

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

**М. Қозыбаев атындағы
Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті**

**Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, ф.ғ.д., профессор
С. Негімовтің 70 жасқа толуына арналған
«Қазіргі фольклортану мен әдебиеттанудың көкейкесті
мәселелері» тақырыбындағы республикалық ғылыми-тәжірибелік
конференциясының**

МАТЕРИАЛДАРЫ

Петропавл, 2018 ж.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

**М. Қозыбаев атындағы
Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті**

**Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, ф.ғ.д., профессор
С. Негімовтің 70 жасқа толуына арналған
«Қазіргі фольклортану мен әдебиеттанудың көкейкесті мәселелері»
тақырыбындағы республикалық ғылыми-тәжірибелік
конференциясының**

МАТЕРИАЛДАРЫ

(18 мамыр)

Петропавл, 2018 ж.

*Издаётся по решению Научно-технического совета
Северо-Казахстанского государственного университета
им. М. Козыбаева (протокол №8 от 25.04.2018 г.)*

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3(5 Каз)
Қ 22

Редакция алқасы:

Өмірбаев С.М., М. Қозыбаев атындағы СҚМУ ректоры – төраға.
Ыбыраева А.Ғ., Ғылым және инновациялар жөніндегі проректор м.а. – төраға орынбасары.
Әшімов Ж.М., ф.ғ.к., доцент, Тіл және әдебиет институты директорының м.а.
Кадыров Ж.Т., ф.ғ.к., профессор, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының меңгерушісі.
Гертнер Е.Г., п.ғ.м., Тіл және әдебиет институты директорының орынбасары.
Ғабдулина М.Ғ., п.ғ.к., «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті.
Таласпаева Ж.С., ф.ғ.к., «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының профессоры.
Есматова М.Т., ф.ғ.к., «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті.
Синбаева Г.К., г.ғ.м., «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы.
Құлыбекова Ж.С., ф.ғ.к., «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті.
Хамзина Г.С., ф.ғ.к., «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті.
Ақмағамбетова Б.Е., г.ғ.м., «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы.
Тайшыбай З.С., ф.ғ.к., «Журналистика» кафедрасының доценті.

Н 75 «Қазіргі фольклортану мен әдебиеттанудың көкейкесті мәселелері»: Серік Нығметоллаұлы Негимовтың 70 жылдығына арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Петропавл: СКГУ им. М. Козыбаева, 2018. - 174 б.

ISBN 978-601-223-076-5

Жинаққа Серік Нығметоллаұлы Негимовтың 70 жылдығына арналған «Қазіргі фольклортану мен әдебиеттанудың көкейкесті мәселелері» республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары енген.

Мақалаларда әдебиеттану мен тіл білімі бойынша зерттеулердің негізгі нәтижелері көрсетілген, білім меңгертуде жаңа инновациялық технологияларды қолданудың мәселелері қарастырылған

Ғылыми зерттеулердің негізгі бағыттары: Әдебиеттану және тіл білімінің жетістіктері; әдебиет теориясының мәселелері; білім меңгертуде жаңа инновациялық технологияларды қолданудың мәселелері.

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3(5 Каз)

ISBN 978-601-223-076-5

М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, 2018

СЕРІК НЕГИМОВКЕ АРНАУ

Айтыскер ақын Серікзат Дүйсенғазы

Қызылжар, аманбысың мен келген жер,
Өлеңмен өміріне өң берген жер.
Құрметтеп текті ұлдарын төрге шыққан,
Осындай мерейтой қып дем берген жер.
Мағжанның өлеңінен қуат алып,
Сегіз сері әнімен тербелген жер.

Белгілі бұл өлкенің жыр мектебі,
Дұрыс қой жақсыларды үлгі еткені.
Серіктей ағамызды ақсақал ғып,
Ақсақалов әкім де құрметтеді.
Оразаның тұсында орайласқан,
Жүректе бүгін талай гүл көктеді.
Қасиетті Рамазан құтты болсын,
Қадірлі Пайғамбардың үмбеттері!

Кеп отыр мынау тойға қатарыңыз,
Алғанбыз талай сізден батаны біз.
Аңыз болып халықта айтылып жүр,
Жинаған нақыл менен мақалыңыз.
Туған жердің төрінде масайрадың.
Ағарған ақсақал боп сақалыңыз.
Серік аға, бүгінгі құтты болсын,
Әкімнен алып жатқан шапаныңыз!
Манаш ата ордасы құрметтеді,
Бұл сіздің туған жер мен отаныңыз.
Тағы да құтты болсын деп айтайын,
Құрметті профессор атағыңыз!

Ғалымға біздің қазақ бас иетін,
Бабаның жырын жинау өсиетің.
Сәбеңдердің сарқытын жеген жігіт,
Алдына келген жанның ас үйетін.
Баяндама ретінде мен айтайын,
Сері ағамның бес бірдей қасиетін.

Жасынан шешендікке төселген кім,
Өнегемен жігіті өсер ме елдің?
Серік ағам азамат құйма құлақ,
Көзін көрген көшелі көсемдердің.
Ізіндей көрем сізді, Серік аға,
Қанай би, Дулат бидей шешендердің.

Ғылымның майданында сыналған кім,
Пайымды пікірінде тұра алған кім?
Зерттеп жыраулардың мұраларын,
Ұлының ұлағатын ұға алған кім.
Ол біздің Серік аға жалғасындай,
Шал ақын, Қожаберген жыраулардың.

Ақтаған ұл болған соң бар сенімін,
Ел жұрты құрметтейді нар Серігін.
Зерттеп серілердің мұраларын,
Ақтаған азамат қой ел сенімін.
Сондықтан ізбасары деп білемін,
Біржан сал, Ақан сері, сал-серінің.

Бірі ғой Серік ағам табанды ердің,
Үлгіні талай мәрте маған бердің.
Жақсылардың ізбасар інісі деп,
Өзіңізді үлгілі адам көрдім.
Серік ағам інісі деп білемін,
Мағжан, Сәбит, Сәкендей қаламгердің.

Жасынан ғалым болып танылған кім,
Мен оны мықтылық деп қабылдармын.
Ұлыларды ұрпаққа ұлағат қып,
Сөз берсе ағыл-тегіл ағылған кім?
Көсемдерше көл-көсір көсіледі,
Жағынан болған жоқ қой жаңылған күн.
Серік ағам жалғасы деп білемін.
Мәлік, Айқын, Ысқақтай ғалымдардың.

Қызылжар ұлағатты ұлы ма екен,
Жүрекке күн секілді жылы мекен.
Тектілерді тудырған бұл өлкенің,
Әрдайым қасиетін біліп өтем.
Серіктей ағаларға үлгі болған,
Кешегі шешендердің тілі ме екен.
Бүгінде қабырғалы ғалым болды,
Ғылымда ата болу ұлық екен.
Ғалымға қошеметтеп қол соғайық,
Алланың да бір аты ғылым екен.

Түсіпті ізгілікті ізге келіп.
Жігітсіз аманатқа сіз де берік.
Ағамыздың бес бірдей қасиетін,
Өлеңмен суырып сап тізбеледік.
Жетпісте жиырма бесте жігіттейсіз,
Самайыңа тұрған жоқ мұз бөгеліп.
Ағарған сақал-шашы қар секілді,
Ақсақал атаныңыз жүзге келіп.

SOME TECHNIQUES OF TRANSLATING PHRASEOLOGISMS

Akeshova Madina Murzakhanovna

*(PhD of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
87011592395, madina_shakh@mail.ru)*

Mirzahmetov Muhammedrasul Kenzhekhanuly

*(Master-student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
87785781526, Mirzahmet_rasul@mail.ru)*

In every language, there is a special type of phrases and set expressions that are formed specifically with the use of individual words. These set expressions consist of at least two or more components. However, they are semantically united and convey a single concept. Being structurally invariable, no components of a phraseological unit are substituted and are used as readymade units. Russian linguist A.B. Kunin identifies phraseological units as following: "Phraseology is a unique treasure of any language. Being highly informative language units, phraseologisms are constant combination of words with holistic meaning "[1]. Phraseological units reflect the history of a country and uniqueness of people's culture. As a result, the issue of translating phraseological units and idioms into other language is of paramount significance in the translation science and practice.

Phraseologisms and all set expressions in all languages are one of the most difficult and complex problems for both the translation practice and theory. In translating phraseological units into a second language, various difficulties arise that lead us to make theoretical conclusion since semantic and stylistic functions of phraseological units in each language are varied. The relationship of words contained in them is also different in each language. Here, the distinctive feature of combination of words unique to each language is manifested.

The problem of translating phraseology from one language into another is very important and difficulty of the translation issue is easily recognized by the nature of phrases and phraseological units that are used in works and belle-lettres. From the time the problem of phraseology was talked about in science, the matter of translating it into a second language has become a heated debate.

Translation is a great tool of connecting two countries. Any of the translators engaged in translation work have never overlooked the problem of translation. Although the translator does not check the translation of phraseological units adequately, he attempts to give some comments to his translation that are related to his field. However, Bashmakova Irina confirms that the author's approach to understanding phraseological units gives a wide opportunity for further discoveries in representing knowledge in mythological terms of language and speech analysis [2].

According to some data, considerations and conclusions related to the general translation issue can be divided into two groups. One of them is offered by literary critics, while the other by linguist-scientists. Despite different approaches made towards the issue and a dispute with a fierce opposition, the representatives of the two trends often come to agreement after penetrating into the unique secret layers of the translation theory.

Since the phraseologisms translation issue is a part of the translation theory, linguists and literary critics including Russian, Kazakh and English linguists have expressed different opinions about it. Moreover, it has become an object of science. When considering the translation of any literary work, it is impossible not to notice manifestations of proverbs and sayings, idioms and phraseological units. When coming to translation theory, including the interpretation of phraseologisms into a second language, making analyses on numerous judgments about the translations of literary works of different countries at different times is of paramount importance. Russian scientist and linguist A.V. Fedorov had made great effort to make his personal approach through a thorough consideration of works of many scholars related to the translation of phraseologisms in his book “Fundamentals of the General Translation Theory”. In this regard, numerous judgments on the translation theory have been made in the research works of by Kazakh linguists as I.K. Kenesbayev, M.K. Karataev, M.B. Balakayev and G.G. Mussabayev. S.Talzhanov and A.Satybaldiev are among the highly honored translator-scholars who contributed to the formation of the translation theory in Kazakhstan. In addition, there are many other scientists as M. Zhangalin, K.Sagindykov, K.Sharipov and I.Jarylgapov whose scientific ideas have greatly contributed to the formation and development of the Kazakh translation science. Emphasizing the relevance of the translation technique, I. Kenesbayev, one of the prominent thinkers in this sphere, stated: “We consider that any translation technique, translation language should be exceptionally discussed and thoroughly checked”. In his study “About the Kazakh idioms”, the scientist expressed his thoughts concerning translation techniques. Analyzing the differences between idioms, proverbs and phrases, he considers the ways of translating them into other languages. He comprehensively analyzes lexical peculiarities of proverbs, idioms and phrases in detail and confirms the impossibility of translating them word-by-word or literally. However, he does not critically object their transmission into a second language. Studying different techniques of phraseological units translation, he comprehends that “we should find out set expressions with precise meaningful coincidence to the given idioms and consider the ways of making the translation language more comprehensible to people.”

Scientists as M. Balakaev, E. Zhanpeisov, M. Tumanov and B. Manasbaev specifically discussed the phraseologisms translation in their work “Stylistics of the Kazakh language”. Not only discussing the difficulty of the issue, they considered various ways of translating phraseologisms. The authors prove the possibility of three translation techniques. According to their considerations, when translating phraseologisms,

- Firstly, the general meaning of phraseologism is given;
- Secondly, the interrelation of phraseologisms meanings should be taken into account; the interrelation of phraseologisms contributes to the straightforwardness of understanding the meaning of the translation. In its turn, it facilitates the translation work;
- Thirdly, numerous of phraseological units and idioms are translated literally or word-by-word.

In the third technique, the authors distinguish idioms from other phraseological units and point out the easiness of word-by-word translations of quotes and proverbs and sayings with examples.

Interestingly, Russian linguist Ya. I. Retsker distinguishes three ways to transfer phraseologisms into a foreign language. They are:

- With full image saving;
- With a partial image saving;
- With a complete image saving [3].

The most important thing for interpreters is to take into consideration critical judgements of the authors of book that are given after analyzing several phraseologisms translation techniques and considering the secrets of mistakes taken place in the process of translation. In this case, translators should strictly follow the tradition of using a language of each nation and investigate the origin and formation of phraseologisms. That is, as authors say, “they should know meanings and a formation history of phraseologisms while transferring them into other language”. Thus, there are advantages and disadvantages of the most productive techniques called as literal translation.

Bashmakova Irina Stepanovna divides all translations concerning phraseologisms into phraseological and non-phraseological translations. By the phraseological translations, she means the use of phraseologisms in a form of absolute equivalents or a partial idiomatic compliance. That is, partial equivalents are those idioms that fully coincide with the meaning of the translation in the target language and are transferred to another language without any difficulties. For instance, to stand sb’s ground = to stand on one’s bottom, to laugh stealthily = to laugh into one’s sleeve, etc. According to her study results, non-phraseological translations are presented due to substitutions or omissions of phraseologisms that cause difficulties in rendering their meanings in another language, however, we can see another type of translation of phraseologisms called as translation transformation. This type of translation is used due to the non-existence of equivalents of phraseologisms “like the ones used for belle-lettres” [2]. Bashmakova Irina highlights the use of transformation translations as they facilitate the process of conveying more accurate meaning of the text with phraseologisms to the reader.

V. N. Komissarov was one of the Russian linguists who turned to the issue of interlingual phraseological correspondence. He states three types of correspondence of the image phraseological units of the original. They are:

1. Phraseological equivalents. In this case, image phraseologism matching to all parameters with the phraseological unit of the original. However, there are two situations that should be taken into consideration: “Phraseological equivalents comparatively a bit” and “the meaning of the same phraseologism borrowed by two languages can be changed in one them and these phraseological units turn up false friends of translators” that are similar in a form, but different in the meaning [].

2. Phraseological analogues. Phraseological analogues are phraseologisms with the same figurative meaning as the original, though it is based on the other image.

According to the author’s note, we should firstly make sure of the maintenance of the emotional and stylistic meaning of the phraseologism in this type of translation. Secondly, this type of the translation technique is not applicable in such a case when the phraseologism has a brightly expressed national colour in the target language [4,p.174].

3. Calquing of a foreign image unit. The author thinks that this technique allows maintaining image structure of the original and gives an opportunity to come over the difficulties that arise when the image in the original is outplayed to create a deployed metaphor.

Distinguishing three types of interlinguistic relationship as phraseological equivalents, phraseological analogues and non-equivalent phraseological units in her work “Comparative analysis of phraseological units”, E.F. Arsenteva highlights the following techniques of translating non-equivalent phraseological units. They are as follows:

- Calquing translation;
- Descriptive translation;
- Lexical technique of translation [5].

Calquing is a literal translation of a foreign phraseologism by maintaining its image semantics. Sources of phraseological units that are translated into another language in the calquing process are the world artistic culture and literature. In its turn, calquing can be complete and incomplete. This is the easiest technique of translating a foreign phraseologism.

Lexical translation represents a selection of synonyms for a phraseologism being translated. This type of translation is usually used for transmission of turnover, denoting the concept in another language, that is, analogue to the word. The translation with the help of a variable word combination is used by translators when the semantics of the phraseologism is more difficult by imagery irrespective its structure. Phraseological turnovers are mostly expressive units of a language that have a high level of evaluation. Therefore, the transmission of an adequate semantics with the help of a synonym is not sufficient, while the word combination expresses the dismembered name of the concept or action.

Descriptive translation represents an interpretation of phraseologism semantics on account of describing its semantics, partially etymology and linguocultural tradition of using words peculiar to a source language. The transmission of phraseologism meaning can include comparison, analogy and description of speech situation types in which the very turnover is used.

The conducted analyses on the types of translation techniques of phraseological units proposed by the scientists allow us to come to a conclusion that the peculiarity of translation of phraseological units depends on two factors; firstly, on the type of a phraseological unit and secondly, on its ethnocultural connotative specifics. In this regard, the transmission of a precise meaning of a phraseological unit requires a thorough study on the translation techniques of phraseologisms in order to maintain the relevance of phraseologisms in reflecting the spiritual value and heritage of every country.

References:

1. Kunin A. V. A course of phraseology of the modern English language. - Dubna: Phoenix +, 2005.
2. Bashmakova Irina Stepanovna, Phraseologisms use in scientific and technical texts and their translation techniques.
3. Retsker, R.I. Translation theory and translation practice: essays on the linguistic theory of translation. - Moscow: International Relations, 1974.
4. V.N. Komissarov. Modern translation studies. М.: ETS, 2004. - 424p.
5. Arsentieva E.F. Comparative analysis of phraseological units. Kazan: Publishing house The Kazan University, 1989. - 126 p.

ӘОЖ 821.512.142.

С.НЕГИМОВ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ СӨЗ ӨНЕРІ

Абилхамитқызы Рысгүл

(Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті risgul555@mail.ru)

Серік ағай Негимовтың халық ауыз әдебиеті, жыраулар мен ақындар поэзиясы, шешендік өнер және оның поэтикасына арналған еңбектері бүгінгі таңда жоғары оқу орны

студенттерінің төл оқулығына айналды. Сондай-ақ, ғалым Абай, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәкәрімнің энциклопедияларына бірнеше мақала жазумен қатар, қазақтың белгілі қаламгерлері М.Дулатұлы, Ж.Аймауытұлы, А.Нұрқатов, М.Ғабдуллин С.Мұқанов, Ғ.Мұстафин, Т.Ахтанов, Ә.Нұрпейісов, Х.Бекқожин, И.Байзақов, Т.Жароков, Ж.Саин, Д.Әбілев, З.Шашкиннің әдебиеттегі орнын саралайды. Аталған жайттарды С.Негимов «Өлең өмірі» (1980), «Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі» (1991), «Өнерпаздық өрнектері» (1996), «Шешендік өнер» (1997), «Ақын-жыраулар поэзиясы: Генезис. Стилистика. Поэтика» (2001), «Мәлік Ғабдуллин» (2001), «Қазақтың сал-серілері» (2005), «Әдебиет әлемі» (2008), «Қазақ өлеңдерінің көркемдігі» (2008), «Таным мен пайым» (2009), «Ақын Сәрінжіп Әзбергенұлы және оның заманы» (2015), 2 томдық шығармалар жинағы (2015), т.б. еңбектерінде жүйелеп, әдебиет қайраткерлері еңбектеріне баға береді.

Біз соңғы жылы жарық көрген екі томдық шығармалары жинағына тоқталсақ. Бұл еңбектің I томында ғалым қазақ өлеңінің ырғақтық-интонациялық құрылысы, дыбыстық жүйесі, ұйқас табиғатына тоқталып, қазақ өлеңтану іліміне елеулі үлес қосты. Өлеңтану іліміндегі интонациялық құралдарды атай келе, өлеңнің ырғақтық және синтагмалық табиғатын таныту жолдарын көрсетеді. Өлең интонациясына байланысты айтылған бұл ой-пікірлерді басшылыққа ала отырып, өлең сөздің интонациялық жүйесін стилистикалық, образдылық, семантикалық және синтаксистік тұрғыдан қарастырады. Қазақ өлеңінің ұйқасы жайында айта келе: «... өлеңді үнемі ұзақ ұйқастарға құруға болмайды, өйткені, сөздік қордағы ұйқасушы мүшелер шексіз емес қой. Немесе екі-үш ұйқаспен тежеп қою да дұрыс емес. Себебі өлеңдегі ұйқас, осыдан өрбитін, нәрленетін әуен-келісім ақынның көркемдік-эстетикалық мақсатына орайлас түзіледі. Ақын ешқашан да ұйқастың мағыналық өрнегіне дақ түсірмеу қажет. Негізгі желісінен, жібінен адасып қалмау парыз. Мүмкіндігінше, мағыналық ірілігін күшейту, өрісін кеңейту міндет» [1, 13-14 бб]– дейді.

Сондай-ақ, ғалым поэзияның поэтикалық тәсілдерінің бірі ырғақ туралы да толымды зерттеулер жасап, ырғақтың түрлерін ажыратып береді. Атап айтсақ,

1. Жүйелікке, үндестікке, дыбыс әуезділігіне құрылатын дәстүрлі өлең үлгілеріндегі әуендік ырғақ.

2. Жазба әдебиет өкілдерінің, атап айтқанда, Абайдың «Сегіз аяғындағы» келте тармақтарға құрылған ырғақтар.

3. Жазба әдебиет өкілдері поэзиясындағы алуан үнді айнымалы ырғақтар.

Бұл еңбектің ерекшелігі – өлең сөздің теориясын талдауда мысалдарды қазақ поэзиясынан ойып орын алатын халық ақындарының шығармаларынан алуында. Мәселен, Абай, Жамбыл, І.Жансүгіров, С.Сейфуллин, И.Байзақов, Н.Байғанин, О.Шипин, Қ.Аманжолов, І.Манкин және т.б.

Сал-сері, халық ақындарының тілін талдауда Біржан сал, Жаяу Мұса, Ыбырай Сандыбайұлы, Кемпірбай, Шашубайдың образдық-метафоралық, лексикалық-фразеологиялық қабаттарын жүйелі талдай келе, фольклорлық стилистика және ұлттық рухани дүниетанымның ерекшеліктері деген мәселелерді қозғайды. Қазақ сал-серілерінің өнерпаздық болмысын ашып, сөз-ұғымдардың, сөз-образдардың, сөз-символдардың поэзиялық қолданысын жан-жақты зерделейді.

Сонымен бұл еңбектің I томында жазба поэзия үлгілеріндегі тың интонациялық белгілерді анықтап, сөз жігі, сөз оқшаулығы, ырғақ пен синтаксистің түрленіп келуі, үн алуандығы, тармақ ұзын дықтарының әрқилылығы және т.б. мәселелерді саралап, өлең сөздің көркемдік дәстүрі мен эстетикалық ойлау табиғаты талдап береді.

Ғалым еңбегінің II томы және ұлттық әдебиеттану мен фольклортану ғылымындағы айшықты алаш азаматары мен сал-серілердің шығармашылық жолдарын жүйелеп береді.

Бұл том «Қазақтың сал-серілері» және «Алашқа аты жайылған» деп аталатын екі үлкен тараудан тұрады.

I тарауда халықтың рухани мәдениетінің Орынбай, Арыстанбай, Қанапия, Құлтума, Ақан сері, Сегіз сері, Үкілі Ыбырай, Доскей, Шашубай, Майасар, Тайжан, Естай, Мәди, Ғазиз, Болман, Кенішбай, Қалқа, Шәкен, Иса сынды ұлттық далалық поэзияның ірі өкілдерінің ақындық, әншілік, композиторлық, орындаушылық, жыршылық-әңгімешілдік, импровизаторлық өнерлері сөз етіледі.

II тарауында аса құнды көлемді мақалаларының бірі – «Мәшһүр Жүсіп әлемі». Ғалым мұнда Мәшһүр Жүсіп әлемін бірнеше тараушаға бөліп қарастырады. «Мәшһүр Жүсіп шығармашылығындағы би-шешендер мұрасы» деп аталтын бөлімінде атында айтылып тұрғандай, қазақ шешендік өнерінде айтулы орын алатын қазақтың би-шешендерінің үлгі-өсиеттері, қиыннан қиыстырған, тігісін жатқызып, жүйесін тапқан тапқыр болмыстары сөз етіледі. Ұлттық шешендік өнерінің ту ұстаушысы Майқы би, Аяз би, Жиренше шешен сынды даналық пен тапқырлықтың тарландары жайында ғалым: «...Ұтқырлық пен ұшқырлықтан, ойшылдық пен тапқырлықтан, сыншылдық пен сұңғылалықтан түрленіп туған бірегей лебіз, үздік пікір. Асылы, Жиренше шешен сөзұғым, сөз образдың табиғатын, құбылыстың ішкі қасиеттерін, мәнді белгілерін, ерекшеліктерін жіті аңғарып, шебер қиыстырады. Ұғым түсініктер мен сөздің қарым-қатысын, сөздің сан алуан мазмұндық әрі мағыналық қырларын, сөз ұғымның логикалық құрылым жүйесін айрықша таниды» [2, 197 б] – атап өтеді. Бұдан кейін ұлттық сана мен тілінің, рухы мен арман-мұратының ұшан-теңіз ұлылық қасиеттерін ересен қуатқұдіретімен көрсете білген, тәуелсіздік жолында қабырғасы қайысып еңбек еткен көрнекті мәмлегер, арыстан жүректі ер, мемлекет қайраткері деп Қазбек биді атай отырып, Абылай заманында билікке араласып, дау-дамайды бітістірген төреліктеріне тоқталады.

Тағы бір айрықша тоқталуды қажет ететіні – Айдабол Төлебайдың баласы, атақты Шоң, Торайғыр билердің әкесі Едіге бидің парасат пайымға толы билігі. «Едігенің көрген түсі» – шынайы деректілігімен қызықтырып сүйсіндіреді, дей келе: «Шоң биде қара бүркіт ұстадым. Жемін екі қанатымен бүркеп отырып жеді. Парақор болар!», «Торайғырда – сұңқар ұстадым: айдын шалқар көлдің бір шетінен кірді, бір шетінен шықты. Алған құсын бір шоқымады, табанымен басып, кекжиді де отырды. Адамның сұңқары болар!» – деген екен. Ендігі бір перзенттері қырғауылдың қоразына, тот басқан темір қылышқа, қаршығаға кейіптесі жапалаққа ұқсаған» [2, 205 б] – деп, өз заманының билеушісі Едігенің келесі бір қырын ашып береді.

«Мәшһүр Жүсіп Көпеев және дін» тараушасында оның медрес тәмамдап, ұстаздық етуі, діни-сопылық дүниетанымы туралы айта келе, Мәшһүр Жүсіптің өмірінен шежірелік деректерді, ұлт тарихына қатысты мәліметтерді тиянақты түрде жинақтайды. Бұл турасында автор мақаласында былай дейді: «Мәшһүр Жүсіптің Алланың ғылымын, хикметтерін, кеменгерлік істерін, құран қағидаттарын, шарттарын, түркілік сопылық дәстүрлерін жетік, мүлтіксіз білетіндігін «Алла құдіреті» туындысынан көруге болады. Алланың құдіретіне, «оны тануға ақыл-ойым, зейін-пікірім жетпейді» дейді де, ғаламзатты, адамзатты, мақұлықтар дүниесін қалайша Алла мінсіз келістіріп жаратқанын білгірлікпен дәлелдеп түсіндіреді. «Айдай әлемді, жанды-жансыз мақұлықтарды Құдай алты күнде түгел жасап шығарған. Соның өзгесі де бір бас, жеке адам да бір бас. Осы дүниені адам көркейтпек. Құдайдың құдайылығын жұрт көзіне адам түсірмек. Ол алты күннен соң, Құдай денеме жаратпақ еді, не болса да, сонда мүкі-тақы қалдырған дәнemesі жоқ. Дүниеде не тамаша, не өрнек – бәрі адамның денесінен алынған» – деп, адамның дене мүшелерінің асыл қасиеттерін, абзал қызметін, бір-бірлерімен байланыстырып, сонымен

бірге Күн, Ай, жұлдыздар әлемінің құпия жұмбағын, бір сөзбен айтқанда, Алланың шеберлігін бажайлап пайымдайды» [2, 218 б].

«Мәшһүр Жүсіп шығармашылығының бейнелілігі» тараушасында Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің поэзиялық шығармаларының көркемдік қуатын талдайды. Сондай-ақ, мерзімді баспасөз бетіндегі сфни көзқарастарын жүйелеп береді. Ғалым «Бұрынғылардың батасы» – образдық-метафоралық жүйесімен, ұлттық дүниетаным өресімен, діни-философиялық, этикалық қырларымен, стилистикалық, семантикалық байлығымен ерекшеленеді» -дейді [2, 238 б].

С.Негимов еңбегінің II бөліміндегі тағы бір нысанмызға алынған көлемді мақаласы – «Жасын» (М.Дулатовтың шығармашылығына арналған) деп аталып, М.Дулатовтың әдеби-теориялық және өлшеусіз тарихи еңбектеріне талдау жасайды.

М.Дулатовтың «Оян, қазақ» өлеңін талдай келе, Міржақып Дулатұлының поэзиялық мұрасы, суреткерлік қолтаңбасы, ақындық шабыты, көркемдік ойлау жүйесін саралайды. Ақынның «Сұлу қызға», «Я, Алла», «Алашқа», «Елімай» атты өлеңдері ақынның асыл мақсатын, азаматтық тұлғасын, мұсылмандық көзқарасын айқындап береді.

Сонымен қатар, М.Дулатов Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов хақында алғаш пікір білдірген сыншы-қайраткер ретінде танытты. Ғалым сөзімен айтсақ: «ұлт руханияты тарихында Міржақып Дулатұлы құбылысы айрықша аталуға, шексіз құрметке лайық. Ол – ақын, прозашы, драмашы, тарихшы, әдебиет пен театр сыншысы, көсемсөзші, журналист, мәдениеттанушы, ағартушы, әлеуметтанушы ретінде ойпарасат кеңістігінде жарқын жұлдыздай жарқырай түспекші» – дейді [2, 266 б].

Ғалымның «Өлең – менің шолпаным, айым, күнім» деп аталатын М.Жұмабаев шығармашылығына арналған мақаласының өзі бір төбе. Сондай-ақ, С.Торайғыров, М.Әуезов, Ә.Тәжібаев, З.Шашкин, С.Шаймерденов және Е.Ысмайылов, М.Дүйсенов, М.Базарбаев, Р.Бердібай, С.Исаев, З.Серікқалиұлы, С.Омарұлы, Ә.Нұрмаханова және т.б. сынды қазақ руханиятының қаламгерлері мен ғалымдары жайындағы мақалалары да арнайы талдауды қажет етеді.

Ғалым айтуынша, «Ақындардың өнерпаздық табиғатына (қиял дүниесі, түйсік қуаты, шабыт әлемі, дүниетаным дәрежесі, білім-білігі) үңілу, әншілік-композиторлық дәстүр болмысын, ақындық мектебін, жетілу, өсу, өркендеу жолдарын тексеру, олардың асыл сүйекті шығармаларының көркемдік-эстетикалық сипатын, шығу төркінін айқындау ұлтымыздың рухани келбетін баяндаумен шендеседі» [2, 172 б]. Сондықтан ақынның поэтикалық тынысын тап баса білетін С.Негимовтің еңбектері ғылыми-теориялық ұстанымдарымен, тұжырымды ой-тереңдігімен құнды.

С.Негимов дер уақытында қазақтың қара өлеңінің құрылымы мен теориясына ден қойып, ақынның поэтикалық қуаты, ұлттың саз өнері мен өлең өлшемін, әдебиеттің ұлттық сипаты мен көркемдік ойлау жүйесі тұғысынан құнды пікір білдіріп отырды. Ғалымның зерттеу еңбектерінде халық ақындары мен сал-серілері жайлы эстетикалық талдаулары айрықша орын алады. Сондай-ақ, өлең поэтикасының теориясы деген мәселелерді әрдайым назарда ұстады.

Әдебиет:

1. С.Негимов Шығармалар. I том. //Зерттеулер. Астана: Фолиант, 2015.
2. С.Негимов Шығармалар. II том. //Зерттеулер, эсселер және ой-толғаулар. Астана: Фолиант, 2015.

ГОМЕРДІҢ ҚАЙТАЛАНБАС ТУЫНДЫСЫ

Ақпанова Ғ.К., Қазезова А.М.
(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Зағип өмірдің тұңғығына батпай, қалайда қараңғыдан ақ сәуле іздеуге тырысқан ұлы ақын, ол - Гомер! Осы есімді ауызға алғанда бірден ұлы грек халқының бүгінде әлем әдебиеті сахнасында ойып алар орны бар «Илиада» мен «Одиссея» дастандары еске түседі. Бұл шығармалар дүние жүзі поэзиясының ортақ мақтанышы. Гомер ел қыдырып жүріп өлең айтатын соқыр ақын болған. Дегенмен көкейге маза бермес бір сұрақ, қалайша қараңғылық түрлі-түсті бояуларды, сұлулықты, батырлықты, адам жанарының көрмей айтуына болатындай дүниелерді тудыра алады. Мысалға, Гомер «Илиада» дастанындағы Еленаның әрбір бойжеткенге дарымас сұлулығын, Ахиллестің күш сынасқанда бір емес бірнеше батырды сұлатып салатындай күштілігін, Гектордың жары Андромаха мен «Одиссеядағы» Пенелопаның бойындағы нәзіктілік пен адал жарға тән қайсарлықты, рухани тазалық шыңын асқақтата суреттейді. Кейбір зерттеушілер зағип данышпан Гомердің «Илиада» дастанындағы негізгі сюжет Троя соғысын тарихи болған оқиға деп те айтып жатады. Мәселен, әдебиетші-ғалым Әмірхан Балқыбек «Гомер эпосының жаңғырықтары (жалғасы)» атты ғылыми мақаласында: «1880 жылдың күзінде оксфордтық профессор Арчибалд Сэйс Лондонның «Библия» қауымдастығы алдында өзінің «Кіші Азиядағы хэттер» атты лекциясын оқыды. Осылайша, Гомер Троясының ізін ала, тарих сахнасына қала емес, тұтас бір халық қайта шықты. Оның бұдан 3,5 мың жыл бұрын өз жазуы, империясы болғандығы анықталды», - деп жазады [1, 57 б.]. Яғни бұл деректер шынымен де Троя соғысының тарихта болғандығын растайды. Ия, мүмкін тарихта болған да шығар. Бәлкім Гомер өзі куәгер болып, құлағы естіген жайттарды шығармасына арқау еткен де болар. Алайда Гомердің асқан дарындылығына «Илиада» дастанының көркемдік дәрежесі, сюжеттік желісі, суреттеу тәсілдері жағынан қауымдық құрылыста туған ауыз әдебиеті мұраларынан едәуір жоғары тұрғандығы дәлел бола алады.

«Илиада» дастаны үшін, осындай данышпандық шығарма үшін грек халқы Гомерді қатты қадір тұтады. Гомердің 15700 жолдан тұратын көлемді туындысы Троя соғысын бейнелеуде шеберлік танытады. Бұл дастанның кинофильмдегідей Троя емес, «Илиада» деп аталу себебі - ежелгі гректер Трояны «Илион» деп те атаған. Бұдан автордың тіпті дастанның атауына да ерекше мән бергенін көруге болады. Яғни ақын оқырманды біраз ойға батырып, ізденушілік пен қызығушылыққа деген талпыныстарын оятуды көздеген. Бұл шығарманы оқып отырып, әр оқырман оның барлық композициясында бас қаһармандары тек мықты батырлар ғана емес, сонымен бірге құдайлар нәсіліне жақын тұратын жандар екендігін де байқай алады. Олимп тауының әміршілері бұл туындыда жетекші рөл атқаратындығы белгілі. Сондай-ақ Гомер өз дастанында тек алып күш иелерін, батырларды ғана емес, көзге көрінбейтін, күнделікті күйбең өмір кешкен шаруалардың өмірін де назардан тыс қалдырмаған.

Бұл шығармада өзге халықтар әдебиетінде кездеспейтін де, кездесетін де дүниелер басым. Мәселен, филология ғылымдарының кандидаты Ж.Т. Қобланов: «Гомер поэмаларында басқа халықтардың қаһармандық дастандары, мысалы, қазақтардың

бірнеше эпикалық шығармалары, француздардың «Роланд туралы жыры», немістердің «Нибелунга туралы жыры» және өзге де Шығыс, Батыс халықтарының жырлары ортасында үлкен ұқсастық барлығы айқын көзге түседі. Халық дастандарындағы сияқты, Гомер поэмаларының қаһармандары да өздерінің күш-қайратына сай қару-жарақпен қаруланған. Мәселен, Ахилдің найзасын көтеру үшін досы Патрокль едәуір күш жұмсайды; Нестордың шарап ішетін ыдысының үлкендігі соншалық, әрқандай жан оны жерден әрең қозғайтын; Одиссейдің садағының ауырлығы да сондай, оны Пенелопадан үміткер күйеусымақтардың ешқайсысы да тарта алмайды. Батырлардың қару-жарағы көбінесе алтын-күмістен жасалған, гауһар, ақықтастармен безендірілген; киімдері болса әдемі маталардан тігілген, ат-әбзелдері де бағалы тастарға толы болып келеді», - деп жазады [2, 34-35 б.]. Қаһармандарды осыншалық көкке көтере мадақтау, градация (дамыту) тәсілін қолдану Гомер дастандарында жиі ұшырасады.

Жоғарыдағы Ж.Т. Қобланов ойының дұрыстығы мынада: Бұл шығармалар эпосқа, батырлар жырына бай қазақ ауыз әдебиетіне «Илиада» мен «Одиссеяның» айрықша туыстығы, жақындығы сезіледі. Қазақ батырлары да, мысалы: Қобыланды, Алпамыс, Қамбар сан жорық қиямет қиындықтардан соң әлденеше жыл азап шегіп, туған еліне, отбасы, отанына сау-саламат қауышатыны бар. Оқиға желісі, жырлар әдістері, қиссалық қасиеттері, фантастикалық бейнелер (дәулер, жын-перілер, аруақтар, әулиелер т.б.) аллегориялық әсіреулер, тіл, сөз, теңеу қолданыстары – бәрі қазақ әдебиетіне жақын келеді.

Дегенмен поэманың ерекшеленетін тұстары да аз емес. Ақынның қайталауларды көп қолданғандығын оның шығармасының өң бойынан көруге болады. Бұл әрине ақынның жаңа теңеулер, жаңа образдар таба алмағандығынан емес. Дастандар күйдің сүйемелдеуімен, жаттан айтылатын болғандықтан, жыршы дастанды жырлай отырып, кейде тыңдаушыларға дамыл беріп, өткен оқиғаларды олардың есіне салып, кейбір жағдайларды әсірелеп отыру үшін осындай әдісті қолдануға мәжбүр болады. Сондай-ақ оның шығармаларында ирониялық, сатиралық элементтер де көп кездеседі. Бұл элементтерді қолдану арқылы ақын шығармасының көркін жоғалтпауды көздеген. Егер ашу-ыза, қанды кек шайқас, өлім мен қанаудан ғана құрылған поэма болса, ол оқырманды жалықтырып, не болмады оған кері әсер қалдыруы мүмкін еді, ал ирония мен сатираны кірістіру арқылы Гомер ұтымды тәсіл қолданып, яғни туындысын жалықтырып жіберуден сақтады, оның сәнін келтірді.

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент С.М. Исмазова: «Гомер дастандарындағы заттардың өзін ерекше ашып көрсетеді. Мысалы, «керемет», «құнды», «бағалы», «күшті», «шуақты» т.б. Керемет деп ол қалаларды және үй жиһаздарын айтады. Құнды, бағалы киімдерді сұлу әйелдердің үстінен табады. Қару-жарақтарға да аса көп көңіл бөледі. Қаруларды жарқыратып, алтындап, күмістеп көрсетеді. Әсіресе, Агемемнонның қаруланғанын әдемі суреттейді. «Шуақ шашқан сарайлар» деп, Алкиноя мен Менелаяның қамалдарын айтады. Бірақ оның шығармаларында бәрі бірдей керемет суреттелмеген. Мысалы, Одиссейдің сарайы өте бай болғанымен қарапайым суреттелген», - деп жазады [3, 29 б.]. Яғни осындай әдіс-тәсілдер, көркемдеп-суреттеу, қарапайымдылықты сақтау арқылы грек ақыны өз туындысына ерекшелік беріп отырған.

Сонымен қатар шығармада көп халықтың дастандарында кездесе бермейтін ғажайып дүниелерді жасаушы құдайлар Гомер дастанының басталуы, шарықтау шегі, аяқталуына дейін маңызды рөл атқарады. Яғни құдайға сену Гомердің эпостарында өте шынайы түрде бейнеленеді, бірақ олар дәрежі адамдармен қарым-қатынаста көрінбейді. Гера, Кирко және Калипсо – бұлар өте керемет әйелдер. Гера мен Зевстің кездесулері әр түрлі деректерде

жер мен аспанның некесіндей көрсетіледі. Акын құдайды поэтикалық түрде бейнелегенде батырлық образдарды пайдаланады.

Поэма 10 жылға созылған Троя соғысы туралы өрбиді. Бұл соғыстың тұтануына Троя шахзадасы Паристің Спарта патшасы Менелайдың үйіне қонаққа барып, адал асын ішіп отырып, аспен ұрғанды таспен ұратындығы, яғни жас Парис патшаның сұлу әйелі Еленаға ес-түссіз ғашық болып, Еленаның жүрегіне де Паристің сымбаты шоқ салып, бір күні Менелай ұзақ сапарға аттанғанда шахзаданың патшаның жарын өз еліне алып қашатындығы себепші болады. Қонағы мен әйелінің опасыздығын көріп ашуға булыққан, намысы тапталған Менелай бірден кек қайтаруға ант етеді. Менелайдың тілегі бойынша бүкіл Грекия өлкесінің патшалары қол жинап, бірнеше кемемен Трояға жорыққа атанады. Олардың қатарында Менелайдың ағасы Микен патшасы Агемемнон мен даңқты батыр Ахилл (Ахиллес) де бар еді. Ахилл – ежелгі гректер армандаған мәрттік, қайрат пен жігерлілік рәмізі, Отанына берік кейіпкер. Грек батырларының ешқайсысы күш жағынан онымен теңдесе алмайтын, ал Троялықтардың Ахиллден қорқатындығы соншалық, олардың тіпті қала қақпасынан шығуға жүректері дауаламайтын. Бірақ оны шығармасында бас кейіпкердің бірі ретінде көрсеткен Гомер оның дәрежелігін ұмытып кетеді. Яғни Ахилл бір ғана тұтқын қыз үшін соғыс алаңын тастап кетіп, өз жауынгерлерін қалдырып кетеді. Сонымен қатар оның дастанда бірбеткейлігі мен ашуланғыштығын да байқамауға болмайды. Соғыс алаңына тек досының кегін алу үшін ғана оралады. Шығарманың аяқталар тұсында Ахилл Гекторға соңғы сөзін айтқызбастан қинап жанын алады, он күн бойы Троя батырының денесін қала айналасында ұстайды. Дегенмен автор Ахиллді адамгершіліктен де ада етпейді. Батыр Гектордың денесін перзент қазасына күйінген сорлы Приам сұрап келгенде, оның көз жасына жібіп, кешіріммен қарап қайтарады.

«Илиаданың» тағы бір батыры – Агемемнон. Оны адамгершілік қасиеттерден жұрдай, пасық адам екенін Гомер ашып көрсетеді. Дегенмен оның өз жауынгерлерін қимай, соғысқа аттанатындығы да бар. Бұл адамгершіліктен гөрі, намысқа кеп тіреледі. Акын Агемемнонның Отан алдындағы борышын, намыстың бір ұшқынындай ғып көрсетеді.

Шығарманың шарықтау шегінде асқан ерлікпен қазақ тапқан Троя батыры, ол – Гектор. Гектор – өз Отанына адал, сонымен қатар нәзік жар, бала, әке. Бірақ оның да қисық қырлары жоқ емес. Мәселен, ол әрдайым асығыс шешім қабылдайды, кейде тіпті ақылға қонымсыз, балаша қылықтар да көрсетеді.

Бұл қасиеттерді, яғни Гомер кейіпкерлерін әр қырынан көрсетіп, оған деген оқырманның сүйіспеншілігін оята түседі. Яғни автордың қаһармандары қанша көп болса да, ешқайсысы бірін-бірі қайталамайды. Әрқайсысы өз мінез-құлқымен басқалардан ерекшеленіп тұрады. Демек оқырман шығарманы оқып отырып, бір ғана Ахиллдің, не болмады Гектор мен Агемемнонның бойындағы әртүрлі қасиеттерге, Гомердің адамның ішкі сезім иірімдерін ашудағы осы реалистік әдіске таң-тамаша болып, шығармаға деген қызығушылықтары артады.

Ал соғысқа сылтау болған Паристің сұлу Еленаға деген жалындаған махаббаты үлкен дауылды тоқтата алмайды. Ол жіберген бір ғана ағат қадамның салдарынан бүтін Троя халқы зардап шегеді, дүние-мүліктері тоналып, гректердің айлакерліктерінен барлық қала халқы өртке оранады. Шығарманың тағы да ойландыратын жәйт, туындыда тек жеңіліс тапқан Илиондықтар ғана жапа шегіп қоймайды, жеңімпаздар да қайтар жолдарында көп қиындықтарға кезігеді. Олардың көпшілігі қайтыс болады. Аман-есен елге жеткендері кісі қолынан өледі. Бір бөлігі теңізде адасып, бірнеше жыл толқындармен алысып, азап шегеді.

Шығарманың осылайша аяқталуының астарында да үлкен философиялық тұжырым жатыр.

Демек автор екі жақты соғыстың біріне жақтаспай, соңында екеуінің де басына ауыртпалық түсіреді. Біреуі өртке оранса, енді бірі жеңісіне қуанып та үлгермей, мерт болады. Трояның батыры Гектор Ахиллдің қолынан ажал құшса да, Ахилл де жазасыз қалмайды. Шайқас алаңында болмаса да, айлакерліктің құрбаны болып қаза табады, яғни Ахиллдің табанына оқ тиіп өледі. Бұл тұрғыда Гомер екі жақты бірдей ұстаған, егер Трояның басына қара бұлт үйірсе, гректерге де бір қасіретті төндірген. Мұндай тәсіл шығармада реалистік көзқарас та бар екенін жоққа шығармайды. Өмірде де дәл солай емес пе?! Адам ешқашан бір қалыпты өмір сүрмейді, қайғы мен қуаныш қатар жүреді. Бұл – өмір философиясы.

В.Г. Белинский ежелгі әдеби мұралар құндылығын терең түсінген: «Илиада» ... мен үшін өте асқақ үлгі, - деп жазды Белинский Станкевичке, - оның күш-құдіретінен кейде әлдеқандай тәтті жан толқынысына бөленемін», - деген болатын [4, 54 б.]. «Илиада» өзіне терең үңілген жанның бәріне бірдей асқақ үлгі. Өйткені, ол – көненің ғажап туындысы. Оның ғажаптылығы сонда, мәдениет таңы енді ғана арайлап атып келе жатқанда, көне заманда грек халқының қолымен жасалған мәдениет туындылары ғасырлар тасқынынан, дәуірлер сынынан өтіп, біздің дәуірімізге дейін шамамен б.з.б. VIII-VII ғасырларда жазылып бүгінге дейін өз орнын, оқуға деген сұранысын, оқырманын жоғалтпағандығында. Жаңа заманда туған Еуропа әдебиетінің көптеген үлгісі әлдеқашан ұмытылып, ал Гомер дастандары сияқты қайталанбас туындылар болса қайта-қайта тәржімаланып, әрдайым оқырман жүрегіне рухани қуат пен эстетикалық ләззат сыйлап келеді. Бұған Гомердің философиялық көзқарасының өте биік болғандығы дәлел. Мәселен, оның туындысының мәнділігі – оның нәзік шеберлігінде. Яғни оның дастандары көне грек халқының ой-сезімдері мен арман-тілектерінің де көрінісі болды, ол шығармаларында адамзаттық ғасырлық проблемаларды да шешуге ұмтылды.

Гомердің философиялық туындыларында сенім, шаманизмдік бағытпен қатар реализмдік бағыт та бар екендігі, ол – ақын поэмаларындағы таңғажайып өміршендік. Шығармаларды оқып отырып, оларда хикаяланған оқиғаларды, қаһармандарды көзбен көргендей әсерге бөленуге болады.

Платонның айтқанындай: «Гомер бүкіл Грекияны тәрбиелеген де шығар, бірақ ол өзінің поэмаларын барынша тар ауқымды аудиторияға — әскери және феодалдық аристократия үшін арнаған болатын. Оның әдеби генийі ғажайып еліткіштік қасиетке ие болды, оның шығармалары грек мәдениетінің қалыптасуына және тұтастануына түрткі болды» [5, 25 б.]. Поэманың аяқталуындағы реализм шығарманың сонымен де қызықты екендігін аңғартады. Егер де дастан өзгеше өрбісе, оның бар бояуы кетіп қалар ма еді? Мәселен, троялықтар мен гректер екі жақты бітімгерлікке келіп, Троя шахзадасы Еленаны өз жұбайына қайтарып, соғыстың алдын алғанда, Гектор мен Ахиллдің жекпе-жегі болмағанда бұл шығарма мүмкін қазіргідей көптің жадында сақталмас па еді? Өйткені әрбір туындының өзгеше бір қыры болады. Бұл жағдай да дастанның реалистік тұрғыда аяқталуы – Гомер поэмаларының өзге әдебиетте қайталанбас тұсы. Осы өзгешелігімен де Гомер - өз дәуірінің ұлысы, қайталанбас туынды жасаған тұлға, бүгінгі ұрпақ үшін – антик әдебиетінің негізін салушы.

Әдебиет:

1. Әлем әдебиеті. Жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы. – Алматы: «Арыс» баспасы. 2004. - 57 б.
2. Қобланов Ж.Т. Шетел әдебиетінің тарихы: - Оқулық. – Алматы.: - Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2011. -34-35 бб.

3. Исмадова М.С. Шет елдер әдебиеті тарихының қысқаша курсы. Оқу-әдістемелік құрал. – Тараз.: Тараз университеті, 2003. – 29 б.
4. Тәжібаев Ә. Шығармалар жинағы. 4-том. А., «Жазушы», 1981. - 54 б.
5. Кекілбаев Ә. Шығармалар жинағы. 12 том. А., 2005. – 25 б.

ӘОЖ 81.1

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН БАСҚА ТІЛДЕ ОҚЫТАТЫН МЕКТЕПТЕРДЕГІ 5-СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛІН СӨЙЛЕСІМ ӘРЕКЕТІ АРҚЫЛЫ ДАМУЫНЫҢ ЖОЛДАРЫ

Ардагер Несібелді

*(6M121000 – қазақ тілінен басқа тілде оқытатын қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының
2-курс магистранты)*

Ғылыми жетекшісі, п.ғ.д., доцент Р.С.Рахметова

Сөйлесім әрекеті оқушы тілін дамытуда оқушылардың еркін тілдік қатынасқа түсуіне, танымдық, қатысымдық, сондай-ақ топпен тіл табыса әрекет ету қабілеттерінің жетілуіне, қойылған проблемаларды оң шеше алуына, әрбір мәселеге деген өз ой-пікірін дұрыс, анық, дәлелді жеткізуіне ықпал етеді. Сонымен қатар әрбір оқушы ортақ мақсатқа негізделген әрекеттерді орындау барысында жүзеге асатын тілдік қатынаста, біріншіден, өз мүддесіне сай тілдесімнің мақсаты мен маңызын анықтауға, екіншіден сөзінің қисыны мен дәлдігін мөлшерлеуге, үшіншіден пікірін дәлелді, дәйекті, түсінікті жеткізуге дағдыланады. Оқушылардың белгілі бір табысқа жетуіне, танымдық қызығушылықтарының дамуына, дүниетанымдық көзқарасының қалыптасуына, коммуникативтік мәдениетін тәрбиелеуіне, өзін-өзі бағалауына септігін тигізеді, оқушылардың сабақта ізденуіне, дара тұлғалық қасиеттерінің дамуына, шешімді таңдаудағы еркіндігіне жол ашады, түрлі жағдаяттардан жол тауып шығуға үйретеді. Осы мақсаттарға жету үшін сабақтың ұйымдастырылуы, әдістері, педагогикалық ұстанымдары дұрыс болуы тиіс.

Қазіргі кезде оқушылардың ауызша сөйлеу әрекетін қалыптастыру – бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Тіл дамытуда мынадай тілдік материалдарды пайдалануға болады.

а) Сөйлесім әрекеті арқылы 5-сынып оқушыларының тіл дамыту жұмыстарын көркем-әдеби үлгілермен емес, таза «бала тілін» бақылау арқылы жүргізу.

ә) Сөйлесім әрекеті арқылы 5-сынып оқушыларының тілін дамытуда балаларға арналған газет-журналдардың тілін пайдалану.

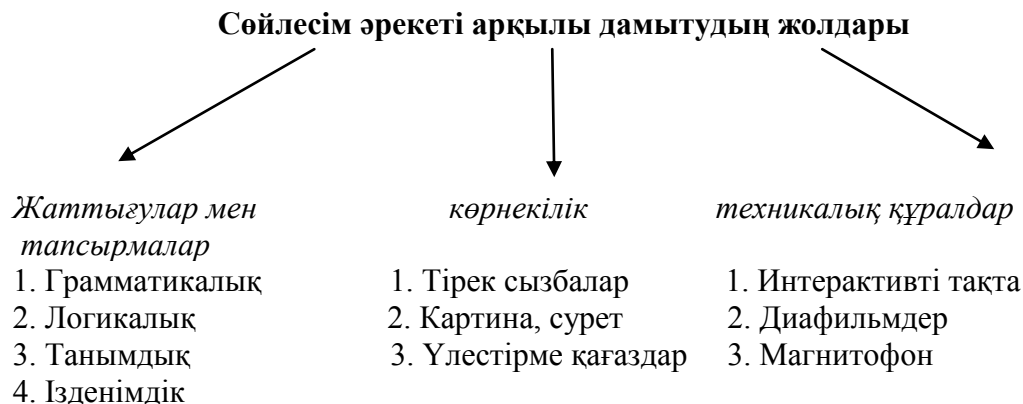
б) Сөйлесім әрекеті арқылы 5-сынып оқушыларының тіл дамытуда көркем-әдебиет материалдарын пайдалану.

Тілді оқытудағы ең басты мақсат – оқушыны сөйлеуге, яғни айтар ойын жеткізе білуге үйрету. Сөйлеу тілдік қарым-қатынас барысында адамның өз ойын жарыққа шығару процесі, өз сөзін екінші біреуге түсінікті етіп жеткізуі. Сөйлеуге үйрету дегенде мынадай ұғымға мән беріледі: бұл-адам мен адамның тілдік қарым-қатынаста бір-бірімен тілдесуі,

сөйлесуі яғни бір адамның өз ойын екінші адамға ауызша жеткізуі, сөйлеуі, айтуы. Сонымен бірге айтылған ойдың адамға түсінікті болып, оны қабылдау арқылы екінші адамның оған өзіндік жауап қайтаруы. Бұл сөйлеуге үйретудің бір адамға ғана тән мәселе емес екендігін көрсетеді. Ол тілдік коммуникация арқылы жүзеге асады. Сөйлеу әрекеті – тілді үйрену жолындағы маңызды баспалдақ, қажетті шарт қана емес, ол – адамзаттың қоғамдағы орнын, қызметін көрсететін күрделі әрекет. Өйткені, сөйлеу әрекеті адамдық қасиетті білдіретін басты өлшемдердің бірі. Ауызша сөйлеуге үйрету – тілді жалаң үйрену емес, адамның жалпы ойлау қабілетін кеңейту, жетілдіру деген сөз. Жалпы сөйлеу әрекетін меңгеру үшін мына жағдайларды ескеру қажет: үйрететін тілде сөйлеуге деген қажеттілік; қоршаған орта, жағдайдың әсері; жеке бастың қабілеті; сөйлеудің негізгі мақсатын айқындау. Қазақ тілін оқытуда коммуникативтік мақсатқа жетуде ауызша сөйлеудің маңызы зор. Сөйлеуге үйрету үшін оқыту әдісі ситуативті әдіс болуы керек себебі: ситуативтілік сөйлеу әрекетінің табиғи қасиеті болып табылады.

Сөйлесім әрекеті арқылы 5 – сынып оқушыларының тіл сөйлеуге үйрету үшін қажетті ситуацияларды мынадай жолдармен беруге болады:

- а) «көз алдыға елестетіп көр», «қиялдап көр» деген сияқты және т.б. тапсырмалар арқылы ситуациялар құру;
- ә) белгілі бір ситуацияны жасайтын сурет немесе ситуацияны дамытатын, күшейтетін суреттер тізбегіне қарап, соның көмегімен сөйлеу;
- б) күнделікті өмірдегі болып жатқан жағдайға ұқсас нәрселерді сипаттау.

5-сынып оқушыларының тілін сөйлесім әрекеті арқылы дамытуда қазіргі әдістеме ғылымындағы жаттығулар мен тапсырмалар жүйесі үлкен орын алады. Себебі оқушылардың әрбір жеке тақырыпшаларды жете түсініп, тілді терең меңгеруі үшін жүйелі ұйымдастырылған жұмыстардың өзіндік үлесі бар. Сонымен бірге өтілген тақырып бойынша берілетін тапсырмалар да маңызды рөл атқарады. Себебі сөйлем түрлерін, олардың әрқайсысының ерекшеліктерін танытуда жаттығу жұмыстарынсыз нәтижеге жете алмаймыз. Ал оқытудың нағыз құралы – жаттығулар мен тапсырмалар.

Жаттығулар мен тапсырмалар оңайдан қиынға, жеңілден ауырға қарай сатыланып, оқушының қабылдау қабілетіне қарай міндетті түрде қиындатылып отырылады.

5-сынып оқушыларының тілін сөйлесім әрекеті арқылы дамытуға арналған жаттығулардың өзіндік ерекшеліктері бар.

Біріншіден, жаттығулар өтілген тақырыпқа негізделуі керек. Жаттығулар стандарттық сабақтың құрылымы мен мақсатына қарай өтілген материалдарға негізделіп отырады.

Екіншіден, жаттығулардың логикалық жүйелігі болуы қажет. Жаттығулар міндетті түрде логикалық байланыста болады. Бірінші оқушы сөздің лексикалық мағынасын меңгеруге, екінші сөздерді дұрыс тіркестіруге, үшінші олар меңгерген тілдік тұлғаларды шығармашылық негізде қолдануға үйренеді. Мұндай құрылымның ұтымдылығы оқушы үйренген сөздерін белсенді тілдік қарым-қатынаста қолдануға дағдыланады.

Үшіншіден, жаттығулар оқушылардың шығармашылық біліктерін дамытуға негізделуі керек.

Төртіншіден, жаттығулардың барлығы оқушылардың жеке адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруы қажет. Жаттығу жұмыстары баланың түсінуіне жеңіл, тәрбиелік мәні бар мазмұнда құрылғаны жақсы.

5-сынып оқушыларының тілін сөйлесім әрекеті арқылы дамытуға арналған жаттығулар жүйесі:

- Грамматикалық жаттығулар
- Логикалық жаттығулар
- Танымдық жаттығулар
- Ізденімдік жаттығулар

Көрнекілікті қолданудың түпкі мақсаты – меңгерілетін материалдың мазмұнын аша түсу, оқушылар санасында берік сақтауға мүмкіндік жасау. Оқушылардың оқу материалын саналы түрде игеріп, есінде берік сақтауын қамтамасыз етуде маңызы зор. Көрнекілік, біріншіден, оқушының материалды тез әрі сапалы игеруін қамтамсыз етсе, екіншіден, олардың ойлау қабілетін жетілдіруге ықпал етеді. Көрнекілікті пайдалану барлық кластар үшін тиімді, өйткені мұндай кезеңде оқушылардың барлық сезім мүшелері қатысады, қызығушылығы артады, ойлау шеңбері кеңейеді. Көрнекі оқу құралдарына: тірек сызбалар, кесте, фото-сурет, оқиғалы картиналар, үлестірме қағаздар және т.б. жатады.

Тірек-сызбалар дегеніміз – қазақ тілін меңгерту барысында оқушылар мен мұғалімнің уақытын үнемдеуге, оқушылардың танымдық, логикалық қабілетін дамытуға аз күш жұмсай отырып, терең де көп білім меңгеруге жағдай жасайтын белгілер. Сөйлеу әрекетінің барлық түрі бойынша қолдануға болады. Бұл әдіс оқушыларды тілдік әрекет түрлерінің қалыптасып, дамуына, түрлі танымдық, шығармашылық мақсатқа жетуіне, сөйлеу мәдениетінің дамуына машақтандырады. Сондай-ақ ұжымдық әдіс арқылы оқушының жеке мүмкіндігі ескеріліп, белсенділігі өседі.

Картина, суретпен жұмыс – көрнекі құралдың тәжірибе жүзінде іске асыратын ұтымды тәсілдердің бірі. Оқушылардың тілін дамытуда белгілі оқиғаға құрылған тартымды картиналар мен суреттер айрықша орын алады. Оқушылар картина, суреттерге қарап, өз ойынан әңгіме құрап, ауызша сөйлеуге машықтанады.

Үлестірме қағаздармен жұмыс – оқушылардың өздігімен жұмыс істеуін қалыптастыратын тәсілдердің бірі. Ал орыс мектебінде оқылатын қазақ тілі үшін оқушылардың өздігімен жұмыс істеуі ауадай қажет, өйткені оқушылардың сөйлеу дәрежесін арттыруда бұл таптырмайтын жолдардың бірі.

Сонымен қатар техникалық құралдарды қолданудың да пайдасы бар, олар:

- оқылып жатқан материалдарға қызығушылықты арттырады;
- оқушылардың өз бетінше жұмыс істеуіне ықпал етеді;
- олардың танымдық белсенділігін арттырады;

- білім берудегі бір жақтылықты жояды;
- сабақ құрылысын түрлендіруге мүмкіндік береді;
- оқу үдерісіне әрбір оқушының белсене қатысуын қамтамасыз етеді;
- оқушыға түсініксіз болған жерді қайталап тыңдатқанда немесе қайталап көрсеткенде ұтымды болады;
- оқытушының сабақтағы уақытын үнемдеуге көп пайдасын тигізеді.

Интерактивті тақта – қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда тілді үйретудің тиімді қайнар көзі. Тіл үйренушінің сөздік қорын жетілдірудің жолын іздестіру үшін айтылым, жазылым, оқылым, тыңдалым үрдістері арқылы қазақ тілін оқытудың мүмкіндіктері мол. Сол мүмкіндіктердің бірі – қазақ тілі сабағында интерактивті тақтаны тиімді пайдалану. Интерактивті тақта оқытушының әрбір оқушыға ақпаратты тиімді жеткізуіне көмектеседі. Сабақта қолданылатын көрнекіліктерді интерактивті тақта арқылы көрсете отырып, тіл үйренушілердің біріншіден, зейінін аударып аласыз, екіншіден, сабаққа қызығушылығын арттырасыз.

Диафильмді қолдану – оқыту материалын меңгертуде аса тиімді амалдардың бірі. Диафильм сабақ процесін ерекше жандандырып, оқушылардың ой-өрісін дамытып, әр түрлі сюжетті әңгімелерді нақты көрсетіп, түсіндіруге мүмкіндік береді. Диафильмдерді 5-7 сыныптарда қолдану тиімді. Оқушылардың жас ерекшелігін ескеріп, пайдаланған дұрыс. Олар табиғат көріністері, жыл мезгілдеріне байланысты, өсімдік, жан-жануарлар, үй хайуанаттарының тіршілігі сынды тақырыптарда құрылған диафильмдерді көрсеткен жөн. Оқушылар диафильмдерді көру арқылы жаңа заттардың аттарымен танысады, сөздік қорлары молаяды. Олардың ойын дамытып, тілін ұстартып, ойлана, сөйлей білуге жаттықтырады.

Магнитофонды тіл дамыту сабақтарында қолданған тиімді. Орыс дәрісханаларында екінші тілдің дыбысталу нормасын дұрыс меңгермейінше, сол тілде ауызша сөйлеу мүмкін емес. Сондықтан ерекше дыбыстар мен сөздердің дұрыс айтылуын меңгерту, сөйлемдегі сөзге дұрыс екпін қойып, дұрыс сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда магнитофонның көмегін іске асыруға болады. Сондай-ақ магнитофонды диалогтар, мәтіндер тыңдауға, мәнерлеп оқылған өлеңдер жаттауға, нақышына келтіре орындалған әндер мен күйлер тыңдауға болады.

Қазақ тілінен басқа тілде оқытатын мектептердегі 5-сынып оқушыларының тілін сөйлесім әрекеті арқылы дамытуға арналған жаттығулар мен тапсырмалар:

ОҚЫЛЫМ, АЙТЫЛЫМ. 1-жаттығу. Мәтінді оқып, сөйлемдегі сөздердің бір-бірімен қандай грамматикалық тәсілдер (жалғаулар, көмекші сөздер, орын тәртібі, дауыс ырғағы) арқылы байланысып тұрғанын анықта.

Мәтін:

Аққу – қазақ халқы тазалық пен сұлулықтың символы ретінде қарайтын, өзінің ұясын кез келген көлдерге сала бермейтін киелі құс. Ол ұя салуға ну қамысты, суы таза әрі тұщы ірі көлдерді таңдап алады және ол маңда адамның болуын ұната бермейді. Сондықтан да халқымыз оның кез келген батпақты шалшық көлде кездесе бермейтін аса талғампаз, тәкәппар қанатты екендігін қадірлейді. Аққудың көркі, мінез-қылығындағы ерекшеліктер сонау дәуірден бері халықты таңдандырып келеді. Оның су бетінде маңғаздана жүзгені, ұшқанда қанатын қағып көтерілуі, табиғаттың берген әсем бір құбылысы емес пе! Тіпті, қазақ халқы адам бойындағы жақсы қасиеттерді осы құсқа балайды ғой.

Өзінің сұлулығымен жұртты таңғалдыратын аққу бүкіл елімізде қорғауға алынған. Қазіргі міндет – осы «құс падишасы» сақталып қалған көлдерде оның ұя жасауын керекті материалды қолдан жасасақ, ол сол суда көбірек тоқтайтын болады.

1-тапсырма. Мәтіннен түсінгенінді өз сөзіңмен жеткізіп бер.

2-тапсырма. «Аққу» сөзіне сипаттама бер.

3-тапсырма. Мәтіннен зат есімдер мен сын есімдерді тауып, грамматикалық талдау жаса.

4-тапсырма. Мәтінде кездескен жаңа сөздерді теріп жазып, мағынасын аш.

Жаттығудың мақсаты – грамматикалық заңдылықтарға ерекше назар аударту, грамматикалық талдау жасауға үйрету.

Жаттығудың тиімділігі – баланың сыныпта өзін ұстай білуге, сөздерді дәл түсініп, анық тұжырымдауға дағдыландырады.

Жаттығудың маңызы – оқушылардың сөздік қорын жетілдіруге игі ықпал тигізеді.

ОҚЫЛЫМ, ЖАЗЫЛЫМ. 2-жаттығу. Өлеңді мәнерлеп оқы. Жаттап ал.

Атамнан басталар,
Әжемнен қосталар
Отбасым мынылар:
Ең жақын адамдар
Әкем мен анам бар,
Бір туған ағам бар,
Бір туған апам бар...
Бәрін жақсы көремін,
Еркелеймін, еремін!

1-тапсырма. Берілген отбасы мүшелерін септеп жаз.

2-тапсырма. Отбасы мүшелеріне қатысты мақал-мәтел айтып жарысыңдар.

3-тапсырма. Айтылған мақал-мәтелдерді қолдана отырып, «Менің отбасым» тақырыбында әңгіме құрап, ой бөлісіндер.

Жаттығудың мақсаты – балалардың отбасы, жақын туыс адамдарын сүйу, отбасылық қарым-қатынас құндылықтары туралы түсінігін кеңейту.

Жаттығудың тиімділігі – мақал-мәтелдерді кеңінен қолданып, оқушының тілге деген қызығушылығын туғызады.

Жаттығудың маңызы – отбасындағы сыйластыққа, сүйіспеншілікке, өзара татулыққа тәрбиелейді.

АЙТЫЛЫМ, ЖАЗЫЛЫМ. 3-жаттығу. Топтастыру (сөз таптарын топтастыру, әр сөз табы қасына сұрақтарын орналастыру)

Зат есім	(қаниша? неше? нешінші?)
Етістік	(не істеді? не қылды? қайтті?)
Сын есім	(кім? не?)
Сан есім	(қандай? қай?)

1-тапсырма. Сөз тіркестерін құраңдар.

Зат есім+етістік, сын есім+зат есім, сан есім+зат есім.

2-тапсырма. «Қазақстан», «Кітап», «Отбасы» сөздеріне жоғарыдағы сөз таптарын пайдаланып, сипаттама бер.

Үлгі: Қазақстан

Зат есім – мемлекет

Сан есім – жер көлемі бойынша тоғызыншы орында

Сын есім – тәуелсіз, егеменді ел

Етістік – күннен-күнге өркендеп, гүлденіп жатыр

Жаттығудың мақсаты – оқушылардың сөз таптарын ажырата білуге, оларды дұрыс жұмсай алуына көмектесу.

Жаттығудың тиімділігі – сөз тіркестерін ауызша сөйлеуде дұрыс қолдана білуге үйретеді.

Жаттығудың маңызы – сөз таптарының орын тәрібіне зер сала отырып, еркін тілдік қарым-қатынас жасауға ықпал етеді.

4-жаттығу. Допты лақтыру арқылы жануарлардың баласының атын атаймыз.

Қоян -

Қасқыр -

Аю -

Жылқы -

Сиыр -

Қой -

1-тапсырма. Сын есімдерді пайдаланып, жануарларға сипаттама бер.

2-тапсырма. Өзіңе ұнаған жануар туралы шағын әңгіме құра.

3-тапсырма. Қай жануар қайда мекендейтінін айт, олардың қалай дыбыстайтынын көрсет.

Жаттығудың мақсаты – жануарлар әлемінің сан алуандығы, олардың тіршілігі туралы түсінік беру. Жануарлар жайлы қызықты мәлімет беру.

Жаттығудың тиімділігі – табиғатты сүйе отырып және түсіне білуге баулу. Жануарларды қорғауға, күтіп, бағуға үйретеді.

Жаттығудың маңызы – оқушылардың сөздік қорын, ойлау және есте сақтау қабілетін, дүниетанымдарын арттырады.

ОҚЫЛЫМ, АЙТЫЛЫМ, ЖАЗЫЛЫМ. 5-жаттығу. Өлең шумақтарын мәнерлеп оқы.

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін

Жоқ - барды, ертегіні термек үшін

Көкірегі ояу, көзі ашық, тілі орамды

Жаздым үлгі жастарға бермек үшін

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,

Рас сөз ешуақытта жалған болмас,

Көп кітап келді Алладан, оның төрті,

Алланы танытуға сөзі айрылмас.

1-тапсырма. Өлең шумақтарынан түсінгенінді айт.

2-тапсырма. Өлең шумақтарынан жалғауларды (септік, көптік, тәуелдік, жіктік) теріп жаз.

3-тапсырма. Абай өлеңдерінен көмекші сөздерді тап.

Жаттығудың мақсаты – қазақ тілінің морфологиялық заңдылықтарын түсіндіре отырып, тілдік-эстетикалық сезімдеріне тәрбиелеу, адамдық қасиеттерін дамыту.

Жаттығудың тиімділігі – оқушылар зат есімнің грамматикалық категориялары туралы толық меңгереді.

Жаттығудың маңызы – сөйлем арасындағы зат есімдерді сұрақ қою арқылы бірден таба алады.

ЖАЗЫЛЫМ, АЙТЫЛЫМ. 6-жаттығу. Сөздерді мағыналарымен жұптастыр.

1) мұзда сырғанау, қақпаға шайба салу.	футбол
2) мимен ойлану, қарсыласына мат қою.	баскетбол
3) суда жүзу, мәреге жүзіп жету.	волейбол
4) доп тебу, қақпаға гол соғу .	хоккей
5) допты қолмен ойнау, торға доп салу .	бокс
6) жүгіру, мәреге жүгіріп жету.	шахмат
7) былғары қолғаппен ұру, нокаут ету.	суда жүзу
8) допты секіріп ұру, тордан асыру.	марафон
9) шаңғы тебу, мәреге сырғанап жету.	шаңғы
1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.	

- «Спорт – деңсаулық кепілі» тақырыбында ой бөлісіңдер.
- Салауатты өмір салтын қолданасың ба?
- Спорттың қай түрімен шұғылданасың? Әңгімелеп бер.

7-жаттығу. «Жаңа сөз құра» ойыны. *Ойынның шарты:* тақтаға кез келген зат есім сөз жазылады. Сол жазылған сөздегі әріптерден оқушылар тағы да зат есім сөздер ойлап табулары шарт. Мысалы: БАУЫРСАҚ, ТАЛДЫҚОРҒАН, ҚАЗАҚСТАН, ТӨУЕЛСІЗДІК

Бауыр, бақ, ау, ара, қар, Сара, сақ, сақа, қасық, бақа, т.б.

Жаттығудың мақсаты: ойлау қабілетін дамыту, сөздік қорларын молайту.

Жаттығудың тиімділігі: ойлау қабілеті дамиды, сөздік қорларын молайтады.

Жаттығудың маңызы: Шапшаң әрі дұрыс жауап беруге дағдыланады.

8-жаттығу. «Адасқан әріптер» ойыны. *Ойынның шарты:* тақтаға немесе қима қағаздарға шашыранды әріптер жазылады. Сол берілген әріптерді дұрыс құрастыру арқылы оқушылар жасырынған сөз таптарын табу керек.

Мысалы: қ, у, о, ы, ш (оқушы); ы, р, ы, с, л, б, а (сабырлы); і, і, л, б, м (білім); н, й, о, а, у (ойнау); к, е, ш, і, н, і (екінші); у, ж, з, а (жазу);

Жаттығудың мақсаты: оқушыларды сөз таптарын дұрыс құрастыра білуге үйрете отырып, сауатты жазуға дағдыландыру.

Жаттығудың тиімділігі: оқушылардың сөздік қоры молайып, еркін қарым-қатынасқа түсуде, шығарма жазуда қиналмайтын болады.

Жаттығудың маңызы: Шапшаң әрі дұрыс жауап беруге дағдыланады.

Қорыта келгенде, қазақ тілінен басқа тілде оқитын 5 сынып оқушының қазақша тілін дамыту бір күннің жұмысы емес. Ол мұғалімнен әр сабағын жүйелі жоспарлауды, оқушыға берілетін білім мазмұнын терең игеруді, түрлі әдіс-тәсілдерді білуді талап етеді. Сондықтан оқушыға мемлекеттік тілді меңгертуде ұтымды болып табылатын жұмыстарды іріктеп алудың маңызы зор. Дұрыс тандап алынған тапсырмалар оқушының қазақ тілін үйренуге деген ынтасын арттырып, қызығушылығын тудырады сөзсіз.

ӘОЖ 82:809.434.2

С. НЕГИМОВ – ҰЛТ КӨРКЕМ СӨЗІНІҢ ЗЕРГЕРІ

Н. Ахат

(Ж.Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі)

Қазақ әдеби тілінің қалыптасу, даму, жетілу мәселелерін ғылыми тұрғыда зерттеу ХХ ғасырдың екінші жартысында кеңінен қолға алынды. Қ.Жұмалиев, М.Балақаев, С.Аманжолов, І.Кеңесбаев, А.Ысқақов, Р.Сыздықова, Т.Қордабаев, Ә.Өмірәлиев, Қ.Жұбанов сынды ғалымдар қазақ әдеби тілінің тарихы, теориясы бағытында ғылыми тұжырымдамалық зерттеулердің негізін қалаушы ғалымдар болды. Соның ішінде қазақтың көркем тілі, шешендік өнер турасында зерделі зерттеулер жазып, сүбелі ғылыми тұжырымдамалар ұсынғандардың алдыңғы легінде сөз өнерінің майталманы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі Серік Неғымов тұр. Ғалымның «Өлең өрімі» (1980), «Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі» (1991), «Өнерпаздық өрнектері» (1996), «Шешендік өнер» (1997), «Ақын-жыраулар поэзиясы»: Генезис. Стилистика. Поэтика» (2001), «Мәлік Ғабдуллин» (2001), «Қазақтың сал-серілері» (2005), «Әдебиет әлемі» (2008), «Қазақ өлеңдерінің көркемдігі» (2008) атты ғылыми монографиялары осыған дәлел. Жалпы С.Неғымовтың 400-ден астам ғылыми мақалаларының басым көпшілігі сөз өнері, тіл мәдениеті, лингвистика салаларына арналған, соның ішкі архитектуралық мәселелеріне бағытталған тұшымды туындылар.

Ғалымның «Сөз бізден, зейін сіздерден» деген қағидасы жалпы адамзат ұлысына арналған, сонау антикалық дәуір әдебиетінен бастау алып күні бүгінгі сөз өнерінің негізгі мақсаты болып отырған – коммуникативтік және когнитивтік кеңістікті адами тұлғамен игеру мәселесінде қажеттілікті талап етеді. Бұл, әсіресе білім беру саласының бүгінгі шет қиыры көрінбей кеткен, таусылмай отырған реформалары тұсында ең қажетті іргелі міндеттердің біріне айналып отыр. Постиндустриалдық дәуірдің жаңа төртінші өнеркәсіптік кезеңі немесе сандық, нанотехнологиялық, ақпараттық, инновациялық жылдам өзгерістерге бейімделген, әлемдік интеграция процесінің соны технологиялық жүйесінің қоғамға орасан әсер етуі – ұлы «СӨЗ» кеңістігіне өз талабын қоя бастады. Яғни ендігі жерде сөз өнері, тіл контенті заманауи сандық дүниенің аясына икемделіп, соның қазанында қайнап, өз орнын таба білуге талпыныс жасауы қажет. Осы орайда біз, тілші ғалымдар, әдебиетші тұлғалар, лингвист мамандардың еңбектері арқылы жаңа бағытты анықтауға ұмтылу қажет деп есептейміз. Осы жерде бүгінгі білім мен ғылымның өзара сабақтастығын шендестіру, кіріктіру, әсіресе 5-13 жастағы мектептегі білім негізі қалыптасар кезеңдері қазақ баласы үшін төл ғалымдарымыздың ғылыми дүниелерін негізге алуымыз қажет.

Осы орайда С.Неғымовтың «Баланың бүлдіршін шағынан ән, күй, жыр, ертегі-аңыз естіп өсуі – ең мәнді, қисынды, табиғи құбылыс болып саналады. Білім беру ісінде балаға сөзді анық, нақ-нағымен сұлу айтатын ұстаз таңдау қажет деген. Тамаша табиғи сипаттарымен тұңғыш рет естіген және әдемі дауыспен оқылған текст оның ойлау қабілетін, іштегі сөйлеуін оятады» деген пікірін бүгінгі білім реформаторлары, оқулықты, әсіресе мектепке дейінгі мекемелер мен бастауыш білім құрылымына оқулықтарды жазушы авторларға қағидат ретінде ұсынуға болады. Ғалым одан әрі «Ойлау мен тіл тамырлас. Екеуі де күрделі құбылыс. Ойды ойдағыдай жеткізу үшін оралымды, икемді тіл қажет. Оның күдіретті миы, ақыл-санасы еш уақытта тыным таппайтын алып фабрикаға ұқсайды. Сөз образ, сөз – ұғымды бедерлендіретін, үзіліссіз жұмысқа жегілген клеткалар әманда іштей тыңдайды, ойша сөйлейді немесе түйсік сөзді көреді» дейді. Адам өмірге келгеннен алғаш тілі шығып қалыптасқан шақтан-ақ монотілді. Бұл – аксиома. Сондықтан қазақтың ұлт тілінде – АНА ТІЛІ ұғымы берік қалыптасқан, жүрекке ұялаған. Ғасырлар

бойы осы жүйе бекіп, қатайып, ұлттың кодын жасады. Ал, бүгінгі үштілділікті ұсынушылар осы берік қамалды бұзып, ұлттық кодтың алып бәйтерегіне балта шабуға кірісті. Бәрімізге, әсіресе қазіргі гиперинтеграция мен суперсандық инновацияға еніп келе жатқан қоғам үшін немесе қазақ ұлты үшін көптілділік қажеттілік. Бірақ өзге тілді үйрену, меңгеру, жетілдіруде С.Неғымов сияқты жетекші ғалым лингвистердің ғылыми тұжырымдамаларын негізге алсақ бағытымыздан жаңылмас едік.

Ғалым «Ым-ишарат және дене қимылдарынан басқа экспрессивтік қозғалыстар бар. Мұны адамөзі аңғарғанымен аудиторияға тыңдаушы жіті сезіледі. Мәселен, өлшеусіз жоғары, өтімді немесе дірілі бар дауыс сөйлеушінің мазасыз күйге түскенін көрсетеді. Сөйлеу жылдамдығы мен ырғағының өзгеруі, психологиялық және логикалық паузалардың дұрыс жүйеленбеуі, дыбыстардың анық естілмеуі, сөздің күңгірттенуі – оның көңіл-күйінің дегбірсіздікке ұшырағанын байқатады. Әр тілдің сөйлеу әрекеті механизмінде өзіндік ерекшеліктері көп. Адамның сөйлеудегі психофизиологиялық қабілеттері әртүрлі әрі ол қабілеттер оның физикалық өсіп-жетілуінің диапазондық дәрежесіне тікелей тәуелді». Сондықтан ғалымның осы пайымдауын бүгінгі білімде, яғни жас баланың тілдік қалыптасу кезеңінде негізге ала отырып, методологиялық принципке асырса тамаша нәтиже берері кәміл. Тіл мен ойдың, тіл мен сананың, тіл мен зейіннің арақатынастық байланысында ұлттың кемел тілінің айнасы көрінеді, ұлт тілінің жоғары сапалық шкаласы анықталады. Ал кез-келген баланың, тіпті ересек адамның бірден бірнеше тілді меңгеріп, игеріп кетуі, әдеби тілдік нормаға жетуі оңай процесс емес. Бұл жерде аса дарынды, аса когнитивтік, элоквенттік қабілеттері зор тұлғалар ғана (homocommunicans – сырласушы тұлға) үлгі бола алады. С.Неғымовтың тіл туралы, тілдің көркемдік аспектісі, соның ішінде көркемдік ойлау, көркемдік қиял, көркемділік туралы ой-пікірлерін бүгінгі білімдегі оқулықтану, оқу-әдістемелік кешендерді зерттеуде еңбектеніп жүрген ғалымдар, әдіскерлер, методологтарға негізге алуға ұсынар едім. Бұл мектеп оқулықтарын жазуда кеткен қателіктерді түзетуге көп себебін тигізері хақ.

С.Неғымовтың ұлт тілінің қайнар бұлағымен саф алтындай қазынасын насихаттауда, зерделеп зерттеудегі еңбегі өте зор. Оның қазақ ұлтының қалыптасу кезеңіне орасан әсер еткен жыраулар поэзиясынан бастап, қазіргі қазақ поэзиясының бейнелілігін зерттеу еңбектері қазақ көркем әдеби тілі ғылымында қосқан қомақты үлесін көрсетеді. Әсіресе, шешендік өнер саласындағы теориялық зерттеулеріндегі жаңашылдығы мен тұжырымдамалық ұсыныстары бүгінгі тіл ғылымына, сөз өнеріне қажетті бай материал.

Ұлттық шешендік өнер – ұлт тілінің асқар шыңы, оның Оқжетпесі. Шешеннің тумыс-бітімін анықтауда, ішкі кеңістігін сипаттауда ғылыми тамаша пікірлерді тудырады. Мәселен, «Шешен қауыммен жүзбе-жүз, бетпе-бет кездесіп сұхбаттасады. Ол бұлардың әлеуметтік құрамы мен білім дәрежесін жазбай таниды. Екіншіден, аудиторияның қалай қабылдап отырғанын көзбе-көз таниды. Үшіншіден, шешен әртүрлі таңбалар жүйесін комплексті пайдаланады. Олар: 1) лингвистикалық; 2) интонациялық; 3) кинетикалық болып сараланады. Төртіншіден, шешен сөздің артықшылығы – шешеннің өзіндік қасиеттерін әрі аудиторияны қалай бағындырып билеу шеберлігін әрі толық, әрі жан-жақты айқындап беруі», - дейді.

Ғалым қазақтың шешендік өнерін зерттеуде әлемдік риторалар тарихымен тығыз байланыстыра отырып, өз білімінің тереңдігін байқатады. Ұлттық шешендік өнер ғылымының қалыптасуы мен дамуының теориялық мәселелерін дүниежүзілік риторика тарихымен байланыстыра, өзара контексте аналитикалық пайымдаулар арқылы жасап берді.

С.Неғымов – алғашқылардың бірі болып шешендік өнердің тектері мен түрлерін теориялық тұрғыда сипаттап, ғылыми негіздеушілердің қатарындағы ғалым. Шешендік сөздің тектері, шешендік сөздің түрлері, ауызша шешен сөйлеудің табиғаты, сөйлеп жаттығу әдістері, сөзді айту және дыбыстау мүшелерінің қызметі, шешеннің түр мәдениеті туралы терең де зерделі зерттеулердің авторы ретінде әдебиеттану ғылымына зор үлес қосты.

Ғылымдағы генетикалық-диахрондық бағытта дамушы құбылыстың, нәрсенің, болмыс-бітімдердің бастауы, шығу тарихы, қалыптастыру сатыларын зерттейтін генезис ілімін негізге ала отырып жыраулар поэзиясының бейнелілігін теориялық зерттеп, ғылыми кеңістікке енгізуде С.Неғымов талмай еңбектенді. Жыраулық дәстүр мен билер сөзінің қазақ ұлтының ел билеу, мемлекет құрудағы рөлін анықтаудағы еңбектері көркемсөз ғылымы үшін ғана емес, сонымен қатар бүгінгі мемлекет басқару стратегиясы үшін таптырмас мол ғылыми концептуалдық материал. «Шешен адамзат пен ғаламзат дүниесінің белгісіз сырларын қырағы байқап, тереңнен толғап, саңқылдаған, сұлу, мәнерлі дауысымен, мағыналы, парасатты толғамдарымен, түйдек-түйдек ойларымен, бет-жүзінің, сөз ырғағының еркіне бағынған қимыл-қозғалыстарымен, біліктілік-білімімен, көшелі, көреген қасиеттерімен, толқынды топты, алқалы елді, бүткіл бір халықты өзіне қаратып, құлақ құрышын қандырады, жаныңды, рухыңды дүр сілкіндіріп тазартады» деген ғалым анықтамасы, әсіресе бүгінгі әлемдік жаһандану, ғаламдық интеграциялану үрдісінде қазақтың ел билеушілері, жетекші саясаткерлері, білікті футурологтары үшін аса қажет дүние.

Сөз соңында бүгінгі қазақтың көркемсөзінің майталманы, зергері, қазіргі қазақтың даналық дүниесінің, парасаттылық пайымының, ақыл-ой кеңістігінің батагөйіне айналып, ЕЛ сөзін ерге жеткізген С.Неғымовтың ғылымдағы, қоғамдағы, мемлекетшілдік саликалы рухты дәріптеудегі еңбегі арта бермек дегім келеді.

Әдебиет:

1. Апресян Е.А. Ораторское искусство. – Москва, 1972.
2. Маманов Ы. Тіл мәдениеті. – Алматы, 1971.
3. Уалиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы, 1985.
4. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – Москва, 1988.
5. Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы, 1997.
6. Негимов С. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. – Алматы, 2004.
7. Негимов С. Әдебиет әлемі. – Алматы, 2008.

ӘӨЖ 81. 223

СӨЙЛЕУ ТІЛІ БҰЗЫЛҒАН БАЛАЛАР ПСИХОЛОГИЯСЫ

Ахметова Т.А.

*(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ, «Қазақ тілі» кафедрасы, п.ғ.к.,
Петропавл қ., [a tanya67@mail.ru](mailto:tanya67@mail.ru))*

Бекмұханбет С.С.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ, ДОВ -14к тобының студенті)

Физикалық немесе психикалық дамуы ауытқыған балаларарнаулы мектептерге жіберіледі. Кемістік немесе дефект балаларда іштен туа және жүре пайда болуы мүмкін. Іштен туа пайда болған кемістіктің болуы әр түрлі себептерге байланысты:

1. Тұқым қуалаушылық;
2. Жаңа дамып келе жатқан ұрыққа сыртқы ортадан химиялық механикалық, температуралық әсерлердің ықпалы туі;
3. Тамақтанудың нашарлығы;
4. Организмгесуықтиюдінәсері.

Жүре пайда болған кемістік – бұл баланың нәресте кезінде жұқпалы аурулармен науқастануы. Мысалы: эпидемиялық менингит, полиомелит, қызылша, скарлатина, т.б. аурулар. [1]

Аномальды балаларды тәрбиелеу және оқыту олардың физикалық дамуына және ақыл-ой дамуына қарай ұйымдастырылады. Кейбір балалардың кемістіктерін түзегеннен кейін, оларды кәдімгі мектептерде оқытуға болады. Ал кейбіреулері арнаулы мектептерде оқытылады және сонда тәрбиеленеді. Аномальды балалардың білім алу қабілеті әр түрлі болады. Кейбір балалардың білімді меңгеру дәрежесі кәдімгі жалпы білім беретін мектептердің жай ғана оқу бағдарламасын игерумен шектеледі. Ал кейбіреулердің мүмкіндіктері шексіз болады. Әрбір категориядағы балаларға біздің елімізде белгілі оқу орындары белгіленген:

1. Керең, нашар еститіндерге арналған мектептер;
2. Соқыр және нашар көретіндерге арналған мектептер;
3. Қосалқы мектептер (ақыл-есінашардамыған балаларға арналған);
4. Логопед пунктері (тілкемістіктері бар балаларға арналған);
5. Сөйлеу қабілетін түзету мектептері (күрделі тіл кемістіктері бар балаларға арналған);
6. Барлық топтағы балалар үшін бала-бақшалар;
7. Мемлекет тарапынан жәрдем беретін арнаулы орындар.

Аномальды балаларды тәрбиелеу және оқыту бұл күрделі педагогикалық жұмыс болып есептелінеді. [2]

Сөйлеу тіліндегі мүкістердің патологиялық дәрежелеріне, белгілі бір мүшелерінің атқаратын қызметтерінің бұзылуына, зақымдануының уақытына, басты кемістіктердің ықпалынан пайда болатын екінші бір ақаулықтардың көрінуіне байланысты олардың бір-бірінен айырмашылықтары да әр алуан болып келеді. Олар әрқайсысының өзіне тән симптоматикалық және динамикалық ерекшеліктеріне қарай әр түрлі салаға бөлінеді. Мұндай салаға дауыстың бірқалыптылығының бұзылуы, сөйлеу тіліндегі дауыс ырғағының бұзылуы, тұтықпа, дислалия, ринолалия, дизартрия, алалия, афазия, жазу тілі мен оқу тілінің бұзылуы жатады.

Тіл бұзылуының себептері органикалық және функциональдық болып бөлінеді.

Органикалық – түрлі зақымдардың нәтижесінде тіл аппараты мен жүйке жүйесінің бөлімдерінің бұзылуы.

Функциональдық – мұнда органикалық зақымдану болмайды, тек сөйлеу механизмдерінің функциясы бұзылады.

Тілдің бұзылуы түрлі жаста, әсіресе жас балаларда көп кездеседі.

Сөйлеудегі бұзылу келесі топтарға бөлінеді:

1. Фонетикалық бұзылулар – бір дыбысты немесе бір топқа жататын дыбыстарды айта алмау (ызың, шұғыл, тіл ортасы, тіл алды дыбыстардың бұзылуы; дауыссыз

дыбыстардың қатаң – ұяң – үнді айтылуының бұзылуы, дыбыстарды дұрыс қабылдау қабілетінің бұзылуы). Бұғандислалия, дизартрия, фонетикалық-фонематикалық жетілмеу жатады.

2. Лексикалық-грамматикалық бұзылулар. Бұған енетіндер: шектеулі сөздік қор, жадағай фраза; фразедағы және сөйлемдегі сөздердің өзара қыспауы, шылаулар мен жалғау-жұрнақтарды қате қолдану (сөйлеудің жалпы жетілмеуі).
3. Әуендік – екпіндік бұзылулар: екпінді дұрыс қоймаумен байланысты, дауыстың күші мен жоғарылығы, тембрінің бұзылуына қарай (ақырын, қарғылыңқы, бақыл дақ және т.б.). мысалы: дисфония, ринолалия, ринофония т.б.
4. Қарқындылық – ырғақтық бұзылулар: мидағы қозу үдерістерінің басымдылығымен байланысты болатын шапшаң қарқын (брахилалия); тежелу үдерістері басым болатын баяу қарқын (брадилалия); үзік-үзік қарқын (қажетсіз паузалар, сүріну, құрысу сипатты емеске кештену – физиологиялық итерациялар, полтерн және құрысу сипатындағы – тұтығу немесе кекештік).
5. Жазба тілдің бұзылуы: жазуда: фонеманың графемаға қате айналуы; толық жазбау; сөздегі әріптерді тастап кету немесе шатастыру; сөйлеудегі сөздердің өз ара қыспауы немесе орындарының ауысуы; жазу жолынан шығып кету т.б., оқуда: дыбыстарды алмастыру мен шатастыру; әріпте поқу; сөздің дыбыстық-буындық құрамын бұрмалау; оқылғанды түсінудің бұзылуы; аграмматизмдер. Мысалы: дислексия мен дисграфия.
6. Сөйлеудің жүйелік бұзылуы: сөйлеу мүмкін емес немесе былдырлау мүмкіндігі ғана болады, мысалы, алалия және афазия. [3]

Дислалия – сөйлеу тілі мүшелерінің анатомиялық кемістіктерінен дыбыстардың бұзылып айтылуын сипаттайды. Дислалия сөйлеу тіліндегі ең көп тараған мүкістіктер. Пайда болу себептеріне қарай дислалия механикалық және функционалдық болып бөлінеді.

Органикалық дислалияға сөйлеу тілі аппаратының сыртқы сүйек құрылысының және бұлшық ет түзілісінің органикалық кемістігінен дыбыстардың бұзылып айтылуы жатады. Органикалық дислалияның ерекшеліктері: тіл асты желбезегінің тым қысқа болып бітуінен, тілдің ұшы жоғары қарай емін еркін көтеріліп қимылдай алмайды да, таңдай арқылы айтылатын дыбыстар бұзылады. Сонымен қатар тілдің ауыздың ішіне зорға сиып тұратын өте етжеңді үлкен немесе өте кішкентай жіңішке болуы да дыбыстардың дұрыс айтылуын қиындатады.

Соныменен, органикалық дислалия бұл перифериялық аппараттың сүйегі мен бұлшық етіне зақым келуінен дыбыстардың дұрыс айтылмауы.

Перифериялық сөйлеу аппаратының бұзылуы туа пайда және жүре пайда болуы мүмкін.

Туа пайда болатын кемістікке жататындар:

- прогнатия – жоғары жақ төменгі жақтан алға шығып тұрады;
- прогения – төменгі жақтың алға шығуы;
- тістердің дұрыс орналаспауы;
- еріннің түрлі кемістіктері;
- таңдай параличі;

Жүре пайда болатын кемістікке жататындар:

- сүйектер мен бұлшық кеттердің зақымдалуының нәтижесінде артикуляциялық аппарат тапайда болатын түрлі кемістіктер.

Дұрыс тістеу – бұл астыңғы алғы тістер үстіңгі тістермен сәл жабылып тұрады.

Органикалық дислалияға жататын кемістік бұл ринолалия.

Ринолалия – ауыз бен мұрын қуыстарының дұрыс қызмет етпеу нәтижесінде дауыс құбылысының өзгеруі мен сөйлеген уақытта дыбыстың бүлінуі.

Ринолалияның түрлері:

1. *Ашық ринолалия* – сөйлеген уақытта ауа ауыз және мұрын қуысы арқылы өтеді.

2. *Жабық ринолалия* – ауа тек ауыз арқылы өтеді, бұл әсіресе «м,н» әріптері натағанда білінеді.

Ашық ринолалияның себептері: таңдайдың бөлінуі, жұқа таңдайдың қысқалығы, таңдайдың параличі.

Жабық ринолалияның себептері: мұрын қуысының бітелуі, мұрын қуысындағы ісіктер, мұрын қалқасының қисайып қалуы.

Ринолалик балалар өте әлсіз болады. Осының өзі олардың сөйлеуінің дамуына әсеретеді. Туылғаннан кейін олар өтеке шотыра бастыйды, сөйлей бастағанда көп теген қиыншылықтарға кездеседі. Олар мектепке барған уақытта түрлі қиыншылықтарға кездеседі. Мұғалімдер оны түсінбеуі мүмкін, айналасындағы балалар да мазақтауы мүмкін. Бұның бәрі оның психикасының дамуына әсерін тигізеді. Кейбір ринолалик балалар өздерінің осындай кемістіктерінен мектепті тастапкетеді де көп сөйлемейтін жұмыс, мамандық іздей бастайды. Міне, сондықтан ринолалик балаларға ерте кезден бастап жәрдем көрсету керек. Бұл жәрдемді хирург пен логопед мамандары көрсете алады.

Дислалия сөйлеу тіліндегі бұзылған дыбыстардың санына қарай қарапайым және күрделі болып бөлінеді. Егер баланың сөйлеу тілінде мүкістердің саны төрт дыбысқа дейін байқалатын болса – оны қарапайым дислалия деп атайды, ал егер бесеу және одан да көп болса – оны күрделі дислалия деп атайды.

Сөйлеу тіліндегі дыбыстардың мүкістік ерекшеліктеріне қарай бөлінетін дислалияның түрлері:

1. Сигматизм – ызың дыбыстардың («с», «з», «ц», «ж», «ч», «ш», «щ») айтылуындағы мүкістіктер. Бұлар сөйлеу тіліндегі кемістіктердің ішіндегі ең көп тараған түрі;
2. Ротацизм – «р» дыбысының айтылуындағы мүкістік;
3. Ламбдацизм – «л» дыбысының айтылуындағы мүкістік;
4. Таңдай дыбыстарының айтылуындағы мүкістіктер;
5. Каппацизм – «к» дыбысы;
6. Гаммацизм – «г» дыбысы;
7. Хитизм – «х» дыбысы;
8. Йотацизм – «й» дыбысы;

Алалия грек сөзі, «қолдануға жарамайтын болымсыз тіл» деген мағынаны білдіреді. Демек алалия деген ұғымға баланың құрсақтағы немесе тілі шыққан нәрестелік даму кезеңінде бас миы қабыршағының сөйлеу тілін қалыптастырып жетілдіретін аймағының органикалық зақымдануынан сөйлеу тілінің жүйелі түрде дамымауы немесе мүлде болмауы жатады. Сөйлеу тілінің мұншалықты бұзылуына негізінен орталық жүйке жүйесінің зақымдануы себеп болады. Органикалық зақымдануға мидың қабынып ісінуі, сырттан болатын қатты соққыдан зақымдануы, босанған кезде миға қан кетуі және нәрестенің құрсақтағы дамуы кезеңінде және толғақ кезінде, сондай-ақ дүниеге келгеннен кейінгі бір айлығынан бір жас аралығындағы дамуында ағзадағы зат алмасу процесінің бұзылуы жатады. Сонымен қатар, алалияның пайда болуына менинго-энцефалит, рахит және қызылшаның асқынған түрі тыныс алу жолдарының қатты сырқаттануы және нәрестенің алғашқы айларындағы ұйқысы мен тәбетінің бұзылуы себеп болуы мүмкін. Бас

миының үлкен сыңарының сөйлеу тілі аймағындағы жинақталған зақымдардың өздеріне тән ерекшеліктеріне байланысты алалия моторлы және сенсорлы болып бөлінеді.

Тұтығу – ең ауыр кесел. Оның себептері:

1. Қорқу;
2. Баланың түрлі инфекциялы қаурулармен жиі ауруы;
3. Ата-анасының тұтығуы;
4. Шамадан тыс жазалау әдістерін қолдану.

Бұл әдетте, 2-5 жасарасында кездесетін құбылыс. Алдын-ала оларға шара қолданбаса, оласқынып, кей уақытта бой бермейкетуі мүмкін. Тұтығудың пайда болу себептері көп. Кейде олар жұқпалы аурулардан кейін, дене әбден әлсірегенде пайда болады. Баланың қоршаған ортаның оған көзқарасы, ол туралы әділетсіз баға да, жалтақ сөйлеуге, қорқып сөйлеуге әкеп соғады. Осындай фактілердің жиіленіп қайталануы – баланың тұтығуына әкеп соғады.

Жасы жетпеген балаға кітапты көп оқуға болмайды. Әсіресе түнге қарай қорқынышты ертегілерді оқу зиянды. Өйткені бала қатты қорқып, түсінде түрлі қорқынышты нәрселерді көруі мүмкін. Бала түсінде қорқып, шошып оянады, ал бұл, орталық нерв жүйесіне әсеретеді, осының өзі тұтығуға әкеледі.

Баланы жазалау мақсатында қорқыту әдісі де көп қолданылады. Бірақ, қорқытудың да жөні бар. Шамадан тыс қорқыту, үйде жалғыз қалдырып кету, осының бәрі баланың үрейленгіш болып өсуін есептігін тигізеді.

Тұтығу асқынбастан арнайы мамандарға көрсетіп, уақытылы кеңесіп отыруы қажет, ал оның зардабынан дауыстың реңі мен әуезділігі және дыбыстардың айтылуы бұзылуы мүмкін.

Дисфония – дауыс шығаратын аппараттың патологиялық кінәратқа шалдығуынан дыбыстың мүлдем болмай қалуын немесе әуезділік үннің бұзылуын сипаттайды.

Брадилалия – сөйлеу тілі мүшелерінің қимыл-қозғалыстарының патологиялық сылбырынан дыбыстар созылып шұбалаңқы айтылады.

Тахилалия – сөйлеу тілі мүшелерінің бірқалыпты жылдамдық қимылдарының патологиялық ауытқуынан дыбыстардың қарқындық ырғағы бұзылып, быдықтанып айтылуы.

Афазия – мидың белгілі бір жерінің жинақталып зақымдануынан бұған дейін қалыптасып, дұрыс жетіліп келе жатқан сөйлеу тілінің толық немесе ішін-ара жойылып кетуін сипаттайды. Афазия көбінесе ересек адамдарда кездеседі. [4]

Сөйлеуі бұзылған балалардың түйсігі мен қабылдауы.

Есту арқылы қабылдау. Сөйлеуі бұзылған балаларда, фонетико-фонематикалық қабылдау кемшілігі кездеседі және сөйлеу – есту мен сөйлеу қозғалу анализаторларының байланысы міндетті түрде байқалады. Г.Ф. Сергееваның зерттеуі бойынша, сөйлеу-қозғалу анализаторлары қызметінің бұзылуы, әсіресе, дизартрия мен ринолалияда, фонемаларды есту арқылы қабылдауға қатты әсер етеді. Демек, мұнда үнемі дыбыстау және дыбысты қабылдау кемшілігі болады. Кейбір жағдайда, айтылуда қарама-қайшылығы жоқ фонемалар ажыратылады, енді бір жағдайда айтылуда сараланатын фонемалардың өзі ажыратылмайды. Дыбыстаудағы «тірек» қаншалықты аз болса, фонема бейнелерін қалыптастыру соншалықты нашар болады. Ал, фонемалық есту қабылетін дамыту, тілдің барлық жағын қатар қамтып, дамытумен тікелей байланысты, бұл өз кезегінде, баланың жалпы дамуын қамтамасыз етеді.

Көру арқылы қабылдау. Сөйлеу патологиясы бар балаларда, аталған психикалық қызмет тежеле дамиды. Зерттеулер көрсеткендей, нақты объектілер мен бейнелерді көру

арқылы қабылдау, бұл балаларда анағұрлым төмен деңгейде болады. Әсіресе, таныс емес ракуста берілген мен заттарды тану қиындық туғызады. Олар заттың бейнесін қабылдау үшін, ұзағырақ уақытты қажет етеді. Мысалы, перцептивтік әрекеттерді қажет етеді. Бұлар бағдарлаудың ең қарапайым түрлерін ғана қолданады, айталық, үлгіге сәйкестендіру сияқты. Мысалы, фигураларды салыстыруда олардың пішіндеріне емес, түстеріне сүйенуі мүмкін. Ал, қалыпты дамудағы балалар, негізінен көру арқылы салыстыру жолын қолданады.

Ауыр тіл мүкестігі бар балалардың сөйлеуді бақылау кезінде, олардың сөйлеуін ұйымдастырудағы қиындықтары, өзге адамдармен қарым-қатынасына теріс әсер ететіні анықталған. Бұл категориядағы балалардың тілдік және коммуникативті дағдыларының өзара байланысы, яғни сөздік қордың жұпынылығы мен сараланбауы, етістік сөздігінің аздығы, байланысты сөйлеудің ерекшеліктері т.б. толыққанды тілдік қарым-қатынасқа кедергі жасайды. Содан сөйлесу қажеттілігі төмендейді, коммуникация формалары қалыптаспайды, мінез – құлық ерекшеліктері пайда болады: тілдік байланысқа қызықпау, негативизм, сөйлесу ситуациясында, бағдар жасай алмау.

Ауыр сөйлеу патологиясы бар, мектеп алды жасындағы балалардың тілдік қатынасында, қалыпты дамудағы 2-4 жасқа тән және ситуациялық – іскерлік форма басым болатынын көрсетеді. Балалардың бірқатарына, сөйлесудің ситуациялық емес, танымдық формасы басым. Олар ересек адамдардың, педагогтың ұсынысын қуана қабылдайды.

Мысалы, кітап оқу: қарапайым мәтіндерді зейін қойып тыңдайды, бірақ, оқылып болғаннан кейін, әңгіме- сұхбат ұйымдастыру өте қиын балалар оқылған кітап бойынша, мүлдем сұрақ қоймайды, тіпті өздері мазмұндап бере алмайды, себебі, монологтық сөйлеу түрінің репродуктивтік жағы қалыптаспаған. Ересек адаммен сөйлесуге қызығушылық болған күнде, әңгіме үдерісінде бала бірден бірге көше береді, оның танымдық қызығушылығы аз уақытқа ғана жетеді, әңгімелесу 5-7 минуттан артық созылмайды.

Осылайша, ауыр тілдік патологиясы бар балалардың тілдік және когнитивтік бұзылуы олардың қоршаған ортамен толыққанды коммуникативті байланыстарының орнығуына, ересектермен тіл табысуға кедергі жасайды, құрбыларынан, ұжымнан бөлектенуе мәжбүр етеді. Осыған орай, бұл балаларды социум талаптарына сәйкес қолайлы, тиімді бейімдеу мақсатында, тілдік, танымдық және коммуникативті әрекеттері компоненттерін дамыту мен түзетуге бағытталған, арнайы жұмыстар жүргізілуі қажет. [5]

Қорытынды

Дефектология – бала дамуындағы әр түрлі ауытқулар мен денсаулықтың бұзылу себептерін зерттейтін ғылым. Бұл пәннің мақсаты – әр түрлі дәрежедегі дамуында ауытқуы бар балалардың психофизикалық дамуындағы ерекшеліктерін қалыптастыру, осы тұрғыдағы балаларға коррекциялық тәрбиелеу жұмыстарын жүргізуінің бағыты мен оқытудың мазмұны туралы білімді қалыптастыру. Дефектология ғылым ретінде әлі де кеңінен мәлім бола қоймағанымен, ғалымдар және әр түрлі ғылым саласындағы мамандар оған аса зор мән беріп отыр.

Балалардың өсіп-дамуы бұзылған кезде алуан түрлі ауытқушылық болғандықтан, аномальды балаларды зерттеу қиындай түседі. Мысалы, есту мүшелері, көзі зақымданады, балаланың қимылында, жүріс-тұрысында икемсіздік байқалады, орталық жүйке жүйесі және т.б. қызметі бұзылады. Ондай бұзылудың қайсысы да баланың өсіп-дамуына өз тарапынан әсер етеді.

Біздің елімізде аномальды балаларды тәрбиелеп, оқытудың мемлекеттік негізі құрылған, арнаулы мекемелердің жүйесі бар. Бұл жүйе бойынша бастауыш білім беретін сыныптар ғана жұмыс істеп қана қоймайды, сонымен қатар орталау және орта білім

беретін сыныптар да жұмыс істейді. Дефектологияның зерттеу аймағындағы негізгі мақсаты – аномальды балаларға жалпы білім беру болып табылады.[6]

Әдебиет:

1. Қ.С. Тебенова; А.Р. Рымханова «Арнайы психология» Алматы 2011ж
2. Грищенко Л. Л. «Устранение дефектов речи», «Семья и детский сад» №1 2005 г.
3. Малдыбаева А.О., Орынбаева Э.Ә. «Дефектология негіздері» Шымкент 2007 ж.
4. Намазбаева Ж. «Дефектологтың кеңесі» А., 1980 ж.
5. Өмірбекова Қ., Серікбаев Қ. «Логопедия» А., 1996 ж.
6. Филичева Т.Б., Чевелева Н. А. «Логопедическая работа в специальном детском саду» М., 1997 г.

ӘОЖ 801.81

**БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛДІК ҚОРЫН ДАМУДА ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНІҢ
МАҢЫЗЫ**

Ахметова Т.А.

*(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ, «Қазақ тілі» кафедрасы, п.ғ.к.,
Петропавл қ., a_tanua67@mail.ru)*

Кожикова Б.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ, ДОВ-14к тобының студенті)

Елбасымыз Назарбаев Нұрсұлтан Әбішұлы: «Қазіргі заман талабына сай, жан-жақты жетілген, бойында ұлттық сана мен ұлттық психология қалыптасқан, имандылық әдебі, парасаты бар ұрпақ тәрбиелеу, өсіру, білім беру, бүгінгі таңда отбасының, балабақшаның, барша елдің, алықтың міндеті» - дейді.

Қазақ халқы қай уақытта болмасын ұрпақ тәрбиесін ұлттық тағдыры, ұлттың болашағы деп білген. Сондықтан тәрбие мәселесіне көңіл бөліп, болашақ ұрпаққа сапалы тәрбие беруді басты мақсат еткен. Соңғы кезде балалардың сөйлеу, тіл дамуының проблемасы өткір мәселе болып тұр. Неге балалар нашар сөйлейді? Мүмкін біз олармен сөйлесуді ұмытқандықтан болар. Ата-аналар балаларымен сөйлескенде мақал-мәтел, нақыл сөздерді сирек қолданады. Негізінде, халық ауыз әдебиеті адамдардың мейрім шуағын оятатын ғажайып қабілетке ие. Балалармен жұмыс жасағанда халық ауыз әдебиетін қолдану дегеніміз – баланың тілін, ойлауын дамыту, мінез - құлқын реттеу, адамгершілік, патриоттық сезімдерге ие жеке тұлғаны қалыптастыру.

Қазіргі заман талабына сай ұлттық психология негізінде қалыптасқан, дені сау, білімге деген қызығушылығы жоғары, өздігінен іс- әрекет жасау дағдыларын меңгерген тұлға даярлап шығару мектепке дейінгі мекемелердің негізгі міндеті.

«Балаң білім жолын қусын десеңіз

Бесігінде-ақ ілім шоғын көсеңіз.

Білім үйрет сәбиіңе сарыла

Уыздай ілім сүттей сіңер қанына.

Сәбиінде көкірекке түйгені,

Өлгенінше санасында жүреді», - деп Ж.Баласағұн айтқандай, балабақша тәрбиешілеріне өте үлкен де жауапты міндет жүктелінген. Өлі тілі де шықпай келген кішкентай бүлдіршіндерді тәрбиелеп, оқытып, мектепке дайындау аса зор жауапкершілікті талап етеді. Балабақшадағы сәбилер жас шыбық секілді, қалай майыстырса солай өседі. Сондықтан да тәрбиешінің білім дәрежесі, мәдениеті, үлгілі сөйлеу тілін меңгеруі өте маңызды.

Тіл - табиғаттың үлкен сыйы. Тіл арқылы адамзат тілдесудің үлкен мүмкіндіктеріне қол жеткізеді, қарым - қатынасын біріктіреді, және көзқарастарын қалыптастырады. Дүниенің қыр - сырын танып білуге жол ашады. Сондықтан, тілдің дамуына, әсіресе мектеп жасына дейінгі бала тілінің дұрыс қалыптасуына ерте бастан ерекше мән берген жөн.

Бүлдіршіндердің ой - өрісін дамытуға, қиялын шарықтатып, тіл байлығын дамытуда ауыз әдебиет үлгілері - ертегілер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, санамақтар, ұлттық ойындардың тигізетін пайдасы ұшан-теңіз.

Б.Момышұлы атамыздың «Ертегісіз өскен бала рухани мүгедек адам», - деген қанатты сөзі бар.

Шынығында да ертегі балаларды төзімділікке, еңбекқорлыққа, шыдамдылыққа, батылдыққа тәрбиелейді. Балаларға ертегілерді үстел үсті театр, қуыршақ театры, көлеңкелі театр арқылы сахналау өте ұнайды және олардың қызығушылығы, қабылдауы жоғары болады.

Халық ауыз әдебиетінің басқа түрлері сияқты ертегілерде адам баласының еңбекке, тұрмыс – тіршілік жағдайына байланысты туған. Қазақ ауыз әдебиеті нұсқалары жас бөбектердің ой – өрісін, дүниетанымын кеңейтеді. Оларды адамгершілікке, еңбекке, тапқырлыққа, туған өлкеге сүйіспеншілік сезімге баулу ісінде шешуші орын алады.

Халық ауыз әдебиетінің мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеудегі бағыттары:

- Имандылық пен адамгершілік;
- Патриоттық;
- Эстетикалық;
- Табиғатқа деген сүйіспеншілік;
- Өнер.

Ауыз әдебиетінің түрлері: ертегілер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, мақал–мәтелдер, тыйымсөздер.

Ертегі – фольклордың негізгі жанрларының бірі. Ертегі жанры - халық прозасының дамыған, көркемделген түрі, яғни фольклорлық көркем проза. Ертегілері жанрлық әрі сюжеттік құрамы жағынан әр алуан. Ол іштей бірне шежанға бөлінеді: жануарлар ертегілер; қиял-ғажайып ертегілер, батырлық ертегілер; хикаялық ертегілер, сатиралық ертегілер;

Жұмбақ – адамның ой-өрісін, алғырлығын, білімін сынау мақсатын данақты бір зат немесе құбылыс тұспалдап сипатталатын шағын әдеби жанр.

Жұмбақ жанры дүние жүзі халықтары әдебиетінің көпшілігінде бар. Бұл жанрға Аристотель “Жұмбақ – жақсы жымдасқан метафора” деп анықтама берген. Жұмбақ әдебиеттің ежелгі үлгілерінде, ауыз әдебиетінде жиі кездесетіндіктен оны ғылымда “фольклорлық жанр”, “халықтық поэзияның шағын түрі” деп санау орындалған. Алайда, қазіргі заман әдебиеті өкілдерінің, әсіресе, балалар әдебиеті авторларынның шығармалығында жұмбақтар топтамасы жиі кездеседі. Сондықтан оны тек фольклорлық жанр аясында шектеуге болмайды.

Мақал–мәтел – нақыл сөз. Ол өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, түйіп, ықшамдап беріп, бір не екі тармақтан тұратын, алдыңғы жолдарында пайымдап, соңғы жолдарында қорытылған ой айтатын халықтық бейнелі поэтикалық жанрдың бір түрі, ғасырлардан екшеліп жеткен терең мазмұнды, тақырып аясы кең сөз мәйегі. Мақалдар көбіне өлең үлгісінде кейде қара сөзбен де айтылады.

Тыйым - тәлім-тәрбие, үлгі-өнеге, ақыл – кеңес берудегі тәрбие құралдарының бірі. Бұл балаларды жаман әдет, жат пиғыл, ерсі қимыл, әдепсіз істерден сақтандыруда маңызды қызмет атқарады. «Ұлға отыз үйден тыю, қызға қырық үйден тыю» деген мақал осыған байланысты шыққан. «Бүйірін таяну –қайғының, жағын таяну - мұң-шердің, жүресінен отыру - әдепсіздіктің белгісі» деп танып, оған тыйым салған. Демек, тыйым - халықтық педагогиканың құрамдас бөлігі. Тыйым үлгілері мен сөздері ел ішінде өте көп.

Жаңылтпаш – қазақ ауыз әдебиетінің шағын жанры. Жаңылпаш ойын-сауыққа жиналған жұртты күлдіру; жас ұрпақтың тілін ұстартып, әр түрлі сөзді шапшаң айтуға үйрету мақсатымен пайда болған. Жаңылпаштың сөздері адамды жаңылдыратындай қиын, көбінесе, ұяң және қатаң дауыссыз дыбыстардан құралады, қара сөз немесе өлең түрінде болады. Жаңылпаш ойын-сауықтарда ән білмейтін, жатқа тақпақ айта алмайтын жастарға жаза ретінде де қолданылған. Мұндай ұятты жағдайға қалмас үшін әр жас жігіт пен қыз ән-жыр үйренуге талпынған. Қазіргі кезде Жаңылпаш жаңа мазмұнға ие болып, түрі мен мазмұны жағынан молыға түсті. Жас ұрпақты достыққа, бірлікке, адамгершілікке, ізгі қасиеттерге тәрбиелеудің маңызды құралына айналды.

Қорытындылай келе халық ауызы әдебиетімен таныстыру, арнайы өтілетін оқу іс–әрекеттері мен оқу іс–әрекетінен тыс жүргізілетін ойын, еңбек жұмыстарында іске асады және де баланың сөздік қорын молайтып, әр сөздің мағынасын дұрыс түсініп, қолдана білу керек.

Балалардың санасына туған еліне, халқына деген сүйіспеншілігі мен мақтаныш сезімі ұялады. Тәрбиешінің қиялдауына қанат бітіріп шығармашылық белсенділігін арттыру арқылы жан - жақты дамыту үрдісін ұйымдастыруда әрбір пәнде сюжетті, көркем, ертегі кейіпкерлерінің суреттерін көрсету арқылы ауыз әдебиетінің бала тәрбиесіндегі маңызды орнын көрсетуге болады.

Ауыз әдебиетімізде халқымыздың түсінік, пайымы, тәлім тәрбиесі бар. Осыдан үлгі - өнеге алып, ата–бабамыздың аманаттап кеткен асыл қазынасын жоғалтпай, мына жаһандану заманында құндылығын арттыра берейік.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Сіздермен біздер тек болашақ буынды ғана емес жалпы адамзаттық, қадір-қасиеттердің мән маңызын түсінетін жаны да, тәні де таза, білімді патриот азаматтар буынын тәрбиелеуге міндеттіміз»- деп айтқандай, бала біздің болашағымыз, бала тәрбиесі еліміздің әлеуметтік дамуының, құрылымының келешегін айқындаушы деп есептеймін. Егемен еліміздің көк туын желбіретер ертеңгі болашақ, яғни бүгінгі бүлдіршіндер, тәрбиесі аса ауқымды, назар салатын басты мәселелердің бірі. Бала тәрбиесі ана сүтінен басталып, біреудің біреуге ықпалы арқылы өмір бойы қалыптасатын күрделі құбылыс. Тәрбиенің ең алғашқы бастамасын отбасында алса, жалғасы балабақшамен байланысады, яғни бала тәрбиелене отырып білім алады. Болашақтың базары да, келешектің-кеменгерлері де балалар емес пе? Саналы, өскелен ұрпақ тәрбиелеу-әрбір тәрбиешінің міндетті. Баланың ой-өрісін дамытуға, олардың қиялына қанат бітіріп, тіл байлықтарының молаюына балабақша тәрбиешілерінің сіңіріп еңбегі орасан зор.

Кеше ғана аяғын аттап басқан жас сәбидің алғашқы рет қоғаммен араласуы балабақшадан басталады.

Тәрбиеші оқу тәрбие жұмысына шығармашылықпен қарап, озық дәстүр ұлттық рухында тәрбиелеп сабақты түрлендіру мақсатында оқытудың дәстүрлі әдіс – тәсілдерін пайдаланып, игі нәтижеге жету. Педагогикалық үрдісте бала жанының қозғалысы педагог жанының үйлесімін тапқан кезде бала өз бойындағы табиғи дарынын ашады.

Бала – келешек, бала – үміт, бала – өмірдің жалғасы. Солсебепті де баланы тәрбиелеу – баршаның ісі.

Еліміздің көркейіп, болашақта өркениетті елдер қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесінен көрінеді. Сондықтан дені сау, жаны таза, тәрбиелі, білімді ұрпақ тәрбиелеуге үлес қосуменің басты мақсатым деп білемін.

Әдебиет:

1. Н.Назарбаев "Қазақстан-2050" Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан.
2. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1994. – 42 б.
3. Құнанбаев А. Қара сөздері - Алматы, 1993. – 38 б.
4. Аймауытов Ж. «Тәрбиеге жетекші», Орынбор, 1996. – 216.
5. Аймауытов Ж. Шығармалары. 6 т. шығармалар жинағы. Т.4. Психология, жанжүйесі мен өнертаңдау / Жүсіпбек Аймауытов; ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. - Алматы: Ел-шежіре, 2013.- 382 б.
6. Ұзақбаева С.А. Халықтық педагогикадағы эстетикалық тәрбие: пед. ғыл. докт. дис. ... автореф. – Алматы, 1993. – 46 б.
7. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. - Алматы, 1996. – 616.
8. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы: Ана тілі, 2002. – 19 б.

ӘОЖ 84.10.19

ПОЭЗИЯДАҒЫ КӨРКЕМДІК МОДУСІ

Байтанасова Қ.М.

(Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ)

Көркемдік ұғымы өнердің сипатын ашуға қызмет етеді. Бұл сонымен бірге көркем туындының болмысын талдап, бағалауда да қолданылады. Өнердің ерекшелігі оның эстетикалық табиғатынан туындайды. Көркемдік - адамның қоршаған орта мен жаратылыс құбылыстарына деген эстетикалық қарым-қатынасының мәдени формасы. Бұл суреткердің дербес эмоционалдық рефлексиясын, көңіл-күй ахуалын аңдатады. Қандай да өнер туындысы белгілі бір көркемдік модусіне қатысты болады. Туындының көркемдік ерекшелігі тек белгілі бір қаламгерге ғана емес, ол өз қоғамының, ұлттық болмысының да ерекшелігін танытады. Қазақ тарихындағы отаршылдықтың кесепатын көрсеткен Дулат ақын кезең поэзиясына тақырып пен түр өзгешелігін әкелу үстінде, берекелі елінен құт қашқанын, кең өрісінің тарылғанын, ағайын арасына жік түсіп, екіге жарылғанын, жердің шұрайлысы орыстың қолында қалғанын айтып («Жеріңнің алып шұрайын, дуан салып

жайланды»), мұң шағады. Халқын езгіге қарсы көтеріп, еңселерін тіктеуге ықпал еткен Махамбет туған Нарынының талауға түсіп адыра қалғанын, өзінің елден безіп, қаңғып кеткен қараша екенін («Ел қорыған мен едім, Мен де айырылдым елімнен») айтып, жалғыздықпен серік болғанын өкініш етеді [1, 39 б].

Сахараның құнарлы топырақты жерлерінің талауға түсуі, бейқам тіршілік жүйесінің бұзылуы күйініш, өкініш өлеңдерінде өрнектелген. Қазақ жерінің шетіне жағалай әскери қамалдар салу, оның айналасындағы кең жерді иемдену, шұбырынды қара шекпендерді көшіріп, оларға ең шұрайлы жерлерді бөліп беру, бұдан қалғанын патшаның меншігіндегі үлес деп елдің аузынан жыру, қазақ қоныстарын зорлықпен бұзып, елді тықсырып тастау, соры қайнаған жергілікті тұрғындардың өз жерін өзіне «жалға» беру, «егіндік жерлерімізді малдарың таптады» деген себеппен қазақтарға айып төлету секілді зорлықтардың ұзын тізбегі жалғасып кете береді. Шайқаста үстем болғандар жерге билік орнатып, жайлы қонысты басып алды. Ал, халыққа Шернияз ақын толғағандай:

Ханның көркін сұрасаң,
Қара орман ел керек;
Жұрт жабылып ішетін
Айдын шалқар көл керек;
Көл жағалай қонуға,

Көкорай шөпті жер керек,-еді [1, 42 б]. Бұл нала мен зар олардың ішкі көңіл түпкіріндегі жаттықтан, өкініштен туындап отыр еді. Сол себептен де зар заман ағымы тереңдеп, өз туған ел, жерінде отырса да, оқшауланған ой айтуға мәжбүр болды. Бұл кездегі ақын-жыраулар айналасынан нақты көріп отырған жағдайларын жырға қосты. Осы тұстағы ел жайын көріп дағдарған Шортанбай:

Еділді алып-елді алды,
Енді алмаған нең алды?
Қараны санап-малды алды,
Қазаққа қамқор жанды алды.
Кетейін десең жерің тар,
Кетпейін десең кәпір бар,-

деп екі дай болған халді баяндайды [1, 49 б]. Әлеуметшіл ақын наласы тағы да халықтың басына түскен ауыртпалықты көрсетеді. Өздеріне берекелі қоныс болған жердің ендігі қайырсыздығы ақынның жанына батып, жат пиғылды сөз («адыра қалғыр», «қайырсыз жер») айтуға мәжбүр болады. Қазақ елі елдігінен айырылып, дағдарып тұрған кезде ғұмыр кешкен Мұраттың заманы бостандық үшін «егескен ердің бәрі жер тіреген» заман. Патша хүкіметінің қазаққа құрған саясатының гүлдеп тұрған заманы, қазақтың бұрынғы тұрмысы өзгере бастаған, қазақтың бұрынғы кең қоныстан, сүйкімді әдеттен, еркін салттан айырыла бастаған заманы» болды. Осы көңіл-күйдің ауанында қайырсыз болған жұртына ақын ащы да айтуға мәжбүр. Бұдан түйетін ой түркі жұртына алдымен ел мен жердің амандығы, бүтіндігі керек болды. Бұл елдің болашағымен де сабақтас еді. Заманының құбылуынан шошынған ақын-жыраулар кейде «бұл қонысқа қондырған ата-бабам оңбасын» деген қатаң айтуға дейін барады. XIX ғасырдың екінші жартысында патша үкіметі қазақ даласын билеп-төстеудің бір амалы ретінде, шекарадағы басқару ісін атқара алатын, іс жүргізе алатын адамдарды дайындау үшін қазақ балаларына арнап мектептер ашады. Осы мектепте білім алған Ыбырай, оны аяқтаған соң Орынборда тілмаш болады. «Қазақ халқы менен көп үміткер» деп өзі айтқанындай қазақ халқына осы тұстағы аса зәру мәселе оқу мен өнер-білімді меңгеру екенін түсінеді. Халқының азат, мәдениетті ел болуын көксеген («Торғайдың жарына шығып, төңірекке көз жіберіп, қозғалыссыз

меңіреу жатқан ен далаға қарасаң, өзіңнен-өзің “бұл не деген өмір, бұл не деген күй? Бұл осы бетімен кете бере ме екен?-деп ойға шомасың... Малдың үйір-үйірімен жоқ болып жатқаны өз алдына, қазір жоқшылыққа, ауруға шалдыққан жұрт жәрдем сұрап жүруіне жол бермейді. Біздің бақытсыздыққа ұшыраған Торғай қашан жөнделер екен?») [2, 248 б]. Ел ішіндегі сұрқай көріністер толғантқан қаламгер де елге қолұшын беруге әрекеттенеді. Ел-жұртының білімнен, өзгерістен қалыс қалмауын тілейді. Ыбырай, бұл аңсарын көркем шығармаларында да көрсетеді. «Қыпшақ Сейітқұл» аңызын әңгімеге айналдыра отырып, отырықшылық пен сауда мәселесімен қоса, ағартушылық мәселесін де аңғартады. «Болыстық мектеп, көшкен елмен бірге көшіп” жұмыс жасау қажет деп айтқанда, Ыбырай сол әдіспен оқытудың қолайлылығын айтқан жоқ. Басқа мүмкіншіліктің жоқтығынан, лажсыздықтан айтқан еді Ал, отырықшыланған елде оқуды дұрыс жолға қою анағұрлым тиімді. Демек, «Қыпшақ Сейітқұл» әңгімесі Алтынсариннің ағартушылық идеясымен де сабақтас» [3, 61 б].

Жұртының көкірек көзін ашуға ұмтылған Абайға да заманы «көптің бірі» болып жүрсем дегенді айтқызды. Бұл ретте зерттеуші Ш.Елеукенов: «Біз бұған дейін Абайды отаршылдыққа қарсылық ойлаған күрескер ретінде зерттемедік. Мағжанның сипаттауында («Алқа» үйірмесіне байланысты бағдарламада) далаға лап қойған отаршылдықтан зар шегіп, өмірінің аяғын қайғыда, құлазуда өткізген, ақыры қан жұтып өлген жан. Шынында да Абай өлеңдерінде бөтен ел табанындағы халықтың жадау тұрмысы («қай жерінде кедейдің тұрсын күйі»), қазақ ішінің берекесіздікке ұшырауы («болды да партия, ел іші жарылды»), ел басқарушы шіренгендердің өздерінің сайқымазақ жайы, бодандық санасы («Мәз болады болысың, арқаға ұлық қаққанға, шілтірейіп отырсың, шенді шекпен жапқанға») тағы басқа көзден жас ағызып, омырауынды бояйтын жайлар аздық еткен бе?»,- деп ой түйеді [4, 18 б]. Шынында Абай өзі ұмтылған, насихаттаған орыс оқуының шыққан жеріндегі отарлау мен езгіні танып, білді. Оның келешек жастың таяз санасына орныға бастаған («окалы киім киюге, прощение жазуға») кейпіне налып, бітімі бөлек ой айтты. Бұл ой оқшау тірлікке бастады.

Бұл кезеңдегі акындар өз ортасына «жат» болған күйді сезінетін философиялық тақырыпқа да назар аударып, енді өмірдегі ауыртпалық пен зар-мұңды айтуда өмірдің, жаратылыстың ірілі-ұсақты құбылыстарына ден қояды. Бұл поэзияның көркемдігін кеңейтті. Акындар шартты ұғымдар айналасында да толғанып, өлім мен өмір туралы ойды жарыстыра берді. Бұл лирикалық кейіпкерді тіршіліктің мәнін терең ұғуға итермелейді.

Көркемдік ұғымы автордың дербес шығармашылық ұстанымы толық ашылған тұстан табылады. Ол автордың ғана емес, тұтас дәуірдің сөз өнерінің деңгейін, көркемдік қуатын да айқындайды. Халқының болашағына үмітпен де, күдікпен де көз тіккен Мағжан Абай айтқан «қалың елі, қазағының» күйін айтып, ауыр ойға беріледі («Ойламай отқа түскен неткен жанбыз, сөз ұқпас мылқау, меңіреу, жүрген жалғыз») Ақын жердің жүзінің солғын тартып, түсінің қашқанын айтып, зар шексе де («сәулесіз, айсыз-күнсіз қараңғыда, өтермін аһ ұрумен шықпай үнім») құдайдың бір рақымы болатынына сенеді:

Күркіреп кара бұлт аспан-көкте,
Жасаған кең рақметтің кілтін ашар [5, 60 б].

Адамның айналасынан тірек те, тұрақ та таппай дағдарғанында, сана, танымында жасырынып жатқан өзге сезім-күйлердің бас көтеретіні анық. Мағжан да жер бетінің тауқыметінен көңілі қайтқанда, «өзіне көктің тілектес болатынына» сеніп, жасағаннан жәрдем сұрайды. Мағжанның мұндай көңіл-күйге баруының да өзіндік себебі бар. Жер бетіндегі кері кеткен заман келбеті ақынның тура айтып, нақпа-нақ айтуға тиісті ойларын

жұмбақ астармен беруге бейімдеді. Шетел және отандық әдебиеттануда образ-кейіпкер проблемасына ғылыми және көркемдік тұрғыда назар аударылып келеді. Кейіпкерді постқұрылымдық негізде дәйектеу М.Бахтиннің еңбегінде кездессе [6, 197 б], одан кейін персонаждың коммуникативтік, сюжетқұрушылық, баяншылық қызметі А.Ж.Греймас, Ж.Курте, Ю.Лотман, П.Хоган зерттеулерінде қарастырылды. Мұнда кейіпкердің нақты болмысының өзгеретіндігін, автор мен кейіпкер арасындағы байланыс өзара алмасып, негізгі басымдық мәтінге берілетінін айтады. Бұл негізінен проза жанына тән болса да, жоғарыдағы өлеңнен автор мен лирикалық кейіпкердің болмысының үндесіп кеткенін, оның өз орнын басқаға ұсынатынын баяндау формасында бергенін байқаймыз. Ақындар неге монолог түрін таңдады? Бұл кезде әдебиет өкілдері қоғаммен ашық диалогқа түсетіндей халде емес еді. Сондықтан да ақын өзі болып та, лирикалық кейіпкер болып та сырын ашады. Ахмет «Қазақ қалпы» деген өлеңінде:

Бір өртке қаудан шыққан душар болып,
Не қалды тәнімізде шарпылмаған?!
Алаштың адамының бәрі мәлім,
Кім қалды таразыға тартылмаған?! [7, 6 б].

Сөйтіп, халқының халін толқында қалтылдаған қайыққа ұқсатады. Ескексіз қайықты жел қалай шайқаймын десе еркінде. Бағыт алған жолы бұлдыр. Елдің қамын ойлайтындар жоқ. Туған елінен шалғайда өмір кешкен адамның түсіне кір жуып, кіндік кескен жұртының кіретіні, әрі ол үнемі қайталанып, соңында тұтас ел, жерді емес, оның бөлшегін, тау, тасын, өзен, көлін, жусанын сағынып, олар бір белгі, символға айналып кететіні шындық. «Табиғи құбылыстардың қалыптасқан философиялық-өмірлік байламдары, тұспалдық мағыналары болған. Мысалы, аң мен құстың тұяғы мен қияғы, қураған терек ауызға алынса онда тыңдаушылар жаман хабарға дайындалған. Ал, жан-жануарлардың дүбірі, құс қанатының суылы, еменнің жасыл жапырағы жырланса, онда қуаныштың белгісін білдіреді. Тұяқ, қияқ, қуарған ағаш - өлі табиғаттың, ал дүбір, суыл, жапырақтардың шуылы - тіршіліктің тұспалдары. Алып бәйтерек - түркі

Көркемдік модусі туындының болмысын айқындайды. Кезең әдебиетінде идиллия мен элегия модусі қатар жүреді. Ел-жұртының халін бағдарлай отырып, ақындар осы екі сезім-күйге қатар беріледі. Ақын шығармаларындағы идиллия өткен өмірді аңсау, соның берекеді, бейбіт тіршілігін сағыну түрінде берілсе, элегия модусі ортаның ахуалына деген наразылық, көңіл-күйдің сентиментальдігі арқылы беріледі. Ақын атаулы бұрыннан таныс, табиғи суретті енді түстеп, түгендей бастайды. Көркемдік бейне жалқылық, бөлшектік сипат иеленеді. Мұның астарында туған ел, жерінің қадір-қасиетін шегендей түсу, көзі мен көкірегінде сақтап қалу байқалады. Сондықтан да басы қарлы, топырағы мен құмы алтын, кенге бай, аң-құсқа мол Алтайды барша қасиетімен жырға қосқан Ақық ақын («сай-саласы, ой-қыры көзге елестеп, бойды билеп еріксіз басар қайғы») десе, абактыдан босап, Ілеге келгендегі амандасуын Таңжарық аймақтың бүкіл көрінісін көз алдына әкелумен («жон-жота, шоқы, төбе, дөңестерім, бел-беткей, белегір мен белестерім, тау-тасың, тал, қарағай қайың, терек, кетпейтін көз алдымнан елестерің») тұтас көрсетеді.

Таңжарық ақын өзінің шетте жүргенде дос-жарандарынан келген хат-хабарға ерекше қуанып, ауыр ойдан сергиді («Бас қосып сендерменен бір жүргенде, шайылып жүректегі кірім кеткен»). Жастық шағын білдірмей ұрлаған өмірге өкпелейді, домбыраның құлағын бұрап, сағынышын басады. Тіпті жырақтағы ақын ел-жерін, оның тау-белдерін елестетіп («өз елім, өз отаным, өз жынысым, бел-беткей көрдім аман белесімді»), сол елестің өзін жанына демеу етеді. Мұндағы лирикалық ой кейіпкердің қатысуындағы белгілі бір

оқиғаны ала отырып, оның өту уақытын, оның әсерін шартты ете түседі. Бір жағынан мезгілдік тұрғыда алыстап кеткен оқиға ақынның еске түсіруі, тағы бір ой талқысынан өткізуі арқылы жақындайды, әсерлі болады. Сөйтіп, уақыт жағынан алыстаған дүниені көңілдері, ойлары арқылы жақындатады. Ғалым С.Негимов: «Таңжарықтың тағдыры – айқасып-шайқасып, алысып-жұлысып өткен, қорлық пен зорлықтың, жауыздық пен зұлымдықтың, бейнет пен азаптың небір ирелең, бұралаң сойқанды жолдарынан өткен жанкешті халқының күрделі тағдыры деуге болады. Ұлтжанды күрескер ақынның көл-көсір шығармашылық мұрасында кеңестік қиын-қыстау кезеңнің зобалаң бұрқаныстары, жан түршігерлік азаптаулары шоқтай күйдіреді шынайы шыншылдықпен, кемел көркемдікпен кестеленді» [9, 71 б]. Таңжарық көшпенділік тұрмыстың отырықшылыққа ұласар кезеңін қуаттай отырып, ел-жерінің қаймағы бұзылмаған ежелгі болмысын жанына жақын тұтады. Өмір басқа қиырға әкетсе де, өткеннің елесін қайта жаңғырта алатын жырлары арқылы ақындар өздерін дүниелік тірліктің стихиясындағы ізді танып біле алатын «алыстағы бақыттың» куәгеріндей сезінеді, уақыт тұтқынынан босауға ұмтылған армандарын да жасырмайды. Мұның өзі шығармашылық тұрғыдан алғанда ақындардың қиялмақсаты әрқашан жанды күйінде қалатындығын дәлелдейді.

Өткен ғасырдың алмағайып өзгерісі ойшыл, тұрмыс-тіршіліктің өзгерісіне байыппен қарайтын кейіпкерлерді әкелді. Сұлтанмахмұттың лирикалық қаһарманы басынан өткенін сыр етіп ақтарып, өзінің өмір өткелдеріне шолу жасайды, баға береді. Ақынның кедейі тек жалшылық пен ауыр бейнетті үнсіз атқарушы емес, енді өткен өмірін таразылап, өзін өзгелермен салыстыра бастайды. С.Торайғыров «Адасқан өмір» поэмасында қоғамдағы әділетсіздіктердің туу себептерін ашып, теңдік жолына түсудің амалдарын іздеген кейіпкердің лирикалық толғанысын берген [10]. Шығармадағы бала кейіпкер өзінің ешнәрсеге алаңсыз қалпын («Мен ұжмақ періштесі, көңілім таза, қандай нәрсе білмеймін: бәле, қаза»), жігіт шағындағы өмірдің ақ, қарасын, әділдік, зұлымдығын танып, соны өзінше таразылап, қорытынды шығаруы («Қарғаймын әділдіктен басқа жолды, өңім тұрсын, кірмесін түнде түске»), одан соң көңілін демдейтін тиянақ таппай («Ақ ниет, адал ойлар түкке тұрмай, барады ешкім оған мойын бұрмай, әділ болып байқадым, не өндірдім, бұл басым залым болып бір байқасын») деп торығуы, бұл күнде ұйқы мен тамақты ғана ермек еткен күнін күстаналап («Алдым қабір, үміт қып сенгенім жоқ, жұрт үшін еткен қызмет еңбегім жоқ, тудым, өлдім, жоғалдым, сөнді шырақ»), -деген торығумен аяқтайды.

Халық қай кезеңде де рухани тірегі болған өлең-жырдан әсте ажырамаған. Сонау жоңғардың алапат шапқыншылығында да өлеңмен зар шегіп, өлеңмен көңілдерін бекіткен халқымыз жерден ажырап, іргесі сөгілгенде, ел-жерінің құты азайып, кіріптарлық күй кешкенде де, атамекенінен ауа көшіп, көңілі ортайғанда да өлеңмен, жырмен жұбанған. Сонымен, қазақ поэзиясындағы ішкі эмиграцияның (қуғын көрудің) басы сонау көне түркі мұраларынан бастау алған. Қазақ халының елі мен жеріне деген сүйіспеншілігі культ мәніне дейін жоғарылайды. Себебі, олар үшін сахараның әрбір жанды, жансыз құбылысының киелілік мән-маңызы аса құрметтелген. Олардың ел-жерінен қуғындалуы, тұтас тіршіліктің мәнін жоғалтумен тең болды. Сондықтан да олардағы көшпенді тіршіліктің қалыпты өлшемі туған жер мен мал-жанның амандығымен, ел іргесінің ажырамауымен бағаланды. Ел басына төнген қауіп пен шапқыншылық халықтың осы байырғы, құнды ұғымдарының қалпын бұзды. Сол себептен де көшпенділер поэзиясында зар-нала мен қарсылық, қаһармандық сарындары үндес өріліп отырды. Қазақ үшін еркіндік кеңістігі «дала», «сахара», «атамекен» ұғымдарымен ұштасты да, олардың ел-жұртынан аулақтауы бір аумақтың ішінде жүрсе де, ондағы қуғын мен елден безу туған жерді, қонысты тастап кету тұтас елді жоғалту сарынымен астасты.

Әдебиет:

1. Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Үш томдық. Алматы: Жазушы, 1984.-336 б.
2. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалар (Құраст. Б.Сүлейменов).-Алматы: ҚазССР ҒА баспасы, 1955.-414 б.
3. Жұмалиев К. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. Алматы: ҚМКӘБ, 1960.-364 б.
4. Елеукенов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: Жалын, 1997.-368 б.
5. Жұмабаев М. Шығармалар. Үш томдық. 1-т. Алматы: Білім, 1995.-256 б.
6. Бахтин М.М.Автор и герой. К философском основам гуманитарных наук.-СПб.: Азбука, 2000.-с.336.
7. Байтұрсынұлы А. Жан сөзімді кім түсінер? Өлеңдері мен аудармалары. Алматы: Қазақстан, 1994.-112 б.
8. Түрме әфсанасының тарихы (Алғысөз орнына). \Жұртбай Т. «Ұраным – Алаш». -Алматы: Ел-шежіре, 2008.-472 б.
9. Негимов С. Әдебиет әлемі. –Алматы: Ана тілі, 2008.-256 б.
10. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы 1-т. -Алматы: Ғылым, 1993. -280 б.

ӘОЖ 82:809.434.2

ҒЫЛЫМДАҒЫ ҒҰМЫР

Бекмағанбетова О.Қ.

(Ж.Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі)

Ғылым тек тоқтаусыз дамып отырғанда ғана ғылым бола алады. Өйткені ол – Адам интеллектісінің, ақыл-ой, парасатының шарықтау биігі, толассыз дамуының шексіз көкжиегі. Ғылымның дамуы ұрпақтан-ұрпаққа үздіксіз ұласып жататын өнеге-үлгі, дәстүр жалғастығына байланысты, ал бұл жалғастық ғылым дүниесіне жаңалық әкеліп жатқан әрбір жаңа еңбекке ғалымдар қауымының әрдайым сергек қарап, сарапқа салып, оң не теріс қабақпен қабылдауына, бағасын беріп, ғылым саласынан орын беріп, санатқа қосу, қоспауына байланысты. «Ғалымды бағалау – ғылымды бағалаудан туады» деудің себебі де осы бір қалыптасқан тамаша дәстүрге байланысты. Міне, осындай қазақ әдебиеті ғылымын өркендетуге үлес қосып жүрген сөз зергерлерінің бірі ғана емес, бірегейі, белгілі әдебиетші ғалым, профессор, ҚР Білім беру ісінің үздігі Қазақстанның әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі – Серік Негимов. Филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі Серік Негимов 400-дей ғылыми, әдеби-сын мақалалар мен рецензиялар жариялады. Ұлттық поэтика, ақын-жыраулар поэзиясы, қазіргі қазақ лирикасы, өлең құрылысы, риторика саласында еңбектенді. Ғалымның есімі қазақ әдебиетінде халықтың рухани өркендеуімен, әсіресе сөз өнерімен тығыз байланысты. Оның әдебиет саласындағы әрбір сүбелі ғылыми-танымдық еңбегі мен зерделі зерттеулері әр қазақтың ұлттық рухын оятады. Ол ғылымға еңбектерін ұсыну жолында да, ғылым жолында шәкірттер тәрбиелеуде де, білім саласындағы ұйымдастыру жұмыстарында да адамгершілік пен ізгілікті негізгі принцип

етіп ұстаған ғалым деп айтуға болады. Серік Нығметоллаұлының ғылымдағы сара жолы мен еңбектерін таныстырып, оған қатысты мадақ айтып, әуре болудың өзі де артық. Мұның өзі ғалымның ғылым сахнасындағы шынайы келбетін аңғартады.

Серік Негимов туралы кімнің ойын, пікірін алсаңыз да ауызға ілінер бірінші қасиет – оның шынайы ғалымдығы, шын ғалымдарға тән ақкөңілдігі, терең білімі, биік мәдениеті, адалдығы мен тазалығы, өзгеше адамгершілік қасиеті.

Ұлттық сана-сезімнің өрлеу дәуірінде зиялы қауымның саясаттан тыс қалуы мүмкін емес. Өйткені, мәдениеттегі қозғалыс динамикасын әдетте зиялы қауым жасайды. Ұлттық мұратты мақсат тұтқан қазақ зиялылары қай кезеңде де өз білімдерін қоғамды басқаруға, елдің санасын оятып, ұлттық құндылықтарды қалыптастыруға қызмет етері хақ. Осы орайда, еліміздегі ғылым мен білімнің ордасы Еуразия ұлттық университетінде жас жеткіншектердің жетекшісі һәм тәрбиешісі, ғалым Серік Нығметоллаұлы – ұлт руханиятының көрнекті қайраткері деуге болады. Себебі еліміздің рухани қазынасын байытуға, халқымыздың тілінің, ділінің, дінінің бүлінбеуіне, ұлттық қадыр-қасиеттеріміздің сақталуына, елдік бірлік-берекеміздің нығая түсуіне қызмет етіп жүрген көрнекті ғалым.

Бүгінгі таңда сөз қадірін, оның мәнін түсінбеушілік, сөздің күш-қуатының кемуі, үлкеннің кішіге құрметінің, кішінің үлкеннің алдындағы ізеттілігінің төмендеуі тұтас бір қоғамға кері әсер етері анық. Сондықтан да Серік аға сөз өнерін зерттеп, шешендік қасиеттің адам бойына қалыптасуы жөнінде талай пікірлер білдірген. Бұл туралы филология ғылымдарының докторы «Шешендік өнер» кітабында кеңінен толғайды. Серік Негимовтің ойынша, бүгінгі зиялы қауымға әңгімешілдік өнер жетіспейді. Ғалымның айтуынша, Ұлы Даланың бұрынғы жыраулары, ақындары, күйшілері, термешілері, сал-серілері әңгімешілдік өнердің дарабоздары болған. Солардың арқасында халықтың руханияты көтерілді. «Біз оқыдық па, тыңдадық па, соны қолдана білуіміз керек. Мәселен, Абайды Шәкәрімді білесің, Мағжанды білесің, Сұлтанмахмұтты білесің, бірақ оны өз ісінде қолдануың керек қой. Міне, сонда қоғам рухани жағынан жетіледі», - деп атап көрсетеді. Қысқасы, шешендік – ел келешегі жастардың рухын аспандатар, асқақтатар өнер. Бүгінгі қазақ елінде, туған жерімізде қазақ тілі мемлекеттік мәртебе алып, ана тіліміздің қоғамдық қызметі жоғарылаған кезеңде шешендік сөздің әлеуметтік мәнін ұғындыру ісі және мемлекеттік тілде шешен сөйлеу мәдениеті мәселесі аса өзекті. Ал жастарды шешен сөйлеу мәдениетіне баулу ісі – өз алдына мән-мағынасы зор мәселе. Ал қазақтың халықтық рухы орасан. Тек рух сақталса ғана, жастар рухын оята білгенде ғана халық мерейі, абыройы қаз қалпында болмақ. Рух тұнған тұста ғана қалыптасу үстіндегі тұлғаны тұтандыра, ілгерілетер идея да күшті. Демек, бүгінде жастардың рухын еселеп жандандыра, жаңғырта түсер кешенді ойлы істер ауадай кажет. Ал ел болашағы – қазақ жастарының рухының биіктігі, жоғарылығы – ұлт тәуелсіздігі сақталуының бірден-бір айғағы. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келсек, шешендік шежіре-рухани байлық көзі. Халқымызға тән шешендік өнер тәліміне кейінгі ұрпақты тәнті етер болсақ, орасан рухани шапағат, парасат сыйлаймыз. Ал рухы зор, рухани бай ұрпақ – еліміздің сенімді келешегі. Ол өз еңбегінде осының бәрін ескере отырып, ұлттық шешендік өнердің табиғатын терең талдайды. Ұлттық әдебиет, мәдениет, фольклор тарихындағы елеулі ескерткіштер сөз болып, шешен-билер мұрасындағы шешендік өнерге қатысты ой-пікірлер таразыланады. Ғалым шешеннің алуан түрлі, сан қилы хабарлар жеткізетін жүйке талшықтарының сезімшіл, қозғаушы, тітіркендіруші қасиеттері, көру, сезу, есту қабілеттері, образдар ассоциациясын тудыру, сыртқы дүние әсерлерін қабылдау — шешен болмысының өзге-шеліктерін анықтайтын көрсеткіштер екендігін нақтылап айтады.

С.Нығметоллаұлы: «Асқақ шешеннің асыл қасиеттері тумысынан болады. Жас баланың еліктегіш болатыны аян. Оның ақыл-ой қабілеті мен сөз сөйлеуінің нақты белгісі айналадағы дыбыстарды қайталауға құрылады. Ол баршасын естиді, һәм қайталайды. Ол естіген дыбыстарын сол қалпында (мәнерімен, айтылу болмысын, психо-физиологиялық ерекшеліктерін, шешен сөйлеудің логикалық-композициялық құрылысын, тақырыбы мен түрлерін, стильдік табиғатын, оның біртұтас процесс, импровизациялық өнер екендігін баяндайды. Шешен сөйлеудің табиғатын тексергенде ең негізгі, ең басты мәселе — сол шешен адамның жаратылысы, табиғи психофизиологиялық қасиеттері, ерекшеліктері, жүйке талшықтарының жүйесі. Әсіресе миға ерекшелігімен қайта айтады. Қазақ халқының адам баласының небір асыл, мәйек қасиеттері «Ананың сүтінен» деуінің сыры осы. Ол табиғи әрі рухани нәр-қорек. Бесік жырлары жас баланың рухани болмысына лайықталып шығарылған.

Баланың бүлдіршін шағынан ән, күй, жыр, ертегі-аңыз естіп өсуі — ең мәнді, қисынды, табиғи құбылыс болып саналады. Шешендік өнерге баулудың бұлжымас шарты осы» - деп тоқталып өтеді.

Алаш мұрасын «Мәңгілік Ел» идеясы аясында дамыта зерттеп, ұлт зиялыларын — «Ұлы дала елі» қайраткерлері ретінде әлемге таныту керектігін айтады.

Әдебиетті насихаттау мәселесін ысыра беруге болмайды. Бұл — нағыз «мылтықсыз майдан!». Бұл майданда жеңіліс табу, түптеп келгенде тілдің, ділдің, рухтың, ұлттың жеңіліс табуы екенін ұмытпауымыз керек! Ұлт руханиятының ең ірі саласы — көркем-әдебиеттің тағдыры мен талайын, бағыты мен бағдарын, өрісі мен өркенін анықтайтын міндеттер мен шаралардың дәл қазіргі таңдағы кезек күттірмес тұстары осы. Ендеше, осы бағытта талай жыл ерінбей еңбек етіп, ғалым мен ғылымның астасып жатқан осынау 70 жасқа толған мерейтойыңызда біздерге, жастарға, әлі де айтарыңыз көп болсын дегім келеді.

Әдебиет:

1. Уалиев Н. Сөз мәдениеті. — Алматы, 1985.
2. Негимов С. Шешендік өнер. — Алматы, 1997.
3. Негимов С. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. — Алматы, 2004.
4. Негимов С. Әдебиет әлемі. — Алматы, 2008.

ӘОЖ 372.835.5

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ МЕН ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН БАЙЛАНЫСТЫРА ОҚЫТУДЫҢ МӘН-МАҢЫЗЫ

Бенке Ә.Ә.

*(Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты жалпы білім беру пәндері
кафедрасының магистрі подполковник)*

Тәуелсіздігіміз бен егемендігіміздің жетістігі зор күш-жігер мен ортақ еңбекті талап еткенін әр қазақстандық түсінеді. Қаншама азаматтарымыз жалынға шарпылды, елім деп еңіреді, қаншама ұрпақ зар жылады, жапа шекті. Асынған бес қаруын айлап шешпеген еліміз төрт жүздей шабуылды басынан кешірген екен.

Тәуелсіздік алғаннан бері тарихымыз қайта жанданып, қайта зерттелуде, жаңаша қырынан танылуда. Ал қазақ әдебиетінде қазақ тарихында болған тарихи оқиғалар көркемдікпен суреттелген.

Жас ұрпақ тарихымызды терең зерделеумен қатар, тарихи көркем шығармаларды оқып, ойларына түйіп, бойларына дарытса ғана зор мақсатқа жетуге болады. Егер оны қазақ әдебиеті арқылы таныта алсақ, курсанттардың тіл мәдениетінің жоғары болып қана қоймай, тарих туралы білімдері тереңдейтіні айқын. Жұмыстың өзектілігі осында жатыр.

Қазақстан тарихын қазақ әдебиеті арқылы таныту көзделгендіктен, оқытудың мынадай мақсат-міндеті қойылды: қазақ халқының көпжылғы тарихын зерттеу, сол кездегі саяси ахуалды саралау, қазақ тарихындағы батыр, би, ақын-жыраулар, хан мен сұлтандардың қазақ әдебиетіндегі көрінісін таныту, қазақтың көркемсөз өнерін насихаттау, көркем шығарма оқуға баулу.

Осыған байланысты мынадай міндеттерді шешу көзделді:

- қазақ әдебиетіндегі тарихи тұлғалар жайлы көркем шығарма оқу;
- көркемсөз қадірін тарихты зерттеу арқылы тану;
- тарихи тұлғалардың даралығын қарастыру;
- дәуір ерекшелігін саралау;
- әдеби шығармалардың көркемдік ерекшелігіне тоқталу.

Халықтың зердесін айшықтайтын рухани қазыналарында ел тарихының ізі сайрап жатқаны белгілі. Бұлардың берер мағлұматтары шынайы болуы әбден мүмкін. Ал, бұл тұрғыдан келгенде осы ортада өмір сүрген, оның қуанышы мен күйінішіне ең алдымен қуанатын да, уайымға салынатын да жыраулар мен ақындар шығармасында сөз болар оқиғалар мен тарихи мағлұматтардың қадірі мен қасиеті тіптен ерекше. Әр дәуір жыршысының өз заманының тарихи кескінін бейнелеуге әрекет еткен шығармасы, әрі белгілі бір ұлт әдебиетінің жасын межелуге, әрі сол әдебиеттегі тарихи мәселелердің жүріп өткен жолын бағдарлауға қызмет көрсетіп қана қоймай, сол халықтың ұлт ретінде қалыптасу, ер жетіп, есею кезеңдеріне де куәлік бола алады.

XX ғасырдың аса көрнекті ақыл ой иесі, белгілі мемлекет басшысы Джавахарлал Неру өзінің «Взгляд на всемирную историю» атты еңбегінде: «Самые великие и гордые короли и императоры лишь краткий миг выступают на сцене мира. А цивилизации живут долго» - дегеніндей, шындығында да небір есімімен елді дүрліктірген атақты билеушілердің дүниеге келіп-кетіп жататын адам ретіндегі өмірдің қысқа, ал өркениет, әдебиет пен мәдениеттің ұлы ескерткіштерінің оларға қарағанда әлдеқайда ғұмырлы болатыны даусыз [1,50]. Осыған орай, қазақ халқында «Ғалымның хаты өлмейді, Жақсының аты өлмейді» деген қанатты сөз бар. Осындай өмірлік мұралар қатарына жыраулар мен ақындардың толғаулары мен жырлары да жататыны анық. Өйткені осы мұра арқылы ғұмыры қысқа, бірақ тірлігінде елеулі істерге мұрындық болған тарихи тұлғалардың атқарған қызметі ел санасында жаңғыртылып, ұрпақтан ұрпаққа ұласады. Бұл шығармалар олардың өмір сүрген ортасы, табиғат жағдайы, ел тұрмысы, рулардың қарым-қатынасы, сол кездегі тарихи жағдай мен саяси оқиғаларға қатысты материалдар беретіні

айқын. Осылайша, акын-жыраулар әр заманда өз халқына қорған болып, өз заманының үніне айналған.

Қазақ тарихын өз шығармалары арқылы келер ұрпаққа жеткізуде акын-жыраулар, жазушылардың еңбегі өте зор. Біздің дәуірімізге жеткен ғажайып сөз зергерлері XV және XVIII ғасырларда өмір сүрген Асан, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар, Көтеш, Шал сияқты акын-жыраулар. Осы уақытта екі ұлы империя Ресей мен Қытай ортасындағы ұсақ елдерді күйретті. Екі империя айлалы саясат құрып, ұлан байтақ қазақ даласына көз салды. Қазақ елі өзінің сан ғасырлық тарихында қаншама асулардан, тар жол, тайғақ кешуден өтті. Сондай өткелдерде қаншама халқына адал қызмет еткен дана, батыр, көсем болған азаматтар тарихтың ауыр жүгін арқалап, халқымызға қорған бола білді. Батырларымыз қару күшімен сырт жауларға төтеп беріп қорған болса, акын-жыраулар өз жырларымен халықты жігерлендіріп, бағыт беруден жалыққан емес.

Дана, батыр, билердің халқының игілігі үшін жасаған әрекеттерін өз өлеңдерімен даралап отырды. Солардың бірі – Бұқар жырау. Халық есінде сақталған Бұқар жырлары ұмытылмай атадан балаға беріліп, саналы ой-өрнегін құрағаны жыршыға деген ілтипат деп танымыз. Сол өткен «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» заманы жайында жазатын жырау, акын, тарихшы, Бұқар мұрасына соқпай, соған жүгінбей өте алмайды. Өйткені олар Бұқар жырларындағы тарихи оқиғаларды өз шығармаларына, ғылыми зерттеулеріне өзек етеді.

Бұқар жырау поэзиясы арқылы бізге Абылай дәуірінің болмыс бітімі, Абылайдың іс-әрекеті нақтылы өмір шындығымен, тарихи ерекшелігімен жетті. М.Мағауин: «Көне қазақ әдебиеті өкілдерінің ешқайсысының творчествосында өзі өмір сүрген заман келбеті дәл Бұқардағыдай бар бедерімен суретке түсірілмеген» - деп ой түйеді [2, 138].

Жалпы Бұқар өлең-толғауларының басты кейіпкері Абылай болуында үлкен мән бар. Өйткені қазақ халқының басынан қасірет бұлтын төндірген «Ақтабан шұбырынды» кезінде тентіреп кеткен елдің басын қосып, жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық күреске жұмылдыру тек Абылайдай қайраткердің қолынан ғана келді. Осы жайында тарих ғылымының көшбасшысы М.Қозыбаев: «Аңырақай халқымызға рух берді, оның жер бетінде ұлт болып қалуын түбегейлі шешті. Аңырақай – қазақ тарихының асқар белі, қазақ рухының ту тігіп, ұлттық болмысын мәңгілік бойына дарытқан құбылыс. Аңырақай соғысында жауды аңыратып қана қоймай, қазақ қалмақтың сағын сындырды, бағын қайтарды» - деп ерекше тебіренеді [3,250]. Ұлт көшбасшысы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясында Аңырақай шайқасы жайлы былай дейді: «Аңырақайда болған ұлы шайқаста ата-бабаларымыз бірліктің құдіреті қандай боларын өзіне де, өзгеге де дәлелдеген. Сын сағатта туған елге деген перзенттік парызды бәрінен биік қоя білген. Сол шайқаста төгілген қан барша қазақтың тамырында бар. Бізді бір-бірімізбен біріктіретін де, бауыр ететін де бабалардың бостандық жолында төгілген қаны деп білемін» [4,87]. Шынында да, ата-бабамыз қаншама ғасырлар бойы жаулар соққысына мойымай қарсы тұрып, байтақ елді келер ұрпаққа мұра етті.

Кезінде Кетбұғы, Қазтуған, Доспамбет, Марғасқа сияқты акын-жыраулар әрі қолбасшы, батыр, хан кеңесшілері болған. Міне, Абылай хандық билігі тұсында Бұқар, Үмбетей, Тәтіқара тағы басқа акын-жыраулардың кейбіреуі хан-сұлтандармен жорықтарда бірге жүрген, мемлекеттік істерге араласқан, хан кеңесіне, билер алқасына қатысқан. Сондықтан да олардың өлең-толғауларының маңыздылығы – тарихи оқиғаларды, дәуір шындығын жырлауы.

Бұқар жырау Абылайдың абыройын асқақтатып, беделін биіктетті. Даналығымен, көрегендігімен ел мәселесін шешуге ат салысты, мемлекеттің нығаюына зор ықпал етті. Толғауларында маңызды тарихи оқиғаларды жырлады. Жырау мұраларындағы Абылай жайлы өлеңдерінде ел көсемінің болмысы, арманы мен мақсаты, қуанышы мен күйініші, ерліктері мен қолбасшылық, қайраткерлік, саясаткерлік істері шынайы көрініс тапқан.

Тарихымызға рухани қорған болған даналарымыздың мұралары өлшеусіз. Ендігі мәселе, олардың асыл қазыналарын ұрпақ санасына жеткізу, бабалардың ерлігін, қазіргі заманның ұлы тұлғаларын таныту. Сонымен қатар, рухани мұраға қорған болу зор міндет деп білеміз. Елбасы Н.Ә.Назарбаев осы жайында «Бабалардың ерлігі, бүгінгі буынның ерен істері және жас ұрпақтың жасампаздығы арасында сабақтастық болса ғана, біз «Мәңгілік ел» боламыз» - деп баса айтады [4,88]. Сол үшін де бабаларымыздың тарихын терең зерделеп, бүгінгі тұлғалардың ерен істерін айшықтап, жас ұрпаққа қазақ әдебиеті арқылы таныту құнды жұмыс болмақ.

Әдебиет:

1. Абылай хан. Алматы, 1993, 416 б.
2. Әбсадықов А. Абылай хан және Бұқар жырау: түркілік фольклорға тән ортақ сарын. //Ақиқат//2003 ж. №3 наурыз. 56 б.
3. Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт. Алматы: 2001. – 369 бет.
4. ««Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» ҚР Президентінің Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2012 жыл.

УДК 821.512.142.

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О ДРАМАХ МРОЖЕКА

Бөкен Г.С.

(докторант 3 курса Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова)

Мартин Эсслин считает самыми известными восточными драматургами театра абсурда Славомира Мрожека, Вацлава Хавла, Иштвана Оркени. Эдвард Червински в это же самое время предпочитает скорее говорить о славянском театре абсурда, напоминая о его румынских корнях в виде дадаизма Тристана Тзари. Всё началось, по мнению Червинского, в мае 1956 года, когда появился первый номер «Диалога», дающий шанс на дебют польским драматургам, а также творя новый форум обмена мыслей с западными драматургами. Червинский хорошо ориентируется в специфике политической и культурной жизни в странах народной демократии. Прекрасно знает, что в Чехословакии не было «оттепели» после смерти Сталина. Только в декабре 1963 года появился номер ежемесячника «Divadlo», полностью посвящённый проблеме драмы абсурда, а в нём и две пьесы Мрожека: «Забава» и «Страдание Пётра Охея». В этом же году прошла премьера «Garden party» Вацлава Хавла и вышли на сцену произведения чешских абсурдистов.

Червински признаёт, что много связывает славянскую драму абсурда с французским авангардом, а точнее говоря с западноевропейским. Однако у славянских драм свои специфические черты. К этим чертам точно относится враждебное подозрение по отношению ко всяческим абсолютным ценностям, недоверие к простым решениям и открытая враждебность к властям и системе. Подобно, как и Мартин Эсслин, Эдвард Червинский особое внимание привязывает к зависимости между абсурдной формой и ежедневной действительностью славянских стран. М.Эсслин: «Жизнь в таких странах как Чехословакия или Польша не имеет своей натуральной непрерывности, а значит трудно там что-либо предусмотреть: когда происходит упадок правителя или режима, вместе с ним исчезает часть исторической правды. Прошлое полностью остаётся отброшено без какого-либо шанса на анализ или интерпретирование»[1,17].

Как Эсслин так и Червинский достаточно похоже объясняли оригинальность драмы, которая появилась в странах социалистического лагеря в 1956-1968 годах, подчёркивая его оппозицию по отношению к официальной идеологии, укрываемой за аллегорическим или гротесковым видением, прозрачной для зрителя, а вместе с тем возможную к принятию через цензуру. Для обоих не подлежит сомнению, что абсурдный стиль служил здесь - парадоксально- реалистическим отображением общественной действительности, когда верно схватывал саму сущность мира, образованного во имя полной противоположности идеологии. Произведения Мрожека считались наиболее презентабельными для так понимаемого "восточного театра абсурда". Два других, Вацлав Хавель и Иштван Оркени: о пьесах Хавла писали единично, а о драмах Оркени не написано ни слова.

Помещение абсурда на общественном уровне и обременение человека ответственностью за бессмысленность жизни, который сформировал собственными руками, однозначно подтверждает внушаемое критиками родство драматургии Хавла и Мрожека. Связывает их также одинаковое отношение языка как к предмету манипулирования людьми. В то время как в произведении *"Урок"* Евгения Юнеско, филология убивает в метафорическом сокращении указывая в традиционности языка главный источник кризиса самосознания, в мире Хавла и Мрожека фраза, "становится властелином, защитником, судьёй и правом", как говорит тот первый в произведении *"Заочный допрос"*, но побег к фразам это скорее эффект, а не причина кризиса самосознания. Герой Мрожека и Хавла вначале хочет убежать от ответственности, а только потом учится прятаться за занавесой фраз, собственных либо навязанных ему другими. В кристальном виде прямо этот механизм манипулирования близкими показывает пьеса Мрожека *"Олень"*. Эту пьесу Мрожека следует упомянуть для того, чтобы на примере оленя показать, каким способом можна внушить другому существование несуществующих вещей и явлений. Достаточно также сопоставить в ней ситуацию с *"рассказом о единороге"* одного из героев драмы Тома Стоппарда *"Rosenkrantz u Guildenstern не живут"*, чтобы получить как на ладони разницу между обнажённым Мрожеком механизмом языковой манипуляции и картиной кризиса коммуникации типичным для западного театра абсурда. "Человек прерывающий своё путешествие, рассказывает Guildenstern", между одним местом и другим, в третьем месте, не называю, незаселённом и ничем не отличающимся, видит единорога, который переходит ему дорогу и исчезает. Уже само это удивительно, но встречаются таинственные встречи разного рода. Или, говоря прямо, существует опыт появляющийся в воображении. Боже мой, говорит, я видимо спал, показалось мне, что видел единорога.

"Смотри, смотри!- кричит толпа- Конь со стрелой в голове". *"Рассказ о единороге"* ясно показывает, что основанный на традициях язык ложёт правде индивидуального опыта,

богатство мира заменяет плоским стереотипом: единорог в глазах толпы становится "конём со стрелой в голове".

Мрожек вместо элегантного оригинала-единорога выбирает простого оленя. Только несуществующего.... Вызывает его к существованию только хор. В то время как единорог Стоппарда растворяется безвозвратно в болтовне толпы, олень Мрожека[2] набирает форму и полноту жизни. Действие "*Оленя*" разыгрывается в заполненном вагончике. Единственно хромой Старичок и немодно одетый Путешественник с книгой не напоминают типичных туристов, с фотоаппаратами. Из толпы выделяется Турист, с огромным биноклем на груди. Это именно он неожиданно замечает через окно вагончика оленя левее "ряда сосен". Тем временем мать с ребёнком безуспешно всматриваются в горный пейзаж. Все путешествующие бросаются к окнам с аппаратами, только хромой старичок остался на другой стороне вагончика, несправедливо лишённый возможности общения с красотой природы. По просьбе Туриста двое мужчин переносят его на другую сторону. Теперь и он напрягает взгляд..... И вдруг выкрикивает: "Прекрасный экземпляр! Сидит как король!" "Не сидит, а только движется. Горизонтально". Обращается к Туристу: "Уважаемый господин, вы позволите воспользоваться моим биноклем". Основательно осматривает территорию и авторитетно утверждает: "К сожалению, должен заявить, что Вы ошибаетесь, Здесь речь идёт о зайце". Старичок громко "восхищается" оленем, но тихонько просит помощи у поглощённого чтением Путешественника. Тот откладывает книгу и осмотревшись сказал: " Ничего же вообще не видно". К сожалению, только в сказке Андерсена "новое платье короля" ребёнок вызвал у всех повиновение. В "*Олене*" все путешествующие общим мнением становятся на стороне Туриста, Также Старичок быстро переходит на сторону сильнейших, сообщая: "Я? Я мог бы смотреть на оленя целый день и целую ночь, даже в темноте. Олень прекрасен". Потдаётся также Путешественник с книгой. Никто же не хотел, бы относиться к людям нечувствительным на красоту. Почему он послушно высаживается на ближайшей станции, чтобы на обратном пути восхищаться оленем по точной инструкции Туриста. Когда Старичок несмело напоминает, что видели четырёх оленей, Турист коротко отвечает: "Три! Четвёртый был заяц!"[2]. Потому что владельцы биноклей тщательно заботятся о том, чтобы за ними оставалось первое и последнее слово.

Риторическое упражнение Мрожека в сотворении с фактами и разъяснения их другим напоминает сцену "Пишти в кровавой стычке" Оркена. Когда Пишти стал перед огромной лестницей. На её высоте скрывался в тучах другой Пишти в образе воздуха закрытого в бутылке, что не мешало приверженцам этого. Также Пишти понемногу, под давлением поверил в его существование. В аналогичный капкан попался также Хуго Плудэк в "*Garden party*" Хавла когда пришёл к поднимающемуся прекрасно по лестнице партийной иерархии Хуго, которым был же он сам. Подобный парадокс расцветает в основе первой драмы Мрожека "*Полиция*" (1958). В начале первого акта последний политический заключённый подписывает декларацию лояльности и решает служить Правительству. Ни к чему, кроме подбитого глаза и уничтоженной одежды, не сводятся усилия агента полиции, провоцирующего взбунтовавшихся граждан. Поэтому во втором акте Начальник Полиции отправляется в дом Сержанта и просит его, чтобы поддался аресту и таким образом поддержал правоту бытия полиции. Сержант выкрикивает антигосударственный лозунг и становится арестованным, вскоре оказывается, однако, что пребывание в камере деморализует даже его. В третьем акте бывший Сержант становится лицом к лицу с бывшим Заключённым, который между временем повысился до Адъютанта и эксперта по борьбе с диверсионными действиями. Их судьбы совершенно дополняются,

как отражаемые в зеркале, потому что левая сторона стала правой, а правая-левой. Но для Мрожека этого недостаточно, В финале *"Полиции"* доходит до головокружительного трёхстороннего и обоюдного ареста, и аппетитный военно- полицейский переводчик венчает окрик: "Пусть живёт свобода!"

Мрожек искусно в своих вступительных замечаниях выкрутился из необходимости выяснения смысла действия, написав: "Зная, чем эта пьеска не является, не знаю, чем она является, и не относится это к моим обязанностям". Критики, к обязанностям которых это относилось, указывали на *"Полицию"* как иллюстрирующий пример "Мрожековского" *"reductio ad absurdum"*, то есть дочистил реальную ситуацию до уровня общественной модели и ещё дальше, до его последних логических последствий. Но фактически идёт ли речь в *"Полиции"* о том, чтобы открыть, что власть является противником системы? Уже вначале Заключённый прямо обращает на это внимание, как Начальника, так и зрителей: "Полиция исполнила до конца свою миссию. Впервые в истории мира идеал порядка стал дословно осуществлён." Неужели защиты полиции от такого утопического видения хватило на интригу трёхактовой драмы, а сложности действия и зеркальные отражения, совместно финальным несколькоэтажным арестом, служили единственно как искусственная аппаратура для поддержания незначительной интриги?

Мрожек сознательно запутал цензуру, чтобы скрупулёзно очистить действие от всевозможных реалистических подробностей, поместил действие в абстрактное "езде и нигде". Тактика писателя "основывается на навязывании пьесе такого литературного контекста, который хотя бы на минуту нейтрализовал её критический и антисистемный груз". Поэтому реплики персонажей исполняет чистая риторика лояльности и бунта, как вещество театральных реплик. Мрожек пародийным образом повторил риторическую фразеологию лояльности и бунта 19 века. Перемена мест, которая происходит между Заключённым и Сержантом была прозрачно показана. Подчёркнута жирной чертой точная аналогия между первым и третьим актами.

Конструктивно сгущается *"Полиция"* только во время поэтапного ареста в финале. Сержант, которого вынуждает Адъютант бросает бомбу в Генерала, чтобы чёрным по белому доказать свою оппозиционность. Начальник Тюрьмы арестовал Адъютанта за то что тот подкинул доказательства вины Сержанта и сам становится арестованным. Не достаточно, что перед этим принял акт лояльности Заключённого, ещё и теперь не исполнил обязанности охраны Генерала. В этот момент входит Генерал, который во время эксперимента предусмотрительно спрятался. Входит и конечно арестовывает двоих Господ. Однако сам также арестован "за то, что легкомысленно выставил положение Генерала на бомбовый переворот". К тому же никто другой, только Генерал пробудил бдительность Начальника в ходе дискуссии о том, что должен ли бывший заключённый с антигосударственным прошлым исполнять ответственные функции в аппарате власти. Оказалось тогда, что не только может, но и должен, так как его антигосударственное прошлое является прямой прекрасной гарантией сегодняшней лояльности. "Каждый должен когда-то бросить какую-то бомбу на какого-нибудь генерала.- доказывает Генерал-Этого требует организм. По этим причинам, прошу меня простить, у меня больше доверия к моему адъютанту чем к вам или даже к самому себе"[3]. Увенчанная в *"Полиции"* ярусная конструкция взаимных арестов таким образом указывает пальцем на то, что является основой всей драмы. Никогда первый акт не отразился бы зеркально в третьем, если бы действие не развивалось согласно определённой идеологической концепции: наиболее лояльный по отношению к властям бывает тот, кто до этого боролся с ней как заядлый враг. А если так, то финальный окрик Сержанта: "Пусть живёт свобода!" не

только иронично комментирует ситуацию на сцене, но также доказывает правоту утверждения Адъютанта о аналогическом процессе перемены, которая произошла в случае с Сержантом. Хотя, конечно, у Сержанта в противоположном направлении. Мрожек показывает в своей драме неожиданные и радикальные перемены положений и мировоззрения своих сограждан.

Неведомое идеологам минувшего века "постсталиновское" и парадоксальное определение человеческой натуры, в которой лояльность по отношению к власти наступает в период радикального бунта, как старость после молодости, а Конрад после Густава, приказывает из тех самых уст соседствовать с бунтующими строфами Мицкевича, а Генералу дрожать от страха, что сам в себя бросит когда-то бомбу. Подобных парадоксов и радикальных оппозиций (противоположностей) много у автора "*Полиции*" и на различных уровнях. Что интересно, Мрожек также ищет в собственной биографии источники, специфические для себя, видения мира.

Заложенное и практикующее единичное утверждение пьес социалистического реализма нехотя доказало, что "драматургическая пьеса начинается там, где две правды". Правды равнозначные. И именно столкновение этих правд заменяет в новой драме традиционное действие, движимое зависимыми от развития случаев решениями и поступками героев. Теперь достаточно движения мысли зрителя, управляемые автором постоянные изменения перспективы и точек зрения. "Для зрителя здесь нет шансов на удобное укрепление в лёгкое понимание, симпатию и выводы", добавляет Мрожек. Новый тип драматургии требует другого иного способа инсценизации. Мрожек предлагает его с помощью риторического вопроса: "Или такая инсценизация, такая игра, которая бы только приводила в движение пьесу, выставляла её а не создавала, была бы нетворческой, ограничивала бы и делала убогим актёра и театр?" За весь круглый год поднимет эту же суть в предисловии к пьесе "*Полиция*" отчётливо уже требуя от театра, чтобы ограничился только до "приведения в движение его пьесы".

Мрожек, который раскрывает свою драму на уровне пары оппозиций, так маневрируя столкновениями, чтобы демонстрировать её под разным углом и в различном освещении, борется с интеллектуальной ленью зрителя. Поэтому гротесковый парадокс, приобретённый разными методами можно признать за наиболее характерное определение творчества драматургов называемое "школой восточного абсурда".

Восточная драма абсурда естественно заимствована от западных писателей-абсурдистов, пародирующих старые драматические формы и вписанные в ней ценности, или также подобной процедуре поддаётся традиционная форма народной литературы, прибегающая как Хавель к творчеству Хашька ил Кафки, или Мрожек, который прибегал к польскому романтизму и пьесам Владислава Высянского.

Марчин Блонский[4] считал, что мир драм Мрожека имеет конусообразную форму, за стены которого спазматически хватаются герои, которым грозит падение вниз. Отсюда традиционное действие имеет второстепенный характер. Достаточно легкого колебания равновесия, достаточно одного неосторожного движения, мелкого столкновения с кем-то, чтобы началось падение: самородное движение, *regressus ad ridiculum*. Потому что на дне конуса Мрожека спокойно ждёт "Хам". "Хам"- объясняет Блонский, не демоничен сам по себе: демонизм находится в ситуации, у которой такая структура: действующий каким-нибудь способом, протагонист опускается на дно конуса, высмеенный по дороге своими действиями, бессмысленными претензиями к факту, что "Хам уже там есть". Но демонизм ситуации, которая лежит в основе воображения и творчества Мрожек, совсем не пугает, только смешит, так как автор берёт весь мир, представленный в иронические скобки.

Многозначно подмигивает зрителю, манипулируя ежедневными вещами таким образом, чтобы изменили своё положение, застывая в гротесковой ситуации.

Мрожек подмигивает зрителю, потому что, не смотря на свой глубокий пессимизм как альтернативу, выбирает вместо отчаяния комизм. Не хочет никого поучать ни морально строить, а предпочитает давать удовольствие в игре "формирование не-значения при помощи значения". Тем самым произведения Мрожека в описании Блонского, кроме названия их гротесками - более напоминают жанр литературного нонсонса. Также разница нонсонса и гротески в том, что гротесковая деформация действительности или фантастическая комбинация известных форм вызывают во-первых эмоциональную реакцию. Испуг здесь доминирует над смехом, потому что автор старается о том, чтобы представленные столкновения приобрели неоспоримый вид реальности. Тем временем нонсонс, питающийся напряжением между присутствием и отсутствием смысла, скорее принадлежит к явлениям "интеллектуальным", то есть исключает действие эмоций.

Но Марчин Блонский[4] был скорее единственным, кто интерпретировал (объяснял) творчество Мрожека как чистую забаву в логическую конструкцию бессмыслия из смысла. Для большинства критиков, которые гротесковую форму представляли над абсурдным содержанием, велят Мрожеку гротеской бороться с парадоксами народно-демократического развития, с мифологизацией мира посредством языка, с фальшивым сознанием и стереотипами понятий. А тем самым - портретировали автора "*Полиции*" как писателя с выразительно общественным темпераментом.

В 1961 году заметил Анджей Вирт, что персонажи Мрожека рождаются благодаря использованию своеобразного "эффекта отчуждения". Потому что лишены качеств, которые определяют обычный смысл представленной ими формы. Четыре года спустя Станислав Гембала использовал идею Вирта к описанию принципов, которые командуют гротесковой ситуацией в драмах Мрожека. Во-первых, утверждает Гембала, автор оснащает каждого протагониста инстинктом самосохранения и логическими способностями мышления, ограниченные всё-таки до умения сделать обычные выводы из навязанных условий. Во-вторых, доминирующий таким образом стереотипами образ, помещет в угрожающую ему необыденную ситуацию. Инстинкт самосохранения велит ему убежать от опасности, но ассоциации подкидывают исключительно стереотипное поведение, которое легко предвидеть и обычно совершенно высмеивающее, потому что не соответствует необыденным ситуациям.

Факт, что гротесково деформированный мир уничтожает персонаж без конкретной причины, дополнительно по мнению Гембалы углубляет замеченное Виртом "чувство отчуждённости". "Представленная модель мира выстроена из однородных элементов, внутренне упорядочена и закрыта. Двигаются в ней персонажи уменьшенные до марионеток, действующие по принципу автоматизма". "Сознание марионеток Мрожека было составлено автором, но зритель должен осознать, что подобный процесс составления сознания происходит непрерывно в его собственном мире, совершается в нём самом." Гротесковая ситуация у Мрожека доминирует со времён "*Танго*", когда он решительно отошёл от схемы образов-марионеток, а рядом со стереотипом начал предусматривать в большей степени "значительные проблемы существования". "Обогатило это - добавляет Гембала - мысленное содержание произведения. Драматическая гротеска Мрожека приобрела свою артистическую полноту".

О гротеске, пародии и стилизации как основных артистических приёмах Мрожека писали и другие: Гжегож Вальчак, Войцех Лигенза, Янина Курчаб, Александр Бреза. Как свидетельствует количество фамилий, это был самый популярный тип его читаемых

произведений. Хотя критики отличались в оценке отношений между пародией и гротеской или иначе оценивали функцию стилизации, понятие гротески имело для них одинаково достаточно неустойчивое содержание. Прибегали к всеобщему ощущению типичной для Мрожека деформации мира и чувству дизгармонии, столкновения между двумя гетерономическими порядками.

Наиболее проблем представляло согласие трёх элементов: морализаторского настроения автора, деформация представленного мира и его комизма. Особенно когда перешёл от- достаточно простых в своей конструкции- пьес с одним актом до драм. Поэтому Кшыштоф Волицкий предпочитал, заниматься драмами от *"Полиции"* до *"Эмигрантов"*, говорить о маске гротесковца-авангардиста, которую носил ранний Мрожек Почему? Потому что Волицкий был уверен, что автор *"Полиции"* придерживается дальше одной и той же основной оппозиции: образ/ситуация, вышедшей из театра экзистенциалистов. Волицкий отметил, что со времён произведения *"Индюк"* Мрожек перестал скрывать своё морализаторское занятие и начал социологически отличать персонажей (образы), выдуманным до этого конфликтом давая теперь образ исторически принципиальной оппозиции народ/интеллигенция.

В посвящённой творчеству Мрожека части *"Романс с текстом"* Блонский деликатно показал то, что частично пробовали уже другие: как это основная оппозиция реализуется на различных уровнях произведения, как форме противопоставляется телесность, стилизации-лепет, порядку-непорядок, лицемерию-грубиянство, болтовне-действие, традициям-неконтролируемый импульс, а цивилизации-варварство. Убедительно при этом доказал, что эта основная оппозиция формирует также повторяющуюся в двух версиях сюжетную схему во всём творчестве Мрожека: "Либо формируемый образ, принадлежащий к культурной элите, будет обнажён, сведён к хамству. Либо, реже, хам просящий доступа к культуре."

Возможность названия ранних произведений Мрожека гротесками несколько лет позже Юзеф Келера[5], который во вступительной версии лозунга *"Польская драматургия гротески"* до *"Словаря польской литературы 20 века"*, опубликовал в майском "Диалоге" 1988 год, описал выделенные Блонским процедуры. Келера[] говорил прямо о том, что особенностью этой драматургии было "вписывание гротесковых укладов в композицию воплощения параболического характера."В меру от *"Танго"* начал усиливать процесс насыщения давних парабол (жанр моралистической литературы, в которой представленные события и персонажи не имеют значения, а лишь содержание, которое символизирует универсальную модель человеческого существования) бытовыми реалиями *"Эмигранты"* и историческими *"Пешкой"*, драматическая консистенция гротески подвергалась поэтапному разбавлению.

Анна Бласкевич анализирует *"Горбуна"* в контексте *"Малых писем"* пришла к выводу, что эта драма - всеобще признана совершенно новым в творчестве Мрожека, где использует гротесковую технику. Это уже не абсурдная гротеска как в *"Полиции"* и *"На полном море"*, а только гротесковый реализм.

Мрожек не деформирует в *"Горбуне"* внетеатральную действительность в гротесковые сценические ситуации, а реалистично относится к представленному миру, выявляет всю её гротеску. В *"Горбуне"* остались важные для гротески столкновения двух гетерономических порядков и полемический характер по отношению к закреплённым всеобщим воображениям, ослабела, однако мешающая до сих пор стихия комизма и дидактики. А значит, может драматургия Мрожека, в своей сущности гротесковая (карикатурная)- распадается на половину абсурдную и реалистическую?

Проблемы с описанием гротесковой техники и процедуры в драматургии Мрожека, не смотря на так выразительное восприятие ощущения их гротески, связаны с отсутствием для современной драмы определения гротески.

"О существовании гротески пишет А. Бласкевич [6,67] решал уже не только представленный мир, но также механизм появления значения в высказывании. Речь идёт о разнице между гротесковым мотивом (например: гибридом) или гротесковой действительностью (например: карнавал) представленными при помощи традиционных правил высказывания и гротесковым высказыванием". Характер новой гротесковой формулы начали определять метаартистические действия: дезиллюзия, пародия и лингвистические игры.

Начатый на переломе веков процесс прогрессировал в двадцатилетии далее. Авангардные (- измы) приняли на собственный счёт все деформирующие приёмы гротески, её саму полностью устранив на поля. Виткацкий, например, допускал слово "гротеска" единственно в устах кого-то, кто осуждает его деформации с психологической точки зрения, "внутренностей" реализма. Зато с полным одобрением пользовался этим определением Витольд Гомбрович. Гомбрович пользуется элементами литературной традиции как пустыми знаками, которыми - в ходе воплощения - придаёт новый, философский смысл. Таким образом, арбитражные некогда решения артистов, описывающих фантастические и ужасающие миры, изменяются под пером автора *"Иваны"* в ансамбль форм, служащих для коммуникации между писателем и читателем. Болецкий открыл в эволюции гротески самым главным: на переломе веков исчерпывается жизнеспособность романтической модели и открывает место для более соответствующей формы в современности.

Дорога, какую рисует А. Бласкевич[6] от настоящих демонов до пустых знаков позволяет на историческо-литературном уровне выяснить трудности, которые были у критиков пишущих о драматургии Мрожека. Но не только творчество Мрожека ставило сопротивление. Подобные проблемы были у Марты Выки с описанием послевоенного творчества Галчинского. Также в *"Зелёной гусыни"* нонсенсный юмор и гротесковые элементы идут рука об руку с явно дидактическим и рациональным намерением. В ряд последователей Галчинского вписала, совершенно справедливо, Славомира Мрожека: "Тем самым определённая гротесковая традиция получила дальнейший ход и получила продолжение. Часто, творя определённое течение гротесковых действий, недооценивается роль Галчинского в его новом формировании, потому что юмор Мрожека не появился бы без заявления Галчинского". А значит, выглядит, что оба бесправно с точки зрения доминирующей теории использовали деформирующие процедуры гротески в службе дидактики, иррациональными методами пробуя укрепить в своих зрителях рациональное отношение к действительности. Иначе говоря, их артистические процедуры выразительно требуют нового понимания гротески.

Для Арнольда Хайдшека (Arnold Heidsieck) современный гротеск, это прежде всего категория содержания, которая свободно заполняет различные драматические жанры и формы. Чтобы показать гротеску, то есть не человечность чего-либо, что обычно признаётся нормальным, следует- утверждает Хайдшек- сначала поднять единичный случай до ранга правила, а логическое - этическое извращение сменить на право натуры. Отсюда действие гротесковой драмы должно приобрести механическую очевидность, прямую необходимость: " Гротеска презентует действительность как полностью деформированную, а при этом извращение как совершенно нормальное, как внутреннюю целеустремлённость гротесково стилизованного представленного мира"[7,89].

Хотя драматурги гротески для лучшего артистического эффекта продвигают деформирующие процедуры до границ абсурда, никогда не намереваются, отмечает Хайдшек, демонстрировать чистый абсурд. Когда речь идёт о разъяснении зрителям определённых реальных процессов, форма представленного мира не имеет автономных ценностей-должна остаться функцией всеобщих воображений, суждений и ожиданий.

Так предложенная модель гротески Хайдшек подходит к описанию правил драматургии Мрожека, так как позволяет соединить, что типично для всего так называемого восточного абсурда: гротесковую деформацию, смех и дидактизм.

Многократно подчёркивался математический принцип действия воображения Мрожека, который выбрав какую-то абсурдную дегенерацию окружающей его действительности с железной логикой доводит на сцене до его окончательных последствий. Таким образом, обращает внимание зрителя на не-человеческие права внетеатрального мира, прикрытые под видом научного и исторического смысла. Легко этот механизм заметить в тех ранних драмах, где Мрожек особое значение придаёт подчёркиванию "искусственности" и экзemplярности представленных событий: трое безупречно одетые служащие с папками на траве в *"На полном море"*, двое других отданы на самовольность огромной Руки в *"Strp-teasie"* или же последний заключённый покидающий тюремные стены в государстве архилояльных граждан в *"Полиции"*. С каждым разом либо выразительна диспропорция между персонажами и ситуацией, либо спецификой основы действия раскрывает "лабораторность" процедур драматурга, который создаёт факты и положение, чтобы на сцене продемонстрировать принципы их происхождения и функционирования. Доведённые до безвольных марионеток, выданные на трофей инстинкта фразеса персонажи пробуждают смех. Но и открывают деформации типичные для внетеатрального мира, внимательным зрителям указывает также на их причины. Хуже с такими драмами как *"Страдание Пётра Охея"* и *"Кинолог в терзании"* Первая драма скрывает деятельность драматурга под видами пародии мещанского реализма. Вторая драма является сомнительной идеей расписанной на ряд сопоставлений фарсы. Тем временем в обоих случаях совершил, известную из других драм, двойную гротесковую процедуру. В конструкцию обоих вписал подобный жест демонстрации, выслеженных ненатуральных качеств, выдавая их тем самым на суд здравого смысла зрителей.

Интересно, что в *"Страдании Пётра Охея"* наибольшие эмоции пробудил тигр. Конечно, никто не упирался даже, что тигр фактически скрывался в ванной Охея. Видно в нём скорее окончательное доказательство "мифотворческого" мышления. Охей вместо того, чтобы стоять лицом к новым фактам, одевает их в шкуру тигра, перед самим собой оправдывая свою потдатливость: тигра же каждый бы обходил на пальцах! Можно однако на действие этой драмы посмотреть по другому, идя по следу одного из вопросов Учёного.

Действие пьесы *"Срадания Петра Охея"* начинается с обычного позднего полдня, какой мужчины посвящают на одно из своих наиболее интимных дел: чтение ежедневной газеты. За большим листом газеты можно спрятаться от сварливости жены и назойливости детей. Но не от визита Служащего. Это он сообщает Охею о тигре в ванной, так как заданный ранее угрюмым тоном вопрос старшего сына (уже взрослого как информирует вступительное описание) "Отец вы видели этого тигра?" касаться может многих вещей, например новости в газете или сплетни о соседях. Это, правда, что маленький Ящ минуто назад чистил зубы в ванной и тоже видел тигра и даже был им укусан, но отсутствие следов на ноге окончательно свидетельствует против детской фантазии. Самое важное, что Служащий относится к словам мальчика как к признанию и следит, чтобы Охей не дождался

правды. Поэтому именно его упрекает в фантазии и категорически "давит на ребёнка". Наилучшим доказательством, что появление тигра является хорошим поводом для прибытия второго Служащего, Налоговики из финансового отдела, которые давно ждут за углом. "Я ухожу-говорит Служащий- потому что вижу, что коллеге уже не терпится, даёт мне знак"[3,21]. А за Налоговиком входит Учёный с целым оборудованием и начинает атаку на дом Охеев.

Момент, в котором Служащий приходит в дом Охея, погружённого в ежедневное чтение, открывает однозначный характер всей атаки: это Государство врывается на запретную до этого территорию для личности своего гражданина, ликвидируя запрет шаг за шагом. Не без повода Налоговик в честь прибавки от тигра забирает лампу, не давая возможности Охею наслаждаться одиночеством за ширмой раскрытой газеты. Мрожек показывает это очень выразительно: выпускает в квартиру цирк, велит атаковать отдел просвещения по делу ночных прогулок школьной детворы, а Секретарю Министерства Иностранных Дел- сесть у ног супружеского ложа, придавливая Охею ноги. А потом распространяет борзых охотничих Махараджей (независимых властей) на охоту от кухни до самой ниши для прислуги и до ванной. Лишённый даже поддержки супруги, для которой необыденные события интересно разнообразивают скуку домашней жизни, Охей впадает в депрессию- для добра детей, родины и собственного добра. Шеф цирковой труппы высказывает свою правоту: " Толпа любит проникать туда, где обычно запрещено и даже если трудно туда добраться". Но жизнью Охея менее интересуется толпа чем Государство, поэтому его последняя речь приобретает драматический тон: "Разглядел вас. Вот вам и я. Не раньше как вчера ещё читал газеты в окружении семьи. А сегодня! Наука и политика, искусство и администрация подали друг другу руки. Втиснулись в мой дом. Не я, а только они стали его жителями. Ухожу, чтобы удовлетворить требования, претензии современного просвещения, искушение муз и наказания властей- и так убежать от их господства". Это не Охей придумал себе тигра. Целью Мрожека было убедить зрителя, чтобы не потонул сумасшествию и умело разграничил между личным и коллективным, защищаясь от фальшивого сознания "изолироваться от коллективного насилия". Герой *"Страдания Петра Охея"* не может изолироваться от чего-либо, Вместе с последним клочком собственности забирают у него нутро, а его сформулированный в форме приказа вопрос к Старому Охотнику: "Ты- скажи- как жить!" именно звучит тогда, когда "как" сменяется на "ли", то есть вместо "как жить" звучит "надо ли жить"[3]. Старый Охотник, немой свидетель стоит в течении всего времени действия в углу комнаты. Прибыл из Сибири, потому что, как говорит тигр: "Я тигра, Господин, везде почувствую". Кто лучше чем гражданин Советского Союза знает этих тигров, что облегчают Государству вмешательство в частность граждан? Старому Охотнику принадлежат те последние слова, сказанные в дверях ванной, где образ Охея застелил туман порохового дыма: "Идём, пойдём в степь, будем идти берегами, далеко, будем путешествовать по всей нашей необъятной земле, Пётр Охей, ну же "[3]. Это жалобная песня после свободы, которой последний (residuum) в образе права до момента одиночества за раскрытой газетой было уничтожено. Этот ежедневный рефлекс, значение которого трудно оценить, пока в ванной не поселится тигр. А это, как остерегает учёный , может случится с каждым и влюбой момент.

Тигры в ванной спокойного гражданина это очень хорошая выдумка. Навязывает развитию событий определённую внутреннюю необходимость, потому что Служащий и Налоговик, Учёный, Шеф Цирковой труппы и Старый Охотник имеют полное право им заинтересоваться. Немного хуже с экзотическим Махараджей , но его оправдывает идея

охоты, как тоже нужно избавиться от дикого жителя. Впрочем супруга Охея уже с самого начала подбрасывала идею застрелить его возле раковины по образцу Англичан в колониальной Индии, что придало действию видимость железных последствий. Однако тигр выявляет "искусственность" процедур драматурга, организовывая ход событий. Все процедуры персонажей становятся таким образом абсурдные и смешные, хотя и одновременно грозные, если можно в них заметить намеренную Государством, противоречивую здравому смыслу деформацию действительности его граждан.

В *"Кинологе в терзании"* начинает Мрожек слегка менее ловко. Прежде всего потому, что абсурдность (в обычном значении) сценических событий перевешивает размышление, к какому должен привлечь читателя аналогия между деформацией сценического и реального мира. Действие рождается из конфликта между чувством Кинолога к четвероногим псам и любовью к неласковой подруге по работе, предпочитающей вдобавок птиц. Направление развития действия отчитать можно уже в представленных автором декорациях. В зале ожидания Товарищества Друзей Некоторых Животных видно три пары дверей: в комнату Секции Друзей Собак, Секцию Друзей Птиц и входные двери. Именно в них появляется Незнакомый, который ещё не определил свои чувственные предпочтения. Провоцирует это скрепление между Кинологом и Приятельницей Птиц, так как каждый предлагает ему (Незнакомцу) своих собственных любимцев. Соперничество за его взгляды и желание влиять на то, каких животных закупит, означает для Кинолога необходимость выбора между собаками и женщиной. Слегка слабый это материал для действия, поэтому служит для Мрожека почти как повод к затрагиванию соответствующей темы, которая является постепенным открытием правды о персонажах. Очередные смены ситуации ни в чём не влияют на установленный в начале - а для раннего Мрожека типичный - уклад Один к Двум. Однако открывают очередные слои видимостей, какие все персонажи распростёрли перед другими и может даже перед собой.

Разговор прерывают доносящиеся сверху голоса, муж как ежедневно пунктуально гоняет вокруг фикуса и бьёт жену. Кинолог вмешивается, однако только потому, что нетипично сильные голоса нервируют его собак. Неведанный в удивлении мастерству бьющего вскарабкивается на диван, а Приятельница Птиц падает в обморок от впечатления. Мужчины растёгивают корсет упавшей, а в то время скальпель в руках Незнакомого вынуждает к признанию, что он занимается любительски хирургией. В опасении за судьбу своих любимцев, Кинолог предлагает ему птиц. Выходит так, что Приятельница Птиц обязательно перед тем как определить своих подопечных, хочет осмотреть квартиру Незнакомого, назойливо допрашивая о фикусе. Супружеская рутинная ссора этапом выше приоткрыла цель прибытия Незнакомого. Внимательный зритель пересмотрел его насквозь уже из воспоминаний с детства. Непустяковую роль сыграла в них моль, когда от неё "[3]остался только чад. Было так весело!" Теперь также выявился восторг от насилия у Приятельницы Птиц и безразличие Кинолога. Очередное вмешательство снаружи раскрывает всё остальное. Делегат Союза Приятелей Лошадей забирает с собой ненужного уже в действии Незнакомого, а обвиняя Кинолога в том, что он убил коней на корм для собак, провоцирует его к признанию, что убил их кулаком. Это в свою очередь пробуждает неожиданный взрыв страсти Приятельницы Птиц, так как в новом и обещающем свете увидела неинтересного до этого коллегу. Отсюда драму заканчивает сказанная напрямую речь в вопросе Кинолога "Каждая история заканчивается счастливо, когда два сердца любят друг друга нежно" [3] и свадебный марш Мендельсона в исполнении канареек, его твёрдой рукой принуждённые к хоровому щебету.

Ирония финала, что соединил нежно любящие сердца, а фактически ассоциировал садиста и мазохистку, этого немного для настоящей гротески. Потому что кажется сильно абстрактная ирония судьбы и замечание в названии Товарищество Приятелей Некоторых Животных более глубоких смыслов и морали исходящих из фактов, что лишние подробности чувств приводит к дегенерации (вырождению), то что касается преувеличения. Поэтому *"Кинолог в терзании"* в восприятии более близок к фарсе, чем *"Страдания Петра Охея"*. Всё также беззаботно забавляет своей железной логикой и последствиями в установке очередных элементов действия, но уже, ни перед чем не остерегает и ничего не раскрывает, кроме горсточки банальностей. Быть может, именно это колебание равновесия между извращением логики и этики было в мыслях Мрожека, когда в письме к Яну Блонскому связывал свои ранние драмы с польской народной чертой дандизма (бунтования против новоустановленных норм).

Мрожек вскоре перестанет следить за вырождающейся сущностью конфликта существа с властью, а попытается ухватить модель целого процесса перемен. Не отказывается всё таки от основы невовлечённого наблюдателя, что самим указанием пальца предлагает представленные события особенному вниманию зрителя. На презентацию модели перемен предыдущая форма гротески не подходила, о чём убедит Мрожек в *"Testarium"- "Завет"*, написанный уже после *"Танго"*. Не тайна наверное ни для одного читателя *"Завета"*, что Мрожек представляет комический крестьянское сказание о судьбе Христа. Совсем ловко под библейных магов подставляет университетских профессоров, а умывание рук Пилатом использует для орнаментных ситуационных шуток, когда слишком усердный Каспер вытирает себе полотенцем также уши. К сожалению, дважды ожидаемого пророка, использовал в функции эффекта отчуждения, ничего не выявляет и не открывает.

Правильное библейное преобразование серьёзного в комическое в *"Завете"* сменяется понемногу в погоню нелепых шуток с отрубиванием голов. Служащий низшего ранга, которого обманом уговорил Регент и успокоенный разницей "убить" и "ликвидировать", отрубает топором голову одного из пророков и открывает в себе хороший материал для палача. Другой пророк теряет, однако, голову от сквозняка. Подверженные опасности Регента необходимости из логической ошибки в анализ явления пророческой двойственности, Три Короля приносят его голову, объясняя неуклюже, что подскользнувшись упал на открытую бритву как раз проходящего парикмахера. До этого времени внутренняя логика действия сильно здесь выявляется. Наверняка можно было бы приспособить к схеме, если бы драматург "не лакомился" ошибками и неожиданными прыжками. А значит, позволяет действию на дальнейшие безумия: Служащий низшего ранга на балконе хвастается своей ловкостью в ловле отрубленных голов, а Каспер сам приносит свою голову. Прежде чем совсем разгорятся стихии, как необходимая декорация для энтузиазма в государственных верхах, Служащий низшего ранга распоряжается о перерыве на завтрак и, не испуганный громом и ливнем, заканчивает действие похвалой медленно питому чаю. На этот раз Мрожек не для того гротесково деформировал мир, чтобы демонстрировать и поучать, а позволить ему дегенерировать (вырождаться) дальше. До раскручивания драматической пружины.

Тест с *"Заветом"* пришёлся негативно, поэтому Мрожек вернулся к драматической форме с хорошими последствиями испробованной в *"Танго"*. Формы также гротесковой схемы действия доставляло ему не исключение, по решению автора поднятое до ранги правила, а только вся модель гротесково функционирующего мира, то есть вопреки природе и несоответствующего здравому смыслу. К гротеске вернулся в её форме, описанной

Хидшеком, вернулся только в серии пьес с одним актом с Лисом и Петухом в роли героев. Вместе с ними появился новый тип интерпретации (объяснения) проблем. Большинству критикам драматические приключения Лиса показались лёгкой забавой, лишённой глубокого значения. Даже Блонский спросил риторически, будет ли комедия обязательно чем-то большим, чем чистая забава, потому что пьесы о Лисе это драматургическая школа умения чистой воды, мастера пьес с одним актом, которые породила мимиходом, играющая сама с собой мизантропия Мрожека.

Среди четырёх пьес с одним актом отличается уже на первый взгляд "*Серенада*", так как действие "*Охота на лиса*", "*Лис Философ*", "*Лис Аспирант*" разыгрывается в очень похожей декорации. Каждый раз сцена напоминает мусорник, засыпанный клочками старых газет, консервными банками, пустыми бутылками. Где-то сбоку стоит деревянная лавка с пятнами старой зелёной краски, а в глубине то самое рахитное, безлиственное дерево. В "*Серенаде*" же на сцене видно фасад курятника, стоящего на достаточно высоком помосте. Перед курятником, спиной к зрителям, сидит мужчина в лисей шубе и в чёрном парике и играет на виолончели. Экспозиция действия очень простая, потому что всеобщее известно, что тянет лиса в курятник. Считается только способ, какой соблазнит его жителей к выходу за пределы безопасного укрытия. Хитрый план разыгрывается выразительно в трёх тактах. Сначала пробует обмануть наивную Блонд, по образцу Ришарда III, признаётся: "Это общество сделало меня тем, кем я есть. Хотя бы одна родственная душа.....". Тронутая Блонд отдаёт ему ленточку с волос и наверняка отдала бы больше, если бы перед прогулкой в лес не должна была что-то на себя накинуть. Тогда появляется Бруна, более осведомлённая, так как подслушивала. Но и её удаётся Лису обмануть при помощи психоаналитических запутываний. Наконец наступает пора Петуха, который явился пожалуй с самого начала той самой целью всех действий Лиса. Как циничный Яго использует ленточку обманутой Блонд. И Петух, "ревнивый Отелло курятника", попадает в ловушку. Гаснет свет, а когда снова загорается, лицо и руки (лапы) Лиса вымазанные кровью.

Лис добился своего, а куры выданы на желание его кровожадного аппетита. Что интересно, однако, когда сравнить поступки Лиса Мрожека с его первым образцом средневековья, из которого черпали Ла Фонтен и Гёте, выходит наружу значительная разница. Первым завоеванием героя "*Roman de Renart*" "*Роман о Ренарте*" был петух Чантецлер, схваченный в силки хитрой лести. Однако вскоре Лис терял свою жертву, так как от враждебности и издевательств в погоне, невнимательно открывал рот. Это только с момента обмана жены волка Исенгримуса, становился Ренарт достойным противником сильнейших чем он, которых мог хитрым обманом всегда мог вывести в поле.

Интерпритаторы видят в этом влияние образца придворной любви, воспеваемой трубадурами веру в её чудесную силу перемены из поедателей хлеба в героев. Лис Мрожека любовные штучки использует только для своих провинциальных целей. Лучше всего тем самым подходит ко всеобщим воображениям о лисей натуре. А также к модели героя комедии, которая "выражает наиболее основные импульсы и влечения животной природы, тот импульс животного, который не исчезает у человека; то человеческое удовольствие от духовных даров, которые делают его господином творения", так как комедия "является картиной человеческого приветствия, противостоящее всем неожиданностям и случаям вражеского мира". Исключительно в "*Серенаде*" Лис представляет комического героя, торжествующего победу жизненных увлечений над ограничениями общественных принципов и всеми обязующими нормами поведения.

В *"Лисе Аспиранте"* и *"Лисе Философе"* Мрожек так выстраивает действие, чтобы все до этих пор успешные обманы Лиса сошли на нет. Первая из пьес с одним актом, это видимый диалог, так как зрители прекрасно видят, что Лис пытается договориться с прикованным к шарманке маникеном обезьяны. В надежде на её ответ, льстит, оскорбляет, находит общую поверхность, снова сам унижается. В горячке ищет способ, который может переломить молчание говорящего, мешает марксистское видение прогресса с идеей Миссионера и романтической иерархией (укладом положений) небесного бытия. Наконец выкрикивает: " Я хочу стать человеком!" Тогда в третий раз поют куры, а рассвет открывает образ висящего на безлиственном деревце шарманщика. Мрожек не только, повелевая своему герою разговаривать с маникеном обезьяны, разоблачает ханжество наших воображений о эволюции, прогрессе и человеке как о короне творения. Последняя сцена приговаривает Лиса на сохранение в собственной шкуре. Поэтому в *"Лисе Философе"* постарается получить идеологическую санкцию для своей животной сущности и инстинкта убивания.

Как обезьяна в *"Лисе Аспиранте"* была символом эволюции, так здесь идеологическую санкцию презентует Епископ в торжественной одежде. На этот раз знания зрителя не отличаются от Лисьих. Оба никогда не узнают, почему Епископ только незначительными и ничего незначащими жестами реагирует на предложение Лиса, чтобы Петуха в мешке использовать как верующего мученика. И снова трудно забыть, как в одном из эпизодов *"Роман о Ренарте"* описывается торжественные похороны и посмертные чудеса мученицы курицы Копи. У Мрожека не доходит до подобной пародии сакральных обрядов. Разоблачённым становится сам Епископ, который оказывается женщиной. В определённый момент растёгивает торжественную одежду, чтобы накормить ребёнка из коляски. Тогда Лис из последних сил убегает от молниеносного оборота: "Моё предложение всё так же актуально, поддерживаю его Всё остаётся по старому! Это значит, я хотел сказать, новое по старому, то есть старое по новому". Но женщина- Епископ более интересуется плачущим ребёнком, чем предложением Лиса и, толкая коляску, исчезает за левой кулисой. На вопрос Петуха "Что случилось?", Лис отвечает "Конец". Как кажется, Мрожек в своих пьесах с одним актом конструирует гротесковую действительность, показывая уже в ранних комедиях вывернутые наизнанку литературные миры, в которых "Ренарт" стал архитипом вечно проигрывающего, который использует оружие слабых и маленьких против больших и сильных. Его цели такие элементарные, как средства, гениально к нему ведущие. Не теряя никогда уверенности в себе "Ренарт действует в мысли самой старшей моральности, которой первым и самым существенным заветом является то, чтобы наполнить свой живот и спасти шкуру".

У Мрожека Лис не может уже сломать никакого запрета, перейти ни один общественный барьер во имя неограниченного инстинкта жизни, хотя автор добавил к институту любви и религии, религию новых времён: прогресс. На сцене-мусорке все его штучки не попадают в цель, потому что перестал существовать порядок, против которого мог бы выступить. Лис становится пафосной жертвой умерающей цивилизации. Перестает быть нужным. Поэтому в *"Охоте на Лиса"* окажемся снова в мире уже известном из ранних пьес Мрожека. В очередной раз, в действительности имеющий свою литературную родословную. Охота это всеобщее и ровное, демократично- охотничье обычное движение. Вот идут лавиной: Тамада, который следит, чтобы все , даже вопреки себе, были довольны; Паралитик на коляске, который мечтает о скорейшем возвращении домой; Экс- король и Экс- граф, теперь граждане среди граждан; а также Охотничьи псы, которые обросли в папки, термосы. Всеобщему охотничьему счастью угрожает, как когда-

то в *"Полиции"*, только одно, отсутствие охотничьей дичи. Известный нам Лис как единственный уцелел исключительно потому, что научился вскарабкиваться на известное нам рахитное и безлиственное дерево. Но облава приближается, на дереве тоже вечно сидеть не удастся, Лис прибегает к последнему приёму: переодетый в охотника предлагает птицу в роли новой охотничьей дичи, однако слышно вой волков, кто только может покидает сцену в лихорадочной спешке. Остаётся Паралитик на коляске, Лис и петух на дереве. Паралитик испуганный стреляет два раза. Мёртвый падает петух и мёртвый падает Лис. Но радостное пение "Поедим на лов, на лов.....". *"Роман о Ренарте"* заканчивается сценой похорон Ренарта, который однако во время погребальной речи, подумав о отсутствии потомства оживает, выскакивает из могилы и хватает петуха. Цикл рассказов о его хитрых победах над волком Исенгримусом и медведе Бруно мог таким образом начаться сначала. У Мрожека нет надежды на воскрешение Лиса, а следовательно не помешает победе Волков.

Пьесы с одним актом о Лисе, а особенно *"Охота на Лиса"*, убеждают не только в недостатках формы и полной невозможности написания гротески и комедии. Отсюда их чёткий межтекстовый характер. Мрожек не деформирует уже запланированных явлений реального мира, а только литературные произведения. Все нормы и принципы утратили давнее значение, и даже Лис, который до этих пор использовал их для наполнения себе хитрым путём брюхо и спасения шкуры в каждой ситуации, совершенно потерял ориентацию, нельзя читать морали голодным волкам, которые не знают моральности, нельзя писать гротески, деформируя реальность, чтобы как под увеличительным стеклом впечатлить на её дегенерацию, если исчезли всяческие меры, Отсюда так чётко возвращающееся к первым пьесам *"Охота на Лиса"* кажется нежелательным прощанием Мрожека с формой, которая оказала ему не одну услугу.

А, однако, гротеска появится у него ещё раз, хоть в очень специфической функции. Так можно интерпретировать *"Вдовы"*, достаточно нежелательно встреченные в 1992 году театральной публикой и дальше остаётся в машинописи. Два акта *"Вдов"* разыгрываются в том же месте, обычном кафе, без смены декораций. Действие начинается разговором сидящих напротив друг друга, за боковыми столиками, двух женщин в трауре, которые в этот полдень похоронили своих мужей. Оба погибли в поединке. Оба вручили Официанту билетки к своим любовницам, с которыми встречались в этом кафе. Но не до конца известно, по каким причинам, Официант путает билетки, и правда вскоре раскрывается. Жёны похоронили не только мужей, но и любовников! Упавших в обморок Официант приводит в чувства, снимая им густые вуали, и в тот момент они узнают друг друга на основании найденных в тайниках мужей фотографий. "Спасения! Эту кошмарную симметрию невозможно вынести"- умоляет на стороне Официант, когда фактически разговоры женщин приобретают вид бормотания, хотя дальше необычно логичные, если всё ещё под вниманием зарисованной ситуации их двойных ролей жён и любовниц. Для кого-то потому что мужья - любовники сражались в поединке? Вторая вдова понимает: "Ясно, что ваш муж был ревнив из - за меня. Иначе бы не сражался в поединке с моим мужем". Но Первая тоже не лыком шита: "Это не мой муж сражался в поединке с вашим мужем, а только ваш муж с моим". Вторая, однако, реагирует: "Вы же сами сказали минуту назад, что это ваш муж сражался с моим мужем, а не мой муж с вашим". Вскоре однако приходят к мнению, что у их мужей-любовников был на на стороне ещё кто-то третий. И тогда в кафе входит Третья Вдова в вуали и садится за центральным столиком. Даже официант относится к ней как к обычной клиентке. Когда Первая и Вторая во имя права к правде, с кем им изменили, поднимают вуаль Третьей, показывается Череп Трупа.

"Действительно не понимаю, что они в ней нашли" комментирует Первая Вдова и обе женщины уходят в отличных дружеских отношениях.

Во втором действии, хотя на вид ничего не изменилось, Официант (и зритель) хорошо знает, кто любит сидеть за центральным столиком. Напрасно пытается однако предостеречь сначала Первого Господина, потом Второго Господина. Исчезает предшествующая кошмарная симметрия- хотя повторяю: логическая -симметрия, уступая место полному контрасту: костюмов, предложенных напитков, настроений и философии жизни. Первый Господин это сегодняшний сторонник пива и торговли наркотиками, в футболке и джинсах, жестокий, плохо воспитанный и вспыльчивый. Второй Господин меланхоличный и утончённый, пьёт шампанское с валерьяновыми каплями, а одет в стиле тридцатых годов прошлого века. Связывает их только одно: встреча в зоопарке с Третьей Вдовой. Хоть каждый раз состоялись эти встречи при разных обстоятельствах, оба усиленно хотят, чтобы крепко остались в памяти Вдовы. Также Официант любит ходить в зоопарк и хвастается перед публикой умением очищать бананы обезьяньим способом неаккуратно бросает за себя шкурку. Доходит до поединка мужчин, которые соперничают за благосклонность вдовы. Первый почти побеждает, хоть не умеет обращаться с оружием и только использует нежелание к борьбе с противником. Атакуя его, ногой попадает на шкурку от банана. Вскоре умирает от приступа сердца Второй Господин. Вдова исчезает "Я не глупа! Ни останусь здесь ни минуты дольше!" [2]Хотел бы убежать со сцены также Официант. Мешает ему в этом возвращающаяся Вдова, которая медленно вытягивает к нему руку.

Смерть наверняка является темой *"Вдов"*. Отражает она типичное для Мрожека убеждение, что женщины более интересуются жизнью, а мужчины - идеей и абстракцией. Отсюда уверенно утверждает Вторая Вдова: " С ней не о чем разговаривать", а оба Господина упорно возвращаются мыслью к этой теме, когда первый раз с ней столкнулись. Более важный, чем смерть, пожалуй, Официант. Никогда до этого Мрожек не разбивал сценическую реальность на плоскости игры и комментатора. Во *"Вдовах"* видно даже в физическом разделении сцены на два уровня: Официант является тем, кто подпитывает интригу.

Критики подчёркивают, что *"Вдовы"* родились впоследствии тяжёлой болезни сердца, которую пережил автор. Трудно, однако, с ним согласиться, что это плод непосредственного опыта. Слишком явными кажутся авторские процедуры деформации и отчуждения. Скорее Мрожек ещё раз вернулся к давней форме гротески, чтобы с её помощью самому себе приподнести урок о сущности смерти. Отсюда необходимость "делегирования" Официанта и построения внутренней гротески рамкой театра в театре. Альянс гротески с материальными приёмами оказался не совсем удачным. Уже на уровне внутреннего мира, стимулирующего Официантом, речь не идёт о реальности перемешанной правды и видимостей, а только выразительно искусственные, авторские деформации. *"Вдовы"* заканчивают приключение Мрожека с современной гротеской, потому что в *"Любви в Крыму"* применил другие предложения тех самых ингредиентов.

Литература:

1. М. Эсслин *"The Theatre of the Absurd"*, 1961, лондон 1962, стр. 17
2. Mrozek S. *Utwory sceniczne*, t.2, Krakow 1973, s.201
3. Mrozek S. *Testarium: Izbrannye p (Russian) Paperback* – 2001.– p.832

4. J. Błoński, Wszystkie sztuki Sławomira Mrożka, Kraków 1995, s.208
5. Келера Ю. «Польская драматургия гротески» // «Диалог», 1988, № 5, стр.120
6. А. Бласкевич "Горбун" и "Малые письма", "Диалог", 1977, № 3, стр. 106-109
7. Heidsieck A. The Intellectual Contexts of Kafka's Fiction: Philosophy, Law, Religion, Columbia, 1994. SC: Camden House, p.145

ӘОЖ 811-512-122

ТІЛДІК ЖАҒДАЯТ – ҚАЗАҚ ТІЛІН САПАЛЫ МЕНГЕРТУДІҢ КЕПІЛІ

Ғабдулина М. Ғ., Абдиалимова Н.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

«Қазақстан-2030» атты еліміздің стратегиялық бағдарламасындағы ең негізділерінің бірі – жоғары интеллектуалды жастарды жан-жақтылыққа тәрбиелеу, олардың потенциалдық деңгейінің көтерілуіне үлес қосу. Соңғы уақытта педагогикалық үрдістің даму бағыты жаңаша сипат алды, дәстүрлі жүйедегі білімге басымдылық беруден арылып, оқыту үрдісінде игерілетін білімнің нақты нәтижесіне ерекше мән беріле бастады. Оқу орыс тілінде жүретін мектептердегі қазақ тілін оқытуды қазіргі заманның қоғамдық-әлеуметтік сұранымына сәйкестендіру және оқу нәтижелілігін арттыратын жолдарды табу қажеттігі осындай міндеттен туындайды [1, 206 б.].

Оқу орыс тілінде жүретін мектеп оқушыларына қазақ тілін үйретуде сөйлесім дағдыларын қалыптастыруға оң ықпал ететін әртүрлі тілдік жағдаят қолданылса, онда оқушылардың тілді сапалы меңгеруіне қол жеткізіледі және олардың пәнге ынталылығын арттыру мүмкіндігі толық жүзеге асырылады [2, 15 б.].

Мектеп мұғалімі қызметінің мақсаты - оқушылардың қазақ тілін белсенді, саналы, танымды түрде игеруін қамтамасыз ету. Мұғалім оқушыларға бірте-бірте күрделі талаптар қояды, соның арқасында баланың танымдық ойының ілгерілеу қозғалысын қамтамасыз етеді. Мұғалім оқытудың табысты өтуіне жағдай жасайды: қойылған талаптарға сәйкес мазмұн таңдайды, оқытуды ұйымдастырудың әр алуан түрлерін пайдаланады; соның көмегі арқасында мазмұн оқушының игілігіне айналатындай әр түрлі әдістерді пайдаланады.

Қазақ тілін жағдаят арқылы ынталандыра оқытуды оқушының қоғамдық ортаға бейімділігін қалыптастырумен ұштастырғанда ғана оның әлеуметтенуіне педагогикалық ықпал жасалынады. Ол мақсаттың жүзеге асырылуы оқушыны тілдік жағдаятта қатынасқа түсуге ынталандыратын жұмыстар қоғамдық ортада, шынайы өмірде кездесетін тілдік қатынас жолдарын меңгерте отырып, тілдесімге төселдіру бағытында жүргізу нәтижесі жоғары.

Оқушы қызметін белсендіру негізіндегі әдістердің бірі – қатысым әдісі. Ф.Ш.Оразбаева қатысымдық әдісте: қатысымдық әдіспен оқыту үдерісінде кем дегенде екі адамның қатысатыны, адамдардың өзара сөйлесуі мен түсінісуі оқушы мен оқытушының әрқайсысына тән міндеттердің бөлек алынуы, мақсаттарының ортақ болуы, оқыту жүйесіндегі бірнеше тиімді тәсілдерді, амалдарды біріктіруді, тілді үйретуді күнделікті өмірде жүзеге асыруы және ана тілінде қатысым жасау үйретілетіндігі жүзеге асады деп

көрсетеді [3, 216]. Демек, қатысымдық әдіс - мұғалім мен оқушы арасындағы тілдік қатысымды жүзеге асыратын, оқушылардың дұрыс сөйлеу мен тіл мәдениеттерін жетілдіретін, тілін дамытатын, сөздік қорын молайтып, сөйтіп осы мәселелердің бәрін бір арнаға тоғыстыратын, нәтижесінде оқушыны жеке тұлға етіп қалыптастыруға негіз болатын оқыту әдістерінің бірі. Сондықтан, мектеп оқушыларына тілдік қатысымды меңгертуге пайдаланылатын негізгі әрі тиімді әдіс төмендегідей: қатысым әдіс арқылы интерактивті деңгейлік дамыта оқыту.

Қатысым әдісі арқылы интерактивті өтілген сабақтарда оқушылардың белсенділігін жан-жақты арттыру көзделеді. Ол үшін мұғалім оқушылардың қатысымдық қимыл белсенділігін арттыру жолдарын, оқушылар түсінбеген жерін орнынан тұрып, екінші оқушыдан еркін сұрауын, жақсы окитын оқушы өзінің микротобындағы нашар окитын оқушыға үйретуін, оқушылар тапсырма бойынша бір-бірімен (өздерінің микротоптарында) сөйлесіп, ақылдасып отыруын; оқушылар тапсырманы орындап болғаннан кейін өзара бірін-бірі тексеруін; оқушылардың әлеуметтік белсенділігін арттыруда оқушылардың өзара қатысым барысында оқушы — оқушы не мұғалім — оқушы түрінде бір-біріне сұрақтар беруін; балалардың сабақта өзара пікірлесіп, яғни тілдік қатысым жасап отыруын, бұл жерде ескерілетін бір жәйт — қиын сұрақтарға қарсы топтың оқушылары жауап беру еркіндігі болуын; оқушылардың танымдық, қатысымдық белсенділігін арттыру жолдарын: оқушылар қарсы жақтың пікіріне өзі жауап пікір айта алуын; келіспесе, өзінің көзқарасын дәлелдеуін; өзінің микротобындағы жолдастарының сөздеріне қосымша қатысқаны не оған қосымша өзі пікірін білдіруін; оқушылардың қатысымдық белсенділігін арттыруды: сабақ барысында оқушылар бір-бірімен еркін тілдік қарым-қатынасқа шығуын; жауаптарын бірге ақылдаса отырып беруін; сөйлемдерді нақты әрі қысқа құруы мен жеткізуін; айтар ойларының әсерлі болуын; тілдік қатысым барысында жаргон, диалект, паразит сөздерді қоспауын ескеруі және қадағалауы керек.

Тәрбиелік және қатысымдық мәні бар мәтіндер мен жаттығулар, тапсырмалар қатысым әдісі арқылы оқушыларды ізгілікке, инабаттылыққа, имандылыққа, мейірімділікке, бауырмалдыққа, отансүйгіштікке, ұлтжандылыққа, еңбекқорлыққа, әсемдікті сезінуге, оны бағалай білуге, денесін шынықтыруға т.б. тәрбиелей алады, балаларға тілдік қатысым тұрғысынан білім беруді жүзеге асырады. Қатысым әдісімен оқыту барысында балалар бір-біріне өз ойларын толық әрі жатық та көркем етіп айтуды үйренеді. Айтар ойын қысылмай еркін жеткізуге төселеді. Сөздік қоры молаяды, тілі дамиды, дүниетанымы кеңейеді. Яғни, қатысым әдісі баланың жеке тұлға болып қалыптасуына толық жағдай жасайды. Алған білімдерін өмірде, тілдік қатысым барысында қолдана білуге машықтандырады.

Қатысым әдісі арқылы оқыту дегеніміз – өзінде теориялық және білімдік оқу мазмұны іске асатын, оқушыларда өмірлік қатысым дағдылары мен білімді қалыптастыратын, шығармашылық амал-тәсілдері қамтитын, мәнерлі де жатық сөйлеуге баулитын оқу. Саналы-практикалық және аудиолингвальді әдістер оқыту нәтижелерін анықтау мақсатымен 1960 жылдары көптеген ғалымдар эксперимент жүргізді. Эксперименттің ғылыми болжамы: аудиолингвальді әдіс бойынша оқытуда ең алдымен тыңдау мен сөйлеуді меңгеру арқылы оқушылардың оқу және жазу дағдысын қалыптастыру. Сонда тіл қызметінің төрт түрін бір уақытта енгізуге негіз жасайтын саналы-практикалық әдіс жақсы нәтиже береді. Болжам бойынша эксперимент авторлары аудиолингвальді әдіске құрылған психологиядағы бихевиористік және құрылымдық бағыттардың басымдылығын дәлелдегісі келді. Екі әдісте де тілдік қатысым элементтері: оқу мен жазу, тыңдау мен сөйлеу іске қосылған. Бірақ тілдік қатысымды меңгертетін

қатысым әдісімен олардың байланысы, арақатынасы айтылмады. Қатысым әдісі – мектептің әрбір сабағында, күнделікті тілдік қарым-қатынаста, мектепте және мектептен тыс іске асырылатын тілдік жұмыстар оқушының өз тұлғасын өзі жетілдіруіне, сол арқылы өз бетінше қалыптасуына жеткізетін амал. Сабақтарда қатысым әдісімен жүргізу оқушының қатысымдық қабілеті оның ойлауы мен оқылым, тілдесім және айтылым әрекеттері арқылы бала жасына қарай тілдік қатысымда сөздік қорды орынды пайдалануға, тілдік қатысымды меңгеруге жағдай жасайды. Қатысым әдісі оқу үрдісінде 1) оқу мазмұнының бірлігі; 2) сабақта, оқулықта оқу материалдарын ұйымдастыру тәсілі; 3) сабақ жүйесін ұйымдастырудың критерийі болуы тиіс. Осы пікірлерді жинақтай келгенде қатынас әдісі орыс тілді сыныптарда қазақ тілін оқытудағы маңызы мен орны әр түрлі қырынан ашыла түседі, сабақта оқушылардың өзара пікірлесіміне мүмкіндік тудыра отырып, олардың өмірлік дағдыларды уәжділік сипатта меңгеруіне алғышарт қалыптастыратын ең тиімді жол.

Оқушы бірден сөйлесім дағдыларын меңгеріп кете алмайды. Сондықтан сабақта жүргізілетін әрбір компонент түпкі нәтижеге - оқушының тілдесім дағдысын жетілдіруге қарай бейімделеді. Мысалы: Жағдаят. Оқушы кітапханада отыр. Ол Астана туралы білгісі келді. Тапсырма. Бір оқушы - кітапханашы, екіншісі - оқушы. Оқушы Астана туралы мәліметті кітаптардан қалай табуға болатынын сұрайды. Кітапханашы оны әңгімелеп береді. Жаттығу. Қойылған сұрақтарға жауап бер.

Қазақ тілін жағдаят арқылы ынталандыра оқытуда тапсырмаларды кешенді түрде ұсыну оқушылардың тілдік қатынасқа түсу дағдыларын қалыптастырып, дамытуға себін тигізеді.

Оқу үрдісіндегі тілдік қарым-қатынастың табиғи болмысына жақындатып, сөздердің айтылуын, екпін мен сөз ырғағының қойылуын, оқушылардың тілдік қатынасқа еніп, талаптарға сай жаттығып, табиғи жағдайда да сол бейімдері мен дағдыларын қолдануын жүзеге асыруға басымдылық берілуі қажет. Сонда ғана тіл үйрену өз мақсатына сай ұйымдастырылады деп санауға болады. Қатысымға бағытталған жаттығулардың басты мақсаты – сөздердің мағынасын анықтау арқылы тілдік қатысымды жүзеге асыру; оқушылардың сөздік қорын байыту және қарама – қарсы, мағынасы жуық, мағынасы әр басқа сөздердің мағынасын талдау. Тапсырмалардың барлығы сөзбен, антонимдермен, синонимдермен, омонимдермен жұмыс жасау болып табылады. Осы жаттығулар негізінде, төмендегідей тапсырмалар жүйесі құрастырылды: білімдік; проблемалық; танымдық. Тапсырмалар сөздіктермен (түсіндірме сөздігі, омонимдер сөздігі, синонимдер сөздігі, антонимдер сөздігі бойынша) жұмыс істеуге бағытталды.

Білімдік тапсырма. Бұл тапсырма оқушының теориялық білімін бекітеді, жаңа материал туралы негізгі білік, дағдыларын қалыптастырады. Білімдік тапсырма оқушының жаңа материалды қабылдап, оны өмірде қолдана алуына бейімдейді. Әрбір тақырыпты өткеннен кейін оқушы білімін нақтылай түсу мақсатында білімдік тапсырма беріледі. Білімдік тапсырмаға мыналарды жатқызуға болады: мәтіннің ішінен түсініксіз сөздерді тауып, оны теріп жазу; сөздердің мағынасын түсіндіме сөздіктен іздеу; сөздермен сөйлем құрау. Бұлардың бәрі оқушы – мұғалім қатынасы арқылы орындалады. Мысалы, мәтіндегі түсініксіз сөздерді тап, оларды теріп жаз, мағынасын түсіндір. Қарамен берілген сөздерді пайдаланып сөйлем құра. - Асқар асқар тауға шықты. Тау іші салқын. Тау суы тастай екен. Бұл тапсырмаларды орындау үшін оқушы сөздердің өзіндік ерекшеліктерін білуі тиіс. Мұнда оқушы түсініксіз сөздердің мағынасын ажырату үшін түсіндірме сөздікпен жұмыс істейді, сөздерге сөйлем құрайды. Сөйлем құрау арқылы оқушы лексика туралы негізгі

түсінігін, білімін нығайтады. Демек, оқушы бұл тапсырмаларды орындай отырып, сөздік қорын дамытады, тілдік қатынасты меңгереді. Бұның бәрі қатысым әдісімен интерактивті дамыта оқыту арқылы жүзеге асады.

Проблемалық тапсырма. Оқушыға проблемалық мәселе туғызып, оны оңтайлы шешім қабылдай отырып шешуіне бейімдейтін тапсырманың түрі проблемалық тапсырма деп аталады. Мұнда қатысым әдісі арқылы интерактивті деңгейлік дамыта оқыту жүзеге асады. Мысалы, 1 – тапсырма: Берілген сөздердің қарса мәнделес сөздерін тап. Сол сөздерді қатыстырып сөйлем құрастыр. 1. Өң, бет, дидар, рең, шырай. 2. Момын, жуас, ынжық. 3. Ұғымтал, алғыр, зерек. 4. Әдемі, әсем, сұлу. 5. Ту, жалау, байрақ. Оқушылардың алдына синонимдік қатардағы сөздер беріліп, оның мағынасын қалай анықтау проблемалық тапсырма ретінде қойылды. Тапсырманы орындау барысында оқушы өзінің ақыл – ойы арқылы кез – келген сәтте тығырықтан шығуына болатынына оқушының көзін жеткізеді.

Танымдық тапсырма. Оқушының ойлау қабілетін, дүниетанымын, ой – өрісін, сөздік қорын, қатысымдық әрекетін дамытуға арналған тапсырманың түрі танымдық тапсырма деп аталады. Танымдық тапсырмаларға сызба бойынша жұмыс, сурет бойынша жұмыс, сөйлем құрастыруды жатқызуға болады. Мысалы, мәтінді оқып шық. Құстар туралы не білетініңді айт. Мәтін: Құстар туған жерге оралды. Туған жерге құстар топ – тобымен келіп жатыр. Күзде қалай топтасса, көктемде де солай. Өздеріне таныс әуе жолынан да адаспаған. Күзде кеш кеткендері көктемде ерте келеді. Күзде ерте кеткендері, көктемде кеш келеді. Талай қиындықтан, қауіп – қатерден өтеді. Биік асулардан да асады. Оларға ештеңе бөгет бола алмайды. Қанатты қонақтарымыз туған жеріне қайтып оралды («Балдырған» журналы).

Ғылыми деректерге, тәжірибелі оқытушылардың пікірлеріне сүйене отырып, тілдік жаттығуларға қойылатын талаптар анықталды: жаттығуларда қатысымдық бағыттың басшылыққа алынуы; жаттығуларда сөйлесім түрлерінің толық қамтылуы; оларды орындатудағы қиындықтың ескерілуі; жаттығулардың мазмұны дұрыс, қызықты, түсінікті болуы. Осыған орай мектеп оқушыларына қазақ тілін қатысым әдісі арқылы оқытуға арналған арналған жаттығуларды төмендегідей топтарға бөлуге болады: ізденімдік жаттығулары. Оқушыға тапсырма беріп, өз бетінше жеке жұмыс жасауға бейімдейтін жаттығудың түрі ізденімдік жаттығулары деп аталады. Мысалы, «Жеті ата» дегенді қалай түсінесің? «Өзіңнің жеті атаңды білесің бе?» деген тақырыпта пікірталас ұйымдастырыңдар. Жаттығудың мақсаты – оқушылардың сөздік қорын дамыту, қатысым әдісімен интерактивті және деңгейлік дамыта оқыту арқылы тілдік қатынасты меңгерту, ата – баба салтын білуге іздендіру. Жаттығудың тиімділігі – өз бетінше ізденуге жетелейді, пікірталас арқылы оқушылардың ауызша сөз байлығы дамиды, ойлау қабілеті жетіледі, ойын еркін айта алуға дағдыланады. Жаттығудың маңызы – сөздік қорды меңгертуге мүмкіндік береді, тілдесім әрекетінің түрлерін игеруге ықпалын тигізеді, ой –өрісін дамытады, ізденуге, өз тарапынан білуге талпынады.

Қатысымдық жаттығулары. Оқушының жеке ойын, пікірін, көзқарасын қалыптастырып, өзінің ұсынысын ашық айтуға бағыттайтын жаттығудың түрі қатысымдық жаттығулары деп аталады. Мысалы, « Тоқылдақ – пайдалы құс» деген тақырыпқа тірек сөздерді пайдаланып 5 – 6 сөйлем құраңдар да бір – біріңмен құстар туралы әңгімелесіңдер. Тірек сөздер: орман емшісі, айту, құрт – құмырсқа, бау – бақша, пайда келтіреді, зиянды жәндіктер, табиғат. Жаттығудың мақсаты - сөздің мағынасына зейін қоя білуге үйрету арқылы оқушылардың ойлау қабілетін дамыту, тілдік қатынасты жүзеге асыру. Жаттығудың тиімділігі – сөйлем құрау арқылы оқушының білімі бекиді, сөздік қорын молайтуға мүмкіндік туғызады, қатысым әрекеті жетіледі.

Жаттығудың маңызы – оқушы өзіндік пікірін, көзқарасын, айтар ойын еркін, ашық, анық жеткізуге, сөйлеуге дағдыланады.

Бекіту жаттығулары. Оқушының өткен сабақтардан алған білімін тиянақтайтын, жаңа материал туралы негізгі білік, дағдыларын қатысым әдісі арқылы қалыптастыратын жаттығудың түрі бекіту жаттығулары деп аталады. Бекіту жаттығуы жаңа сабақ өтілгеннен кейін материалды бекіту үшін беріледі. Мысалы: Берілген сөздердің мағынасын анықта: 1.Қыстың **көзі**, адамның **көзі**, күннің **көзі**, артында қалған **көзі**, матаның **көзі**, ағаштың **көзі**, 2. **Қара** қарға, **қара** көйлек, **қара** шаш, **қара** қағаз, **қара** ниет, **қара** сөз, **қара** өлең, **қара** жұмыс. 3. **Қалың** кітап, **қалың** қол, **қалың** қағаз, **қалың** мал, **қалың** ел, **қалың** дос, **қалың** байланыс.

Жаттығу мақсаты – өткен тақырып туралы оқушының білімін деңгейлік тапсырмалар арқылы нақтылай түсу; айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым және тілдесім әрекеттерін сынып – сыныбына қарай бірте – бірте күрделендіру арқылы оқушының білімін, сөздік қорын бекіту. Жаттығудың тиімділігі – оқушылар сөздікпен жұмыс жасауға дағдыланады; сөз мағынасын талдау арқылы лексикалық қоры кеңейеді; ойы бекиді. Берілген жаттығулар сөздің мағынасын анықтау арқылы оқушылардың сөздік қорын дамытуға, тілдік қатынасты меңгеруге көмек көрсетеді.

Қазақ тілін үйрету барысында тек танымы мен бейімі қалыптастырылып қана қоймай, тәлімдік жұмыспен де ұштастыру қажет. Ол мақсат тіл үйретуде мақал-мәтелдер арқылы да жүзеге асырылды. Оқушы ұғымына ауырлық келтірмейтіндей мақал-мәтелдер, қысқа тұрақты сөз тіркестері қамтылса, олар, біріншіден, оқушының сөйлеу тілін дамытады. Екіншіден, табиғи жағдайға байланысты материалдар арқылы қызығушылықтарын, пәнге ынталылығын арттырады. Мысалы, «Көктем» тақырыбы аясында «Батыр туса - ел ырысы, Жаңбыр жауса - жер ырысы», «Батамен ер көгереді, жаңбырмен жер көгереді»; «Дәрігерде» тақырыбы аясында «Тәні саудың - дені сау», «Ішің ауырса, аузыңды тый, Көзің ауырса, қолыңды тый»; «Адамның дене мүшелері» тақырыбы аясында «Сөз анасы - құлақ», «Көз - адамның айнасы», т.б. ұсынып отыру тақырыпты кеңірек меңгеруге әсерін тигізеді.

Қазақ тілін қатысым әдісімен интерактивті деңгейлік дамыта оқытуда оларды өзара бірлікте пайдалана отырып орындалатын тапсырмалар мен жаттығулардың түрлері, біріншіден, оқушылардың білімдерін тереңдетіп, сабақты шығармашылық ізденіспен меңгеруге жетелейді; екіншіден, оқушының сөздік қорын, ой – өрісін дамытып, дүниетанымын кеңейтеді; үшіншіден, жеке өзіндік көзқарасын қалыптастырады; төртіншіден, пәнге деген қызығушылығын арттырады және оқушыларға сөздіктермен қалай жұмыс істеуді меңгертеді, сол арқылы сөздік қорды дамытады.

Оқушыларының танымдық және эмоционалдық ерекшеліктерін ескере отырып, сабақта ұйымдастырылатын қатысым әдісінің көрнекіліктер арқылы ұсынылған, сөзбен бейнеленген, сұраққа жауапты талап ететін түрлері тиімді болып табылады. Қатысым әдісі арқылы оқыту жеке тұлғаның шығармашылық қабілетін, рухани мүмкіндіктерін ашып, ойлауды жүзеге асыруға, оны қалыптастыруға мүмкіндік береді, сөйлесім әрекеттерінің компоненттерін толық қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасындағы білім туралы заңнама. - Алматы: Юрист, 2012. -192 б.
2. Әбілқасымова А.Е. Қазіргі заманғы сабақ. - Алматы, 2014. – 218б.

ӘОЖ 82.09

СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН БОӨЖ (БІЛІМ АЛУШЫНЫҢ ОҚЫТУШЫМЕН ӨЗДІК ЖҰМЫСЫ) ТАПСЫРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ УӘЖДЕУ

Ф.ғ.к., доцент Есматова М.Т.

(М.Қозыбаев аындағы СҚМУ)

Макашева С.М.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ,

фил-м-17-к тобының магистранты)

Әлеуметтік өмірдің барлық саласында ең басты өзгерістері және мәдениеттегі процесс, педагогикалық қызметтің ортасындағы жаңа қажеттіліктер, білім жүйесін жаңашалау қажеттілігіне әкеледі. Заманға сай білім сапасын арттыруда әр оқытушының шығармашылықпен жұмыс жасауы қажет. Студенттерге терең де тиынақты білім беру - оқытушының басты мақсаты. «Білім біліктілікке жеткізер баспалдақ, ал біліктілік сол білімді іске асыра білу дағдысы» деп А.Байтұрсынұлы айтқандай, бұл мақсатты жүзеге асыруда оқытушы шеберлігіне сай әр түрлі тапсырмалар мен әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалану студенттің пәнге деген қызығушылығын арттырады, олардың танымдық белсенділігін жетілдіреді.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Еліміздің ертеңі – бүгінгі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры ұстаздың қолында», - деп айтқан сөздері бүгінгі студент ертең өмірге араласатын, мектеп қабырғасына барып, оқушылардың білім мен дағды, іскерлік, жан-жақты ой-қабілетін дамытуға араласатын әдістемелік жағынан дамыған, қаруланған тұлға болуға тиіс дегенге сайып келеді.

2017-2018 оқу жылынан бастап «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығында оқитын студенттерге арнап арнайы «Тиімді оқыту» деген пән енгізілді. Мақсаты - болашақ мұғалімдерге қосымша кәсіби білім беруге бағытталған заманауи ғылыми зерттеулердің шынайы нәтижелерінің және оқытудың озық практикалық тәжірибесінің ықпалдасуын көрсете отырып, қазақстандық білім беру жүйесін дамытудың стратегиялық жоспарларының мақсаттарын орындайтын теориялық білімі терең, практикалық дағдысы жетілген, бәсекеге қабілетті, ғылыми және интеллектуалдық әлеуеті жоғары маман даярлау. Бүгінгі таңда қазақстандық білім беру жүйесінің алдында білім сапасының бәсекелестігін арттыру, шығармашылыққа, өзгермелі заман жағдайында өз тағдырын өзі шешуге қабілетті әлеуметтік құзыретті тұлға қалыптастыру мақсаты анық белгіленген. Елімізде болып жатқан саяси, әлеуметтік және экономикалық өзгерістер оқу жүйесіне де әсер етіп отыр. Бұл өзгерістер мектептерде жаңа пәндерді енгізумен қатар, оқыту әдістемелерін де өзгерту қажеттілігін туғызды, әдіс-тәсілдерді инновациялық үрдістермен алмастыру арқылы жалпы білім сапасын арттыру көзделді.

Бүгінгі таңда қазақстандық білім беру жүйесінің алдында білім сапасының бәсекелестігін арттыру, шығармашылыққа, өзгермелі заман жағдайында өз тағдырын өзі шешуге қабілетті әлеуметтік құзыретті тұлға қалыптастыру мақсаты анық белгіленген. Әлемдік білім кеңістігінен орын алу үшін міндетті түрде саналы, жан-жақты дамыған ұрпақты тәрбиелеуіміз керек. Білімді және тәрбиелі, тәжірибелі оқушы тәрбиелеуде бірлескен топтық жұмысты пайдалану, сыни тұрғысынан ойлау стратегияларын сабақ үдерісінің негізгі көзіне айналдыру, дүниетанымы кең, ұшқыр ойлы ұрпақ тәрбиелеу үшін – диалогтік оқыту, жаңа әдіс-тәсілдердің практикалық қолданысын кеңейту, дамыту болып табылады. Оқушыларды өзі-өзі реттейтін тұлға ретінде қалыптастыру мен дарынды және талантты балалардың қажеттіліктерін ескеру мақсатындағы стратегияларды қарастыру, оқытушылар тәжірибесін үнемі жетілдіру және бағалау.

Жоғарғы оқу орнының оқытушысы ретінде студенттердің бойына ұлттық құндылықтарды сіңірген, мәдени мұраларды жадында өшпестей етіп сақтаған құзіретті жеке тұлға қалыптастыруда Кембридж университетінің әдіс-тәсілдеріне негізделген біліктілікті арттыру бағдарламасының негізгі 7 модулін осы «Тиімді оқыту» пәнінің мазмұнына енгізіп, пайдаланамыз. Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша анықталған жеті модуль жүйесін меңгерту - студенттерге осы бағдарламаның практикалық негіздерін анықтап, өзінің кәсіби біліктілігі мен құзыреттілігін үздіксіз дамытуға төселдіру.

Жаңа жүйеде білім беру – уақыт талабы, оқытуда қолданылған тәсілдің басқа технологиялардан ерекшелігі жеті модуль арқылы іске асады. Жеті модульдің ішінде өзімнің пәніме тиімдісі, студенттің қызығушылығын оятады, білімін жетілдіреді қайсы екен деп көп ойландым. Әр сабақта бірнеше модульді бірден қолдануға болатынын анықтадым.

Студенттер өздерінің қандай мақсатқа жетуді көздейтінін, мақсатқа жету өлшемдерін SMART мақсатты дұрыс түсіну қажет екендіктерін білді, олар: арнайы, өлшенетін, қолжетімді, маңызды, белгілі бір уақыт аралығымен шектелген өз тәжірибесіне қатысты рефлексия жасап отыруды білді. Біліктілікті арттыру курсынан өтпес бұрын мен «бар білімімді студенттерге үйреттім деп ойладым, ал олар үшін сол білім маңызды ма, қызығушылығын оятты ма» деген сұрақтар туындамайтын. Студенттердің алған білімдеріне білім қосып, олардың сабаққа деген белсенділіктерін жоғарылатып, өткен сабағымның қаншалықты маңызды болғанын, әр сабағымнан қандай әсер алғанын білуге тырыстым. Менің оқыту жүйем мүлдем өзгерді. Топта 50 минут лекция оқымай, сабағымның жоспарын мүлдем өзгерттім. Топтық жұмыс жүргізген кезде студенттердің бір-бірімен білім алмасуына көңіл бөлуім қажет болды. Осы тұста «Түртіп алу» стратегиясы қатар қолданылып отырды. Себебі, келесі топқа түсіндіргенде кейбір ақпараттың жалған берілмеуін өздері қадағалады. Студенттер сағат тілімен қозғалып бір-бірден әр топқа барып өздерінің алған жаңа ақпаратымен бөлісіп, сабақты ыждақаттылықпен түсіндірді. Сабақ түсіндірілу барысында «Түртіп алу» стратегиясы қолданылып отырды. Сабақ барысында оқыту мен оқуда АКТ-ны пайдаланудың да тиімділігі мол болды. Дәріс тақырыбының ғылыми құндылығын арттыратын Отандық және шетелдік ғалымдардың әдеби үрдіске, әдебиет теориясына берген пікірлері көрсетілді. «Джигсо» әдісі мен «Венн диаграммасы» арқылы жинақтаған білім АКТ арқылы толықтырылды. Бұл әрекет студенттермен дайындаған критерийлер бойынша өз білімі мен жеткен жетістіктерін бағалай алды. Жинақталған білім мен толықтырылған білімді «INSERT» әдісіне салып талдауға ұсындым. Студенттер дәстүрлі сабақтан алатын білімдерімен жаңашыл оқытудың артықшылығын дәлелдей отырып, өткізілген сабақтан

алған ақпараттың молдығын, білмейтін жағдайлардың кездесетінін айта келе, білгім келеді деген сөзді сүйіспеншілікпен айтты. Сабақтың соңында жазған «Екі жұлдыз, бір ұсыныс» әдісімен алған кері байланыстарынан сабақтың нәтижесін көре алдым.

Тәжірибелік сабақты өткізу барысында студенттерді сын тұрғысынан ойландыру мақсатында «Ақылдың алты қалпағы» мен «Жеке ойлау уақыты» әдісін қолдандым. Оқыту барысында жоғары деңгейлі қабілеттері бар студенттерді анықтап, оларға әр түрлі тапсырмалар қолданылды.

Қорыта айтқанда, алдағы уақытта өз тәжірибеме оқытудың озық үлгісін енгізе отырып, көптеген жетістікке жететініме кәміл сенемін. Себебі бүгінгі қоғам мұғалімдерден сапалы білім беруді күтуде, мұғалім – мектепті дамыту жұмысының көшбасшысы.

Біз студенттердің шығармашылығын БОӨЖ тапсырмалары арқылы уәждеудің үш кезеңін негізге алып, білімді тез игеріп білуге шабыттанып отыратын балалардың белсенділігін дамыту мәселесіне көңіл бөлуіміз қажет.

Бірінші кезең – студенттің тапсырманы қабылдауы, зейін, еске сақтау, өз бетінше жұмыс істей алуы;

Екінші кезең – жаңа ұғымдарды қалыптастыруда өтілген жаңа сақаб бойынша нақты түсініктеме, анықтама, тұжырымдама жасай алуы;

Үшінші кезең – тілдік пәндерден өтілген теорияны практикалық тапсырмалар арқылы байланыстырып, ғылымның соңғы жаңалықтарын, жетістіктерін баяндату.

Бұл кезеңдер студенттердің назарын аударатын, ойына түрткі болатын түрлі қызықты материалдар, тапсырмалар құрастыру арқылы жүргізіледі. Сонымен қатар, БОӨЖ-де ойындар ұйымдастырып, оны тиімді қолдана білу, өз бетімен жұмыс жасап ізденетін қосымша тапсырмалар берген де жөн.

Оқу үрдісі жеті модульді технологиясы арқылы жүргізіледі. Жоғары, сапалы білімді маман даярлап шығу әдісі: білім алудың сапасын жоғарылатады; интеллектуалдық ой-өрісін кеңейтуге әкеледі. Бұл студенттердің академиялық үлгерімін көтереді, олар тыңдауға, ой қорытуға, өз пікірлерін айтуға, өз бетімен ізденуге, ғылыми көзқарас-пікірлерді ұстанып, пікірталастыруға, қойған мақсатына жетуге, өмірдің негізгі қиыншылықтарына төзуге дағдыландырады. Активті түрде оқыту негізінде бірнеше принциптер туындайды, олар: белсенділік принципі (мен білемін, ал білмеймін, оқып түсіне алмаймын дегендерге жол жоқ); зерттеу принципі; диагностикалық принцип (оқытушы топтың белсенділігіне, үлгеріміне, сапасына, бірігуіне баға бере біледі).

Және де интерактивті, мультимедиялық тақтамен жұмыс жүргізу, яғни АКТ-ны (ақпараттық коммуникативтік технология) қолдану. Мұнда оқытушы дайын білім бермейді, студенттерге өз бетімен ізденуге нұсқау ғана береді. Студенттер шығармашылығын шыңдауға беретін ойын түріндегі үлгітүрдегі тапсырмалар олардың «үйренсем» деген ішкі мотивациясын тудырады.

Тілдік пәндерден БОӨЖ тапсырмаларын студенттердің мүмкіншілік деңгейлеріне байланысты 4-ке бөліп қарастырамыз.

I деңгей – міндетті: қазіргі қазақ тілінің тақырыптық ережелері, заңдылықтарын меңгертуге назар аударту. Тапсырмалар арқылы тілдік құндылықтардың өзіндік ерекшеліктерін, ұқсастығы мен айырмашылықтарын танып білуге негізделеді.

II деңгей – алгоритмдік: студенттер өздігінен ізденуге, тапсырмаларды әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы шешуге үйренеді. Студенттердің ізденімпаздық қабілетін жетілдіруге, сөздердің, сөйлемдердің мағыналық реңктерін айыра білуге, анықтама, ережелерді өздері шығарып дәлелдеуге, достарының пікірін тыңдауға, басқа адамның сөзін құрметтеуге

дағдыландырады. Ол семантикалық карта, графикалық сынақ, концептуалдық кестемен жұмыс әдістері арқылы жүргізіледі.

ІІІ деңгей – эвристикалық: студент өз ойын анық, сенімді және дәлелді жеткізуге үйренеді. Игерген білімін тілдік қарым-қатынаста орынды қолдану, шығармашылықпен жұмыс істеу қабілеттері жетіледі. Ол пікірсайыс және топтық жұмыс түрлерін жүргізген уақытта қолданылады.

ІV деңгей – шығармашылық: студенттер ойды жалғастырады, өзіндік айтар ойын жоспарлай алады, бұл тақырыптық ойындар өткізгенде, Кейс – жеке тақырыптық жұмыс орындатқан уақытта сөйлеу мәнерін қалыптастырады. «Зерделі сұрақ – дәлелді жауап» тапсырмасын және сатылай кешенді талдау әдісі арқылы жүргізуге болады. Және берілген сызба бойынша сөйлем құрастыру, кластер жүйесімен толтыру, лингвистикалық терминдер сөздігін жасату, газет беттерінен ауыспалы мән тудыратын: метафора, метонимия, синекдоха, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер жазып, талдату.

Сонымен, шығармашылық – бүкіл тіршіліктің көзі. Шығармашылықты игерту, дамыту оңай шаруа емес. «Біз күдіктенбейтін жаңа білім мен технологияның пайда болуы, даму жүйесінің басты бағыттарының айқындалуы 21 ғасыр – білім ғасыры деген анықтама нақтылай түседі» деген Елбасы көптеген жылдар бойы оқу-тәрбие жұмысындағы инновациялық жұмыс, жаңалық енгізу. Бұл сабақ үрдісінде болатын жайт, ендеше сабақ – ұстаздың көп ізденуінен, көп еңбектенуден туатын педагогикалық шығарма.

Әдебиет:

1. Тренерге арналған нұсқаулық. –«Назарбаев Зияткерлік мектептері», ДББҰ, 2016ж.
2. Жоғары оқу орнындағы тәжірибе кезеңінде орындауға арналған тапсырмалар. -2016ж.
3. Үлестіріме материалдар. Екінші апта. Бірінші «Бетпе-бет» кезеңі. -2016ж.

ӘОЖ 821.512.142.

ӨЛЕҢ ӨНЕРІНІҢ ТАЛҒАМПАЗ СЫНШЫСЫ

Сәбит Жәмбек

(Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті)

Сынапша сырғып, сағымдай бұлдырап, атқан оқтай, соққан желдей, аққан селдей, шапқан аттай жүйткіген уақыт атты ұлы күшті жұмыр басты пенде атаулының тоқтата қояр күш-қуаты, құдыреті жоқ екені әлмисақтан аян. Уақыт ұшқыр, уақыт жылдам. Кешегі ибалы бозбала, күш-қайраты бойында тексінген жас жігіт бүгінде өмірден көргені де, түйгені де білгені де мол жігіт ағасы, ақсақал жасына жетіп отыр. Ол- бүгінде ортамызда жүрген – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті тарихын зерттеуші, ұлттық шешендік өнердің тарихы мен теориясын зерделеуші, өлеңтанушы, аудармашы Серік Негимов ағамыз.

Өкінішті көп өмір кеткен өтіп,

Өткіздік бір нәрсеге болмай жетік – деп хакім Абай толғағандай кім-кімнің де бұл өмірде әттеген-айлары мен сан соқтырар өкініштері аз болмаса керек. Дей тұрсақта өмір ағысын дұрыс таңдай алған, таза еңбектің арқасында өмірлерін мәнді де мағыналы өткізген жандардың өксікті өкініштерінен гөрі мерейлі шақтарының да мол болатыны жасырын емес. Соның бірі-бүгінде қазақ әдебиеттануының қара нары деуге боларлық, еңбекқор тұлға, көрнекті ғалым, тағылымды ұстаз, білім көкжиегі ұлан-ғайыр эрудит, білімпаз ағамыз Серік Негимов. Секең өзінің еңбекқорлық қасиетімен өзінен кейінгі жастарға үлгі бола отырып, қазақ әдебиеттану ғылымында, әсіресе өлеңтануда өзінің ерен еңбегімен терең із қалдырып отыр.

Талант қуаты ерекше, қажырлы ғалымның қаламынан төрт жүздей ғылыми, әдеби-сын мақалалар мен рецензиялар туды. С. Негимовтың ғылыми өрісі сан алуан. Олар: ұлттық поэтика, ақын-жыраулар поэзиясы, қазіргі қазақ лирикасы, өлең құрылысы, риторика. Ғалым бұл салаларда күн құрғатпай, күні бүгінге дейін тұжырымды дүниелер жазып келеді. Бұл дүниелерінде көңіл аударатын, ғылыми мәні бар тұжырымдар мен ой-топшылаулар жетерлік. Соның бірі өлең тудыруға қажетті элементтің бірі – ырғақ мәселесі. Осы ырғақтың прозада да алар орны үлкен екенін Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романының тіл кестесін талдауға байланысты былай білдіреді: «Ежелгі түсінік бойынша, прозада ырғақтық өрнек-үлгілер кездеспейді, алайда эмоционалдық, логикалық, психикалық паузалар сөйлемдерді мөлшерлес, шамалас етіп жіктеп бөлетіндігі бар. Прозаның ырғағы күрделі, айқындап ажырату оңайға соқпаса да, өлең сөздің ырғағындай бағана-бағана боп тұрмаса да, Әуезов сөзінің кестесі мәнерлі, ажарлы түзілген. Сөз өнерінде проза мен поэзияның бір-бірімен жақындығын ескерсек, Әуезов осы екеуінің басын табиғи түрде, бір арнада тоғыстырған. Әуезов прозасында өлеңнің ұйқасты, ырғақты кестесі, поэзиялық тәртіп-түзіліс, симметриялық-пропорциялық құрылыс, үндестік пен үйлестік, синтаксистік жағынан ұқсас түзушілік өлшем сақтаушылық, өрнектілік, әуен келісіміне, дыбыс жүйесіне, ырғақтық – синтаксистік бастамаларға құрылғанды»-дей келіп Әуезов стиліндегі сөз үйлестіру, ұйқас құру ерекшеліктеріне байланысты былай дейді: «Сөз үйлестіру, ұйқасқа құру, ырғақ мүсіндеу-Мұхтар Әуезовтің сүйікті мәнері. Салиқа қыздың дауында Абай атынан аталған сөздер өрнектілігімен өзгешеленеді. Мысалы: «...Жаңа тілегін жас көңілімен айтады. Жас ұрпақтың талабымен айтады». «Тағдыры бір жазаланған қыз; Теңінен айырылып, тілегінен кесілген қыз». «Бұл ақ нокта емес, қайта айтамын-хан нокта». «Біржанға екі күймек-әділет емес. Бір қыздың екі сатылмағы жол емес» [1. 424].

Ғалым романдағы бояуы қанық, кестесі жатық, жарасымды дыбыстарға негізделген сөздер, мағыналық жүгі зор тармақтар ой-қиялдың жойқын күштілігі мен ақындық зерденің зергерлік қасиетімен шебер қырланып, сомдалып шыққанын, Мұхтар Әуезов прозасының өлең жүйесіндегідей жүйелілік пен тәртіпке бағынудың өзі суреткердің ішкі толғаныс-тебіренісі мен жан-сезімі дүниесіне тән құбылыс екенін айтады [1. 425].

Ғалымның бұл тұжырымдарынан ырғақ, ұйқас, үндестік пен үйлестіктің поэзия поэтикасы ғана емес, проза поэтикасынан да жат еместігін ұғамыз. Ойды көркем, образды жеткізуде сүйенетін тәсіл – ырғақ болса, мұны суреткердің романда мықтап пайдаланғандығын: «Осында синтаксистік параллелизм мен қайталанушы түрде, дыбыс келісімі мен ұйқасқа құрылған тұстар мол. Татьяна әнінің тууы туралы тарауы-өлең кестесіндей әсерлі, әсем, көрікті. Пушкиннің қазақша жырлануы, орыс, Европа мен Шығыс халықтарының ғылымы мен мәдениетін тұтастай бойына дарытқан ұлы Абайдың ақындық алып жүрегінің жылуы мен жарығынан нәр алып, қазақы әуенмен шырқалуы – сахара тірлігінде ірі өзгерістің, айтылуы жаңалықтың бірі болды. Халықтың рухани-мәдени дүниесінің гүлденіп-көріктенуіне себепкер болды. Күншығыс Күнбатысқа айналды...

Күмістей жарқырап туған жырдың аршынды қадамын, рухани самғауын суреттейтін «Ақшоқыда туған өлең»... деп басталатын абзацта сөздердің үндесе байланысуы, яғни ұйқасқан тармақ, дыбыстарының табиғи жайғасуынан туған-үйлескен дыбыс, ырғақтық мүшелену, пластикалық толқындану бар» - деп көрсетеді [1.424].

М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы ұйқас, өлшем, үйлесімділік, ырғақ мәселелерін қарастырып отырған ғалымның эпопеяны талдау барысындағы тілі де қасаң, құрғақ стиль емес, үйлесімді, ырғақты болып келеді.

Эпопеяға берген бағасы бар сөйлемдерінің өзі құбылысты бірінен-бірі асыра суреттейтін градациялық түзілімді, көркемдік түйдектетуді еске түсіреді. Мысалға: «М.Әуезов эпопеясы-қазақ халқының айтулы, асыл қадір-қасиеттерінің, творчестволық күш-қуатын, асқақ идеялын, сұлу ой-арманын, сәулелі, нұрлы болашағын, жарқын өмірін, қастерлі өнерін арқау еткен. Халықтың артықшылық, озық жақтары әсем бейнеленеді. Осыған орай эпопея патетикалық үн-екпін, жарқылдап көрінетін ғажайып отты ұшқындарға толы әрі гауһардай мөлдір, әсем де әсерлі, нақышталып қырналған ішкі қуат-серпінге ие өрнекті тілді қажет етеді» [1.423].

Мұхтар Әуезовтей заңғайыр жазушының көркем прозадағы зор ақындық үнін, өнерпаздық-поэтикалық қырларын талдап отырған ғалым өзінің де ақындық болмысы, көркемдік нәзік түйсігі, терең түйсігімен өнерпаздық, суреткерлік қырларын жарқырата танытады. Проза поэтикасын өлеңге тән ырғақ, ұйқас, өлшем заңдылығымен талдап отырған ғалым ғылыми стиль мен көркем стильді сәтті орайластырып, үйлестіріп жарасымды стиль тапқан. Осыған орайластыра С.Негимовтің ғылымдағы дара жолын, өзіндік ерекшелігін айтқанда, оны ғалым-суреткер демеске әддіміз жоқ. Иә, ол ғалым – суреткер. Ғалым Серік Негимовтің суреткерлік болмысы әсіресе оның поэзия, өлеңтануға қатысты ғылыми материалдарында айқын байқалады.

С.Негимовтің «Өнерпаздық өрнектер» (1961), «Мәлік Ғабдуллин» (2001), «Ақын – жыраулар поэзиясы» (2001) атты ғылыми зерттеулері қазақ әдебиеті тарихының қазіргі тәуелсіздік талаптары тұрғысында жаңаша пайымдалған құнды еңбектердің қатарында атауға болады. «Өнерпаздық өрнектері» (1996), Мәлік Ғабдуллин» (2001) атты еңбектері қазақ әдебиеті тарихының белгілі бір кезеңдерін зерттеуге арналған. «Өнерпаздық өрнектері» зерттеуінде Д.Әлімбаев, Қ.Жаппасбайұлы, И.Байзақов, Ақан Сері, Ы.Сандыбайұлы, Құлтума, Ш.Отызбаев сияқты әнші-сазгер, ақындықпен танылған өнерпаздардың өмір деректері мен шығармашылық мұралары пайымдалып, көркемдік-эстетикалық тұрғыда нақты да ғылыми жүйеленеді. Бұрын белгісіз болып келген тұлғаларға қатысты тың деректер де мол келтірілген. Кітап осынымен қызықты да тартымды. Сындарлы талдаулары арқылы зерттеуші поэзияның көркемдік қуаты, стильдік болмысы, жанрлық қырларына байланысты байсалды, тұжырымды пікірлер айтқан. Кеңес Одағының батыры, академик ұстаз, жазушы, әдебиетші, фольклоршы ғалым Мәлік Ғабдуллиннің ғұмырнамасы мен шығармашылығына арналған «Мәлік Ғабдуллин» атты зерттеу кітабы Мәлік Ғабдуллиннің фольклор мен әдебиеттануға қатысты еңбектерін жүйелей отыра, ол мұралардың бүгінгі ғылымға да қажет мәні бар екеніне көз жеткізеді. Бүгінгі тәуелсіз әдебиеттану ғылымының дискурсында, ғылыми контекстінде кеңес әдебиеттануының көрнекті өкілінің мұралары зерделеніп, нақты саралауға түсіп, құндылық қасиеттері бағамдалған.

Ғалымның нақты өлеңтануға қатысты «Өлең өрімі» (1980), «Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі» (1991) деген іргелі зерттеу еңбектері бар. Жалпы өлеңтануға қатысты А.Байтұрсынов, Қ. Жұмалиев, З.Қабдолов, М.Базарбаев, З.Ахметов, С.Қирабаев, Р.Бердібаев, Р.Сыздықова, Қ.Өмірәлиев, Б.Хасанов, Т.Қоңыров еңбектерін атай келіп,

зерттеуші ақын-жыраулар поэзиясы жайында: «Алайда ақын-жыраулар мұрасының образдық-бейнелілік жүйесіне (мұнда сол халықтың эстетикалық, этикалық, философиялық көзқарастары мен географиялық ерекшеліктері айқын бедерленеді /стилистикалық құбылуларына, көркемдік құрылысының ішкі иірімдеріне ғылыми-теориялық талдаулар жасалынған жоқ деуге болады» деген тұжырым жасайды [2.12.].

Өзінің «Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі» (2001) атты монографиясында ғалым өзінің осы игі мұраттарын ғылыми тұрғыда іске асырған. Осы еңбек жөнінде «XX ғасырдағы қазақ әдебиеттануы (1920-2005)» деген зерттеуінде көрнекті әдебиеттанушы ғалым Г.Пірәлі: «Ақын-жыраулар поэзиясы» (2001) кітабында олар көтерген қоғам мен тарих, адам мен оның еңбегі, ұлы тағдыры мен ұрпақ қамы, дәстүр өнегесі, тіршілік пен болмысты, көркемдік дүниетаным табиғаты мен поэзиядағы ұлттық сипаттар нақты әдеби шығармалармен ақындық өнер әлемімен байланыстырылып зерттелген. Осы ретте – «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр», «Қобыланды батыр», «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» жыр дастандары мен ақын-жыраулар Асан Қайғы, Ақтамберді, Қазтуған, Доспамбет, Жиенбет, Бұқар, Шортанбай, Мұрат, Дулат өлеңдері талдауға түскен. Аталған басылым халық әдебиеті үлгілерінен бастап, ұлттық-рухани дүниетаным иірімдері, қазақ өлеңінің көркемдік құрылымы мен бейнелеу жүйесі нақты әдебиеттанушылық талдауға түскен. Сондықтан бұл зерттеуде – айтыс пен толғаудың генезисі, стилистика, поэтика тұрғысынан қарастырылған. Осы ретте қазақ өлең өнерінің қасиеті, оның негізгі даму жолдары айқындалған»-деп жазады [3.190].

Бұл іргелі еңбекте зерттеуші ақын-жыраулар поэзиясындағы бейнелі сөздер табиғатын, олардың образдық-метафоралық, лексико-фразеологиялық қабаттарын айқындап, сөз-ұғымдардың, сөз-образдар мен сөз- символдардың поэзиялық қолданысы мен мағынасын талдау арқылы ашып көрсеткен.

Көркемдік заңдылықтардың тарихи негіздері, дәстүр мен жаңашылдық сипаттары түбегейлі тұжырымдалған. Бұл аталмыш көркемдік құбылыстарды зерттеуші көркемдік танымның күретамыры деп қарастырған. Зерттеу еңбектің маңыздылығы, құндылығы оның ақын-жыраулар поэзиясының образдық-метафоралық, лексикалық-фразеологиялық сөз жүйесі, сөз қабаттарын, дәстүр мен жаңашылдық сипаттарын айқын да нақты талдауларында жатыр. Ақын-жыраулар поэзиясының көркемдік мұралары ұлттық поэзия көкжиегінде, поэтикалық дискурсында зерделеніп, талдауымен құндылық - сипаттарын арттыра түседі.

С.Негимов – қазақ әдебиеттануында кенже қалған сала-қазақтың шешендік өнерінің тарихы мен теориясын зерделеген бірегей еңбек- «Шешендік өнердің» (1991) авторы.

Еңбек-қазақтың ұлттық шешендік өнері мен әлемдік шешендік өнерін тоғыстыра зерттеуімен құнды. «Н.Төреқұлының «Қазақтың 100 би –шешені» (А. «Қазақстан». 1995), «Шешендік жырлары» (А.»Қайнар» 1993), Б.Адамбаев. Алтын сандық (А.Жазушы.1989), Қ.Өмірәлиев «Абай афоризмі» (А.Қазақстан.1993) т.б. еңбектерде қазақтың төл тарихындағы шешендік өнер жөнінде айтылса, соңғы жылдары жарық көрген Г.Қосымова «Қазақ шешендік өнерінің негіздері» (А.»Білім». 2003.)

Әдебиеттанушы С.Негимовтің «Шешендік өнер» (А.Ана тілі.1997-208 бет) атты оқу құралында ұлттық шешендік өнердің табиғаты, билер мұрасындағы шешендік өнерге қатысты ой-пікірлер таразыланады. «Би» деген ұғымның этимологиясын, шешеннің болмысын, психо-физиологиялық ерекшеліктерін, шешен сөйлеудің логикалық- композициялық құрылысын жаңаша зерттейді» делінген соңғы зерттеу еңбекте [3.70].

Қорыта айтқанда, әдебиеттанушы ғалым Серік Негимовтің қай-қай зерттеу еңбегін алсақта, бұрынғы белгілі көркемдік мәтіндерді, байырғы поэзиялық нұсқаларды бүгінгі

тәуелсіз әдебиеттану принциптері тұрғысынан, қазіргі мәдени дискурс тұрғысынан жаңаша байыптап зерттеуімен, олардағы көркемдік шарттары мен жанрдың ішкі заңдылықтарын ұлттық поэзияның дәстүр аясында, ұлттық-мәдени кеңістікте жан-жақты, ұтымды дәлелдеп беруімен құнды.

Әдебиет:

1. Мұхтар Әуезов тағылымы. А., 1987.
2. Серік Негимов. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. Алматы. Ғылым. 1991.
3. Пірәлі Г.Ж. XX ғасырдағы қазақ әдебиеттануы (1920-2005)

ӘОЖ 372.835.5

**ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР – КРЕДИТТІК ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ
НЕГІЗІ**

Жамитова А.С.

(ҚР Ұлттық ұланы Әскери институты тілдік дайындық кафедрасының профессоры аға лейтенант)

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеттері – ұлттық және адамзаттық құндылықтар ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп жазылған [1,211]. Сонымен қатар, білім беру саласындағы мемлекеттік саясат концепциясында және басқа да нормативтік құжаттарда жеке тұлғаның жан-жақты дамуына қолайлы жағдай жасау арқылы оның шығармашылық мүмкіндігін дамытуға басты назар аударылады. Сондықтан да білім беру жүйесінің одан әрі дамуын көздеуіміз қажет.

Қазіргі білім беру саласында озық педагогикалық технологияларға баса мән беріліп отырғаны заңды нәрсе. Әлемдік білім кеңістігіне ену үрдісі негізгі мәселе болғандықтан, тәжірибеде озық деп танылған оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін қолдану және оны іске асыру мәселесі өзекті болып отыр. Жоғары оқу орындарында оқыту үрдісін түбегейлі жетілдіру қажеттілігі туындады. Бәсекеге қабілетті тұлғаны тәрбиелеуде білім беру ісі маңызды орын алатыны анық. Осыған орай, кредиттік оқыту жүйесі енгізілді.

Оқытушы міндеті студентке сапалы білім, саналы тәрбие беріп қана қоймай, білім алушының өздігінен жұмыс істеуін, теориялық білімін тәжірибеде танытуға баулу болып табылады. Бұл студенттің оқытушымен бірлескен өздік жұмысы болмақ. Ал, бүгінгі таңда кредиттік оқыту жүйесінде басты талап осы мәселе төңірегінде болып отыр. Қазақстан Республикасы Президентінің 2004 жылғы 11 қазандағы №1459 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған

Мемлекеттік Бағдарламаны іске асырудың негізгі бағыттарында «Оқу үрдісін ұйымдастырудың дәстүрлі жүйесінің орнына оқытудың кредиттік жүйесі енгізіледі, ол оқытындардың өз бетінше белсенді жұмыс істеуін ынталандырады, жеке білім бағытын таңдаудың болуын, ұтқырлығын, бакалаврлардың, магистранттардың және докторанттардың академиялық еркіндігінің үлкен дәрежесін қамтамасыз етеді, білім туралы құжаттардың әлемдік білім беру кеңістігінде танылуына әсер етеді» деп атап көрсетілген [2]. Кредиттік жүйе білім беру үрдісінің демократиялығымен сипатталады. Ол әр білім алушының өрісінің өсуіне, ерекшелігі мен қабілеттерін ескеруге мүмкіндік береді. Оқытудың кредиттік жүйесі білім беру үрдісіне икемділікпен қарауға үлкен мүмкіндіктер туғызады. Кредиттік технологияның негізгі мақсаты – әлемдік стандарттар талаптарына сәйкес мамандарды дайындаудың сапасын жоғарылату, оқу үрдісін жоспарлауды икемді ету, аудиториялық және өздік жұмыстың оңтайлы қарым-қатынасын орнату. Сонымен қатар, жаңа мемлекеттік стандарттарды, оқу пәндері мазмұнының стандарты, білім беру үрдісін ұйымдастыру принциптері, кредиттің мемлекеттік білім беру стандарты нормативіне енуі, студенттердің білімін бағалау әдістері, оқуды жекелендіруді қалыптастыру. Бұл жүйе елдің дәстүрлі білімінің сақталуына ықпал етеді.

Оқытудың кредиттік технологиясы – ЖОО-ның әлемдік кеңістікке енуіне зор ықпал жасайтын шынайы жол. Кредиттік технологияны енгізу екі маңызды үрдісті жандандыруға бағытталған:

- Ұлттық білім беру жүйесін жаңа арнаға түсіру;
- Әлемдік білім беру кеңістігімен ықпалдасу.

Жоғары оқу орнының негізгі мақсаты – студентке теориялық білім беріп қана қоймай, сол білімді өз бетімен ізденіп табу қабілетін, оқу әрекетінің ғылыммен, кәсіби әрекетімен байланыстыра білу дағдысын қалыптастыру.

Студенттің өз бетімен білім алу дағдысын қалыптастыру зор міндет. Осы дағды арқылы маман өмір бойы шығармашылықпен жұмыс істейді, ізденеді, білімін толықтырады. Өздік жұмыс нәтижесінде білім алушы зор біліммен қаруланып, білік пен дағдыға ие болады, өз дүниетанымын кеңейтіп, ұғымдарды ойына түйеді. Бұл пікірден өздік жұмыстың оқу әрекетінің негізгі бөлігі екенін түсінеміз. Өздік жұмыс білім алушының көзқарасын кеңейтіп, таным белсенділігін арттырады, білім деңгейін жоғарылатады, білім алушы жұмысының мазмұндылығын арттырады. Сонымен қатар, білім алу үшін қажетті білім, дағды, іскерлікті, өз бетімен жұмыс істей алу қабілетін қалыптастырады. Ғылыми әдебиеттерде өздік жұмыс дидактикалық міндеттерді өздік орындауға, танымдылық қызметке деген қызығушылықты қалыптастыруға және белгілі ғылым саласы бойынша білімдерді толықтыруға бағытталған студенттердің оқу қызметін, логикалық ойды, шығармашылық белсенділікті, зерттеу қабілетін қамтамасыз ете, практикалық міндеттерді жүзеге асыруға бағытталған. Бұл жүйе оқу материалын игеруде зерттеушілік қабілетін, логикалық ойлау жүйесі мен шығармашылық белсенділігін арттырады. Енді студенттің оқытушымен бірлескен жұмысын практикалық сабақтан қалай ажыратамыз деген сұраққа мына екі пікір жауап бола алады. А.Әлімов практикалық сабақ туралы былай дейді: «Практикалық сабақ студенттерге теориялық мәлімет бойынша нақты әрекеттер арқылы машықтанып, сол амалдар негізінде мәліметті игеру, меңгеру, тереңдету, дамыту мүмкіншілігін береді. Студенттер практикалық сабақта өз әрекеттерін жалқыдан (нақты мәліметтер) жалпыға (теориялық тұжырымдар) бағыттайды. Практикалық сабақта студенттер талдау және іздену жұмыстарымен айналыспайды. Практикалық сабақтың мақсаты – студенттерді лекцияда келтірілген теориялық

мәліметтерді өздерінің белсенді әрекеттерімен «тануға», «дәлелдеуге», өз қолымен «жасауға» жұмылдыру». [3, 243].

Филология ғылымдарының докторы, доцент Н.Ә.Илиясова СОӨЖ сабағын ұйымдастырудың нәтижесін былайша қорытындылайды: «СОӨЖ сабағы негізінен, студенттердің белгілі бір тәжірибе, дағдылар жинақтауына, адамдармен қарым-қатынас жасап үйренуіне, өзінің және басқалардың құндылықтарын бағалай алуға арналған сабақ формасы» - дейді [3,41]. Ал филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Н.Ермекова: «СОӨЖ оқу материалын оқытушымен бірлесе отырып өз бетінше игеруінің аудиториялық формасы. Оқытушының міндеті студентке сапалы білім беріп қана қою емес, оны студенттің өзі игеріп, тәжірибеде қолдануға машықтана алуына қол жеткізу. Сондықтан да студент өз білімін толықтырып, жетілдіріп отыруға ұмтылуы керек. СӨЖ бен СОӨЖ тапсырмалары дәріс сабағында қамтылмаған не аз қамтылған, материалды әрі қарай тереңдете оқытуға бағытталған тақырыптарды қамтиды. СӨЖ оның оқу материалын игеруде зерттеушілік қабілетін, логикалық ойлау жүйесі мен шығармашылық белсенділігін арттыруға бағытталуы тиіс. ОКЖ оқу әдістемелік жұмыстарды қайта құруға міндеттеп отыр» деген пікірді ұстанса, филология ғылымдарының докторы, доцент Н.Ә.Илиясова: «СОӨЖ студент пен оқытушының өзара бірлесе отырып, жасаған жұмыстарының көрсеткіші. Оқытушы СОӨЖ сабақтарында орындалатын тапсырмалардың әдіснамалық негізін, идеясын, мақсатын анықтап, әр тапсырманы қалай орындау керектігіне жетекшілік жасайды» дейді [3,41].

СОӨЖ сабақтарын ұйымдастыруда студенттің жазу, сөйлеу дағдылары қалыптасады. Қазақ тілі мен әдебиеті немесе филолог маманға ең қажетті құрал да осы болмақ. Оқытушы студенттерге шығармашылық тапсырма беру арқылы тақырыптың мазмұнын ашуға, студенттердің ойын дамытуға қол жеткізеді. Бұл тапсырмалар интербелсенді әдістерді қолдану негізінде жүзеге асады.

Практикалық және СОӨЖ сабақтарында инновациялық технологияны қолдану мәселесі маңызды болмақ. Яғни, интербелсенді технологияны терең зерделеп, оларды белсенді түрде оқыту үрдісіне енгізу заман талабы демекпіз.

Педагогика ғылымдарының докторы, профессор А.А.Сатбекова білім беру сапасы жайлы ойын былайша өрбітеді: «Білім берудің сапасы түпкілікті нәтиже деп қарастырылмайды екен. Сонымен бірге, білім берудің сапасы сол нәтижеге тиімділікпен қол жеткізетін мүмкіндіктер мен әлеуеттер, сыртқы және ішкі үйлесімді күштерді дұрыс, ретпен жұмсаудың және сапалы қасиеттерді қалыптастырудың үдерісі ретінде де танылады» [4,7]. Ғалым айтқандай, алға қойған мақсатқа жету үшін оқытудың тиімді жақтарын басшылыққа алсақ, оқу үрдісін жүйемен, ретпен жұмсасақ жұмысымыз нәтижелі болатыны айдан анық.

Инновациялық озық технологиялар білім алушылардың интеллектуалдық ойын дамытуға, алған білімін өздігінен қолдануға, білім алуға деген ұмтылыс пен ынтаны жоғарылатуға, студенттің танымдық көзқарасын кеңейтуге, өмірде қажетті біліммен қарулануға, өзіндік ой-пікірінің қалыптасуына, белгілі бір жағдайды бағалауға, пәндік білік пен дағдының қалыптасуына, ақпараттық технологияны игеріп, оларды түрлі мақсат пен міндеттерді шеше білуде қолдануда, пікірлерді саралауға септігі мол. Кредиттік технология негізінде оқытуда инновациялық әдістердің маңыздылығы ерекше. Зор біліммен қаруланған жан-жақты офицерді дайындаудағы басты мәселе инновациялық тәсілдерді терең сараптап, таңдап, сабақта белсенді қолдану. Білім алуды жеңілдететін әдістеме құру басты мәселе болып отыр. Әсіресе, қоғамдық ғылымдарды оқытуда интербелсенді әдістер оқытушының шеберлігі мен іскерлігін қажет етеді.

Әдіс-тәсілдердің әртүрлі болуы білім алушының қызығушылығын арттырады. Зерттеулерді зерделей келе, оқыту сапасын арттыратын тәсілдерді топтастырған едік. Олар: жобалау технологиясы, портфолио, тұсаукесер (презентация), іскерлік ойындар, «тендер» ойыны, майндмэппинг, концептуалды кесте, гарвард талдау әдісі, «кімнің күні жарқын?», андатпа құру, «тақырыптық бәйтерек», синквейн әдісі, график толтыру, кластер құру әдісі, дорба тарату, баспалдақ әдісі.

Оқытудың дәстүрлі жүйесінде шәкіртке берілетін білім іскерлік пен дағдыны меңгерту көзделсе, оқытудың жаңа технологиясында бұған қоса, әрбір оқушының өзін-өзі дамытып, тұлғалық «мендік» танымын қалыптастыру өріс алуы міндетті. Технологиялар уақыт өткен сайын жаңарып, толығып дамып отыратыны заңдылық. Әр технологияның өзіндік қыр-сыры, өзіндік ерекшелігі бар. Оны таңдау, тәжірибеде қолдану әр оқытушының еркінде. Сабақ барысында ұтымды технологияны қолдану оқытушының шеберлігі мен жауапкершілігіне тікелей байланысты.

Әдебиет:

1. ҚР «Білім туралы» Заңы. Астана, 2004. -211б.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік Бағдарламасы. www.akorda.kz
3. Сатбекова А.А. Ермакова Т.Н. Студент пен оқытушының бірлескен өздік жұмысын ұйымдастыру әдістемесі. – Алматы, 2012. -159 б.
4. Сатбекова А.А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі және жобалау технологиясы. Алматы, 2010. -207 б.

ӘОЖ 821.512.142.

ПРОФЕССОР С.НЕГИМОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҰЛЫ ДАЛА ЖЫРАУЛАРЫ

Жандарбек Мәлібекұлы

*(Қазақстан Елтаңбасының авторы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дің профессоры)*

Ұлы Дала мәдениеті тарихында Халық, Заман, Тағдыр, Ұлт атынан сөйлеген, намыс отын маздатқан, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатына, Дала демократиясына жанқиярлықпен қызмет жасаған қыран дауысты, тұлпар шабысты, шабытты, жорықшы жыраулардың еңбегі, өнері өзгеше. Осы тұрғыдан келгенде, қазақ халқының қасиетті рухы, тілі, дәстүрі, дүниетанымы, тағылымы, философиялық, интеллектуалдық, ұлттық құндылықтары, ой-парасаты жыраулар мен жыршы ақындар поэзиясында жарасымды бейнеленген. Профессор Серік Негимов XX ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап ұлттық поэзия тарихындағы жыраулар өнернамасымен, сонымен қатар сал-серілер, ақындар, импровизаторлар, жыршы-әңгімешілер, би-шешендер мұрасын зерделеп, зерттеп әрі мұраларын жинақтап, жүйелеп келе жатқаны зиялы қауымға мәлім.

Осы орайда Қазақстанның Халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Мұзафар Әлімбаев (1923-2017) С.Негимовтің 1992 жылы «Ақын – жыраулар поэзиясының бейнелілігі» жайындағы докторлық диссертациясына жазған: «Негимов Серік – соңғы 10-15 жыл межесінде арғы-бергі қазақ поэзиясының, оның ішінде халық өлең өнерінің және ондаған ақын-жыраулар шығармашылығының бейнелілігін белсенді құлшыныспен, дайым да дәйектілікпен, тереңдеген біліктілікпен зерттеп жүрген байыпты әдебиетші. Көпшілік оны қазақ ақын-жыраулар поэзиясы табиғатын таныған азғана білгірлердің бірі деп санайды. Бұл салада С.Негимов – беделді азамат» деген ұлағатты пікірінде нақты, шынайы ақиқат бар. Ғалым ғылым жолында, шығармашылық өмірінде осынау руханият әлемінде үзбей ой толғап келе жатқанына ұшан-теңіз еңбегі куә.

Ол ақын-жыраулар поэзиясын, әсіресе, Асан қайғы би, Шалкиіз жырау, Қазтуған жырау, Марқасқа жырау, Доспамбет жырау, Ақтамберді жырау, Үмбетей жырау, Бұқар жырау өнернамасын қарастыру барысында көркемдік-философиялық ойлау жүйесін ұлттық мәдениет, тіл, дәстүр, тарих, табиғат, рух-болмыс, көркем қиял, сезім тәрізді кешенді құбылыстармен біртұтастықта баяндайды. Шынында да ұлттық бейнелі образдар, символдар қалайша жасалатынына, шығу төркініне байыптылықпен үңіліп, түйінді тұжырымдар жасайды. Бұл тұста оның Ұлы Дала тарихына да жетіктігін көруге болады. Тегінде, жыраулар поэзиясы ұлттық тарихпен, халық өмірімен етене. Профессор Серік Негимовтің ақын-жыраулар шығармашылығындағы сөз-символдардың, сөз-образдардың, халықтық және индивидуалдық метафоралардың қалайша туындайтынын былайша жіктейді:

1. Ұлттық мәдениет пен дәстүрге қатысты атаулар.

2. Аң-құс, еңбек, кәсіп құралдары, жауынгерлік қарулар, гүлдер, өсімдіктер, аспан денелерінің атаулары.

3. Әшекейлі заттар, асыл металдар, тұрмыстық бұйымдар, ұлттық киімдер атаулары.

4. Негізі жарыққа байланысты атаулар.

5. Мифологиядан, діннен, эпостан алынған сөз-символдар.

Жалпы, жыраулар поэзиясында сипаттауларды әрі қарай да жалғауға болады.

Ұлы Дала жыраулары поэзиясында қазақ халқының этикалық, философиялық көзқарасы, ұлттық дүниетаным дәрежесі, дала демократиясы, тұрмыс-тіршілігі, шаруа-кәсібі, астрономиялық түсініктері, географиялық ерекшеліктері, жыраулар тілінің стилистикасы, архитектуралық гармониясы, өркениет сабақтары барынша жарқын көрініс тапқан. Бұл мәселелерді профессор Серік Негимовтің жыраулар мен жыршы ақындар поэзиясы жайындағы толық, толымды, жан-жақты еңбегін оқығанда көзің жетіп, көңілің марқаяды. Расында, Ұлы Дала жырауларының мұрасы – Мәңгілік Елдің шежіресі, шарайнасы, мың қырлы қазақ тілінің шалқар айдыны, ұлттық санасының таңғажайып көрсеткіші.

Әдебиет:

1. Қоңыратбаев Ә. М. Ж. Көпеев лирикасы // Қазақ әдебиеті, 19 июнь, 1959, 3 б.; Базарбаев М. Қазақ әдебиет тарихын зерттеудің кейбір мәселелері // Қазақ тілі мен әдебиеті, 10, 1958, 31-39 б.; Сүйіншәлиев Х. Ғылыми мәні зор еңбек // Қазақ әдебиеті, 2 декабрь, 1980, 3 б.; Әуезов М. Әдеби мұра және оны зерттеу. – А., 1961. – 358 б.; Кенжебаев Б. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – А.: Мектеп, 1976. – Б. 63-65; Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. – А.: Жазушы, 1970. – Б. 7-10.
2. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. – А.: Жазушы, 1970.
3. Жиреншин Ә. Қазақстан кітаптары тарихынан. – А.: Қазақстан, 1971.

ПРОФЕССОР СЕРІК НЕГИМОВ ЖӘНЕ МӘШҰРТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жүсіпов Н.Қ.

(С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы)

Қазақтың рухани қазынаның жете игерілмеуі жалпы қазақ мәдениеті, тарихын, қазақ жазба әдебиетінің қайнар көздерін, қазақ тілі, педагогикасы, философиясы т.б. тарихын жан-жақты ізерлеп зерттеу ісін қиындататыны сөзсіз. Мәшһұртану саласы да түрлі-түрлі белестерді, қиындықтарды бастан кешірді.

Мәшһұр Жүсіп Көпейұлы жинаған материалдардың аз бөлігін алғашқы қазақ газеті «Дала уалаяты газеті» / 1889-1900/ бетінде жариялағаны белгілі. Соның нәтижесінде ақынның тірі күнінің өзінде-ақ жинаушылық, жариялаушылық, зерттеушілік т.б. еңбектерін алғаш бағалаған мақалалар да осы аты аталған басылымдарда жарық көреді [1].

1919 жылы Омбыда шығатын «Трудовая Сибирь» журналында Смағұл Садуақасовтың «Киргизская литература» атты мақаласы шыққаны белгілі [2]. Онда XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, қазақ әдебиеті тарихында жаңа жазба әдебиетінің негізі қаланды дей отырып, негізін салған Мәшһұр Жүсіп пен Абай Құнанбаев делінеді. Міне, бұл ақын шығармашылығын бағалаған алғаш деректер көзі тірісінде басылғандықтан Мәшһұртанудың бірінші кезеңін қамтыса, ал екінші кезең – ақын қайтыс болғаннан кейін 1931 жылдан басталады. Бұл кезде ақын қолжазбалары Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Орталық кітапханасының сирек кездесетін қолжазбалар қорына жеткізілді. Алғашқы мәлімет, яғни Мәшһұр Жүсіптің екі қолжазбасын Ғ. Мүсіреповтың тапсырмасы бойынша тікелей Д. Әбілевтің араласуымен іске асты. Яғни Мәшһұр Жүсіптің үлкен баласы Шарафиден қолжазбаны қалай алғандығы т.т. – бәрі Дихан Әбілевтің естелігінен мәлім [3]. Ал, қалған қолжазбаларын жиені Жүсіпұлы Жолмұрат т.б. тапсырғанын білеміз.

Жазушы Зейтін Ақышев естелігінде [4] Мәшһұр Жүсіптің «Шайтанның саудасы» шығармасының тұңғыш рет қалайша ескі хадим жазуынан қағаз бетіне түскендігі, кейіннен өз тарапынан Д. Әбілевке жіберілгендігі, ал, ол өз тарапынан 8 кластың әдебиет хрестоматиясын құрастырып жүрген Қ. Бекқожин мен Е. Смайыловқа тапсырғандығы жөніндегі деректер бар. Кейіннен бұл дастан хрестоматияға еніп, 1946 жылға дейін 3, 4 рет басылым көрген.

Сөйтіп 1930-40-шы жылдары біртіндеп қолға алына бастаған Мәшһұр Жүсіп шығармашылығын зерттеу ісі 1940-шы жылдардың аяғында дағдарысқа ұшырайды. Бірінен соң бірі болып ақын шығармашылығына тұрпайы социология тұрғысынан қара бояу жаққан т.б. мақалалар да жарыққа шыға бастайды. Мұндай мақалалардың шығуына сол замандағы Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің «Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл

және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателіктер туралы» 1947 жылғы 21 январь т.б. қаулылары өз әсерін тигізгені мәлім.

Кейіннен, 1956 жылдан бастап-ақ ақын шығармашылығына деген, оның ішінде ақынның халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушылық қызметін бағалау төңірегіндегі пікірлер баспа бетінде көріне бастады. Мәселен, М. Қаратаев сол кезге дейін қазақ әдебиетінің тарихы мен халық творчествосы мәселелері жөнінде орын тепкен қателерді ашып беріп, Мәшһүр Жүсіп сынды ақындарға ғылыми тәжірибесін ескеріп, объективті баға берілуі керектігін айтады [5].

Сондай-ақ М. Әуезов, Ә. Қоңыратбаев, М.Базарбаев, Х. Сүйіншәлиев, Б. Кенжебаев, Ы. Дүйсенбаев т.б. сынды ғалымдар да ақын шығармашылығына жұртшылық көңілін бөлгені, әсіресе оның жинаған фольклор үлгілеріне ерекше назар аударғаны бізге мәлім [6]. Мәселен, мұнда М. Әуезовтың: «Ал, өз шығармаларын былай қойып, басы ашық үлгілерді жазып алып, біздің дәуірімізге жеткізген еңбек Мәшһүрде мол екенін және естен шығармау керек. Сондықтан қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің, ғылымдық бір саласы историография бөлімінде Мәшһүрдің ол түрдегі еңбегіне әрдайым орынды баға берілуі шарт», - деген пікірі, Мәшһүр Жүсіптің фольклористік қызметіне берілген тұңғыш үлкен бағасы болды. Ғалым Б. Кенжебаев: «Мәшһүр поэмалары – ертегі, аңыз негізінде жазылған сюжетті, әңгімелі шығармалар», - дей отырып, Мәшһүр Жүсіп шығармаларының дені халықтікі екеніне назар аудартады т.т.

Кезінде әдеби мұраларды зерттеуге арналған 1959 жылғы ғылыми теориялық конференция шешімінде де Мәшһүр Жүсіптің халық ауыз әдебиеті үлгілерін көп жинаған ірі фольклорист ретінде бағаланған болатын.

Сөйтіп, 1956-60 жылдар аралығында жарияланған мақалаларда өткен әдеби мұраны пайдалана білу идеясы басым болса, кейін 1961-69 жылдар аралығында бұл мәселеге көңіл бөлудің бәсеңдегенін де байқаймыз. Әйтсе де Мәшһүр Жүсіп еңбегінің мәні елеулі екендігі туралы пікір айтушылар тоқтап қалған жоқ.

Зерттеуші Ы. Дүйсенбаев [7] ақынның «Шайтанның саудасы» еңбегіне сәтті талдау жасаса, Ә. Жиреншин өз кітабында [8] Мәшһүр Жүсіптің 1907 жылы Қазан баспасынан шыққан еңбектерін жаңа тұрғыда талдап бағалайды.

Алғашқылардың бірі болып, 1970-шы жылдардың өзінде-ақ Мәшһүр Жүсіптің еңбектерін жинақтай бастаған, баспадан жеке кітап етіп шығаруды ойластырған, тіпті бұл мәселені Қазақстан үкіметі басшыларына дейін көтерген ғалым Мұрат Бөжеев болды, бірақ іс аяқсыз қалды: «Мәшһүр Жүсіп Көпеевтен /1858-1931/ қалған мұра ішінде: әлеумет мәселесіне арналған неше алуан шығармалар, ұзақ оқиғалы хикаялар, айтыстар, шежірелер, тарихи материалдар, фольклор үлгілері бар. Бұларға қоса ақынның араб, парсы, шағатай тіліндегі көшірмелерін есепке алсақ одан қалған мұра – 30 томдай болады екен. Мәшһүр шығармалары оның өз қолымен, жиені әрі шәкірті Жолмұрат қолымен, араб әрпімен жазылған. Олардың кейбіреуі қауырсын қаламмен хадимше жазылса, қалғандары кейін қолданылған араб алфавитімен жазылған, - дей отырып, - ...Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің қазақ фольклоры нұсқаларын жинау ісімен көп шұғылданғаны мәлім. Олардың ішінен «Желкілдек», «Ер Көкше», «Көрұғлы», «Алтын бас, күміс аяқ», «Сайын батыр», «Қырғызға барған батыр» сияқты нұсқаларымен қатар Бұхар жырау, Сақау, Шөже, Шортанбай, Орынбай т.т. көптеген ақын сөздерін де кездестіреміз. Мәшһүрдің ескі сөздердің қалпын бұзбай дұрыс жазып алуды борыш санағандығы сондай жыр нұсқалары табиғи көне түрін мол сақтағандығымен көзге түседі», - делінген [7]. Сөйтіп, ғалым Мәшһүр Жүсіптің жазбаларындағы ел аузынан жиналған фольклор үлгілерінің қандай жанрларды қамтитынына да, жалпы олардың көлемі қанша деген сауалдарға да жауап

берумен қатар, қолжазбалардың кімнің қолымен көшірілгендігіне, қай тілде жазылғандығына, тіпті қауырсын қаламмен хатқа түскендігіне т.б. назар аудартады. Сондай-ақ ақынның кейбір туындылары орыс тілінде де жарық көрді: бірі – Москвадан 1940 жылы шыққан «Песни степей» антологиясына, бірі – Ленинградта шыққан «Поэты Казахстана» жинағына кірген. 1983 жылдан бастап Мәшһүр Жүсіп шығармаларына көңіл көбірек бөліне бастайды /оған ақынның туғанына 125 жыл толуына арналып басылған материалдарды жатқызамыз/ [9].

Қазақстан Республикасы Ғылым академиясындағы М.О. Әуезов «Әдебиет және өнер» институты ғалымдары да бұл іске біраз үлес қосты. «Қазақ фольклористикасының тарихы» /ред. басқарған фил.ғыл. докторы - Р. Бердібаев/ кітабында [10] Мәшһүр Жүсіп өмірі мен еңбегі туралы арнайы бөлім берілген.

Сонымен қатар «Дала уалаяты газеті» кітаптарының алғашқы томында [11] да /құраст. Ү. Сүбханбердина/ Мәшһүр Жүсіптің 1888-1894 жылдарда сол газет беттерінде жарияланған материалдары қамтылған.

Ақын шығармаларын зерттеудің нәтижесінде 1990-1992 жылдары «Ғылым» баспасынан Мәшһүр Жүсіптің таңдамалы шығармаларының екі томы ғана жарық көрді. Сондай-ақ республика газет-журналдар беттерінде Мәшһүр Жүсіп жинаған жазба мен ауыз әдебиеті үлгілері т.б. жиі басылуы да – ақын мұрасының құндылығын, көлемділігін дәлелдей түседі.

Дегенмен Мәшһүртану саласындағы ізденістері көкжиегі – осы еліміздің егеменді ел болуымен тұспа-тұс келді. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің бір топ ғалымдары Елбасымыздың «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көптомдығының 20 томын әзірледі [12].

Кешегі XIX-XX ғасырлардағы патшалық дәуірде де, кейінгі әміршілдік жүйе үстемдік еткен кеңестік кезеңде де Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өзін діншіл, ұлтшыл десе, еңбектерін зиянды, қауіпті деп тапқаны баршамызға аян. Мәшһүр Жүсіптің артына қалдырған мол мұрасы сан-салалы болып келеді. Алдымен Мәшһүр Жүсіпті қазақ халқы ақын деп біледі. Ақынның түрлі тақырыптағы, түрлі жанрлардағы өлеңдері, дастандары т.б. қазіргі таңның өзінде бес томды құрайды. «Қазақ поэзиясы тарихына Мәшһүр Жүсіп не қосты?» – дегенде, XIX ғасырдың соңғы ширегінде-ақ кемел суреткер ақын ретінде қалыптасқанын көреміз. Атап айтқанда, ақын суреттеудің бай амалдарын: көркем жинақтау, шарттылық, дерексіз ұғымды заттандыру т.б. шебер пайдалану арқасында шағын жанр лирикаға эпос мүмкіндігіндегі жүк артып, шындықты кең қамту шеберлігін көрсетті. Мұның бәрі Мәшһүр Жүсіптің ақындық шеберлігін жан-жақты ізерлеп зерттеу қажеттігін, оның суреттеу амал-тәсілдерінің түрлішелігін, сөз зергері ретінде қазақ әдебиетінің кемелдеуіне көп үлес қосқанын дәлелдейді.

Ал, Мәшһүр Жүсіпті фольклортанушы дегенде, сонау қазақ халқының қаймағы бұзылмаған заманда елдің түпкір-түпкірін аралап, өмір бойы халық ауыз әдебиетін жинауы, жариялауы, зерттеуі дер едік. Фольклор үлгілерін жинағанда да сөздің мағынасын бұзбай, ешбір өзгеріссіз сол қалпында қағазға түсіріп отырған. Мәшһүр Жүсіп сонымен бірге, әр мәтінді кімнен алғанын да көрсетіп отыруды ұмытпаған.

Тәуелсіздік арқасында өз Отанының шынайы тарихын білуге ұмтылған ұлттық сана-сезімнің оянуы – тарих ғылымында қалыптасқан жалған қағидаларға, концепцияларға, бұрмалауларға қайта қарауға да негіз болғаны белгілі. Міне, осы тұста Мәшһүр Жүсіп атамыздың қалдырған тарихи еңбектеріне де ғалымдарымыздың қызығушылығы арта түсті.

Мәшһүртануға ат салысып жүрген ғалымдарымыздың ішінде филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан республикасына еңбегі сіңген қайраткер Серік Негимовтың еңбегі ерекше.

Еліміздің білім және ғылым салаларын өркендетуге елеулі үлес қосып, ұлт мәртебесі мен абыройын көтеруде аянбай еңбектенуіңіз, саналы өміріңізді, барлық күш-жігеріңізді, қажыр-қайратыңызды жас ұрпаққа білім, тәлім-тәрбие беру ісіне аямай жұмсап келуіңіз т.б. – бәрімізге үлгі-өнеге. Ұзақ жыл бойы ғылым саласына қосқан еңбегіңіз елеулі! Талай ұрпаққа білім нәрін құйып, талай жаңа істің басында болып, еңбекте де қажыр-қайратыңыздың арқасында талай абырой биігінен көрініп, ұрпағыңызға үлгі болар абзал жан ретінде өзіңізді танытып, талмай қажырлы күш жұмсап отырсыз. Ұлттық поэтика («Өлең өмірі», 1980), ақын-жыраулар поэзиясы («Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі», 1991), қазіргі қазақ лирикасы, өлең құрылысы, риторика саласындағы («Өнерпаздық өрнектері», 1996, «Шешендік өнер», 1997) және «Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты» (1982), «Жамбыл Жабаев творчествосы» (1989) тәрізді ұжымдық ғылыми монографияларыңыз әрі әдебиеттану әрі фольклортану т.б. ғылымына қосқан өлшеусіз еңбегіңіз болып табылатыны сөзсіз.

Сондай-ақ, «Жамбыл және қазіргі халық поэзиясы» (1975), Шашубайдың (1984), Доскейдің (1986), Мәлік Ғабдуллиннің (1985) шығармаларын және «Ардақ» (1989), «Ақ бата» (1992) жинақтарын құрастырдыңыз. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көп томдық шығармалар жинағының, «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы», «С. Торайғыров» атты тұлғалық энциклопедиясының редакциялық алқасының құрметті мүшесісіз. Мәшһүр Жүсіп шығармашылығын зерттеуде бірнеше мақалалардың авторысыз. Ақын өлеңдерінің көркемдік сипаты, сөз саптасы, ой толғауы, тілдік-стильдік ерекшеліктері «Мәшһүр Жүсіп шығармаларының бейнелілігі» (Мәшһүр Жүсіп оқулары, 2001, Б. 5-10) атты мақалаңызда жан-жақты талдадыңыз. Мақалада Мәшһүр Жүсіптің өлең, қисса, дастандарында метафоралық сөз қолданыстардың, көркем ерекшеліктердің, поэзиялық сипаттаулардың молдығына т.б. жан-жақты назар аудардыңыз. Сонымен қатар, қазақ билерінің шешендік өнері, дәстүрі мен мектебі ұлт мәдениеті тарихындағы ерекше құбылыс екендігін таныта отырып, «Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы би-шешендер мұрасы» (Мәшһүр Жүсіп оқулары, 2008, Б. 46-60) атты мақалаңызда Мәшһүр Жүсіп мұрасында кездесетін қазақтың би-шешендер туралы: Жиренше шешен, Майқы би, Мөңке би, Бейсен би, Төле би, Әйтеке би, Қаздауысты Қазыбек би, Келдібек би, Бекболат би, Тіленше би, Едіге би, Шоң би, Шорман би, Торайғыр би, Алшынбай би, Тайкелтір би, Шобалай баласы Жаңабатыр, Байдалы би, Ақтайлақ би, Боздақ би, Жәуке шешен, Итемген би, Үкібай би т.б. төңірегінде жазған ғылыми ойларыңыз, талдауларыңыз т.б. құндылығын жойған жоқ. Бұлар қазақ мемлекеттігінің қалыптасуы мен даму тарихында Қазақстанның соттық-құқықтық жүйесін, әдет-ғұрпын, тұрмыс-салт ережелерін кейінгі заманға жеткізуші һәм жетілдіруші т.б. екенін де, әрі ұлт тәуелсіздігін қорғау, мемлекет тұтастығын сақтау, қорғаныс қабілетін күшейту жолында да өлшеусіз еңбек сіңіргенін ерекше атап өттіңіз. Және де бұл жеке-жеке би-шешендерге арналған мақалаларыңыз (200-дей) «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы» атты тұлғалық энциклопедияға да арнайы енгені белгілі.

Сонымен қатар Мәшһүртану саласы бойынша білікті мамандар, ғылым кандидаттарын да дайындағаныңыз баршаға аян. Қазақ әдебиеті тарихы, әдебиеттану ғылымында бұрын мүлде аз зерттелген саланың бірі шығыс пен қазақ әдебиеті байланысы екені анық. Профессор Серік Негимов жетекшілігімен ізденуші Е.Қ. Жүсіпов «Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы шығыс әдеби дәстүрі» (2001) атты диссертациясында белгілі ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығына ислам дінінің қалай, һәм қаншалықты

ықпал жасағанын қарастырады. Күні бүгінге дейін әдебиет пен дін арасындағы байланысқа берілген оң және теріс пікірлерді байыптай отырып, әдебиет үшін діннің өзіндік игі ролі болғаны белгілі. Бұл зерттеуде: Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы ислам ықпалы мен шығыстық әдеби дәстүрдің сыр-сипаты; Мәшһүр Жүсіп өлең-дастандары сюжетінің бастау көздері; шығыстық әдеби дәстүрдің қазақ әдебиетіндегі, оның ішінде Мәшһүр Жүсіп шығармашылығындағы көркемдік құралдар сипаты; Мәшһүр Жүсіптің өзіндік ізденісі, шығыс әдебиетіндегі бай дәстүрге қосқан үлесі жан-жақты сарапталынады. Сонымен қатар шығыс әдебиетінің тұспалдап, жұмбақтап айту дәстүрі мен Мәшһүр Жүсіп мұрасындағы өзектестікті, шығыс поэзиясындағы шарттылық дәстүрінің Мәшһүр Жүсіп шығармаларымен үндестігі т.б. сөз болады.

Сондай-ақ профессор Серік Негимов жетекшілігімен 2010 жылы қорғаған Е.Ж. Сарбалаевтың «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы поэзиясындағы азаматтық әуен» атты диссертациясында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығына, поэзиясына тән сипаттарды айқындай отырып, олардың азаматтық тұғырды тиянақтаған, идеялық-тақырыптық арналарын ашып көрсете отырып, өзі өмір сүрген дәуір тынысын бүгінгі күн тұрғысынан қарастырады. Ақынның әдеби мұрасын тарихи-ғылыми тұрғыдан байыптап, туындыларына көркемдік талдау жасап, философиялық ой-тұжырымдарының мән-мағынасын айқындайды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының қазақты тәуелсіздік жолындағы күреске, шақырған азатшыл ақын; ел түзейтін демократтық-ағартушылық бағытты ұстанған әдебиет өкілі; қазақтың халық эпостарын ғана емес, көптеген шығыстық сюжеттерді жетік меңгерген кең тынысты дарын иесі т.б. ретінде жан-жақты талдайды.

Қорыта келгенде, бүгінгі мерейжасқа толып отырған қазақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілі профессор Негимов Серік ағайды мерейтойымен құттықтай отырып, зор денсаулық, отбасылық бақыт, шығармашылық табыс тілейміз!

Әдебиет:

1. Толыбайұғлы М. Қарқаралыдан хат. Дала уалаяты газеті. 1980, №19, 11 май; Ботбаев М. Кім тұрар сөз сөйлемей көңіл қызса. Дала уалаяты газеті. 1892, №47.
2. Садуақасов С. Қазақ әдебиеті // "Халық кеңесі" газеті, № 42, 2 наурыз, 1993, 4 б.
3. Әбілев Д. Мәшһүр Жүсіп // Жұлдыз, №12, 1992, 116-129 б.
4. Ақышев З. Деректер // Қазақстан мұғалімі, 16 сентябрь, 1983.
5. Қаратаев М. Қайта қарауды қажет ететін мәселе // Қазақ әдебиеті, 10 август, 1956, 3 б.
6. Қоңыратбаев Ә. М. Ж. Көпеев лирикасы // Қазақ әдебиеті, 19 июнь, 1959, 3 б.; Базарбаев М. Қазақ әдебиет тарихын зерттеудің кейбір мәселелері // Қазақ тілі мен әдебиеті, 10, 1958, 31-39 б.; Сүйіншәлиев Х. Ғылыми мәні зор еңбек // Қазақ әдебиеті, 2 декабрь, 1980, 3 б.; Әуезов М. Әдеби мұра және оны зерттеу. – А., 1961. – 358 б.; Кенжебаев Б. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – А.: Мектеп, 1976. – Б. 63-65; Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. – А.: Жазушы, 1970. – Б. 7-10.
7. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. – А.: Жазушы, 1970.
8. Жиреншин Ә. Қазақстан кітаптары тарихынан. – А.: Қазақстан, 1971.
9. Бөжеев М. Мәшһүр Жүсіп мұралары хақында // Жалын, 3, 1974, 127, 129 б.
10. Қазақ фольклористикасының тарихы. – А.: Ғылым, 1988. – Б. 353- 389.
11. Дала уалаяты газеті. – А.: Ғылым, 1989.
12. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 1-20 томдар. – Павлодар, 2003-2013.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ МАҒЫНАЛЫҚ СИПАТЫ

Кажакпарова А.Е

(Ж.Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі)

Түр-түс табиғатын әрбір халық, әрбір этностық топ өзінше танып, өзінше анықтап, өз тілінде ат қойып, айдар тағады. Бұған «*дәстүрлі таным*» деген ат берілген, себебі: ұзақ дәуірдің халық болып таралғаннан бергі дүниетанымның, өзін қоршаған табиғаттың түр-түсін меңгеруінің және оларды өз тілінде қалыптастыруының нәтижесі болып қалануында.

Тіл білімінде түр-түс атаулары XX ғасырда қолға алынып жан-жақты қарастырыла бастады. Мәселен, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде қазіргі тілімізде қолданыс тапқан әр түр-түске анықтама берілген. Мысалы: Ақ-сын. қардың, сүттің, бордың, түсінде (қараға қарама-қарсы) [1,126]. Түр-түс атауларын И.В. Гётё, А. Манселл, Э.В.Брюкке, В.Оствальд, А.Зайцев, Д.Джадд, П.М. Мелиоранский, И. Дмитриев, А.Н.Кононов, қазақ тілінде І.Кенесбаев, Н.Сауранбаев, А.Ысқақов, М.Балақаев, С.Аманжолов, Ғ.Мұсабаев, Ж.Шәкенов, Ә.Қайдаров, З.Ахтамбердиева сынды ғалымдар зерттеуге үлес қосты. Бұл дәстүр әрине әрбір халықтың рухани, мәдени өмірі, тілімен бірге дамып, кемелденіп отырады. Осының нәтижесінде әрбір түркі тілінде, соның бірі қазақ тілінде де, жүздеген түр-түс атаулары қалыптасып, мәдени өміріміздің әр саласында қолданыс тауып отырғаны белгілі. Түр-түс атауларын жасаудағы орыс тілінің заттық негізге сүйену принципі дәл осы тіл үшін керемет тәсіл болып саналады. Соның арқасында тек бір элементті түр-түс атаулының саны қазірде жүз елуге жетіп отыр. Мысалы, *зелень –зеленый, роза-розовый, вишня-вишневый* т.б. Осыған орай қазақ тіліндегі түр-түс атаулының тапшылығын сезінген жазушы Ғабит Мүсіреповтың мына бір құлаққағысы еске түседі: «Өсімдік көгі мен аспан көгі бір түстес бола алмайды. Тегінде термин комитеті зеңгір, көк, жасыл деген атаулардың аздығынан араласа бермейтінін ескеріп, осы мәселені бір қарастырса болар еді. Орыс тілінде «шие түсті», «бөтелке түсті», «кофе түсті» деген қосымшалар бар ғой. Мүмкін біз де осы маңнан бірденелерді табармыз»[4,36]. Қазақ тілінің өзінде бір қызыл түстің әр алуан реңктерін: ал қызыл, шиідей қызыл, жосадай қызыл, қан қызыл, алтайы қызыл, шымқай қызыл тәрізді дәстүрге айналғын тіркестермен беруге болады.

Қазақстанның картасына көз жіберсек, оның құрамынан ақ, қара, көк, қоңыр, боз, сары, қызыл түстердің қатысуымен жасалған *топонимдерді* байқауға болады. Мысалы, Қарасу, Ақсу, Сарысу, Көксу атты потамонимдерді (өзен атауы), Ақбұлақ, Қарабұлақ, Сарыбұлақ атты пегонимдерді (бұлақ атауы), Ақтау, Ақшатау, Қаратау, Көктау, Көкшетау, Қоңыртау, Сарытау, Қызылтау атты оронимдерді (тау, шоқылар) Қазақстанның барлық аймақтарынан кездестіруге болады. Сол сияқты Қаратеңіз, Ақ теңіз, Қызыл теңіз бәрімізге белгілі. Балтық теңізінің аты Балтық жағалауындағы халықтың түсінігінде «ақ» деген ұғымды білдіреді екен. Көптеген топонимдердің құрамында кездесетін ақ, қара, көк, қоңыр, сары, қызыл түспен байланысты сөздер түс мағынасында қолданылама, әлде аталмыш сөздердің басқа да мағыналары бар ма? Осындай сұрақтарға ғалымдар әр түрлі

жауап береді. Ғалым Ғ.Қоңқашпаев түске байланысты атаулардағы сын есім сөздер тек қана түс мағынасында қолданылады деген пікірді қолдайды. Атақты тюрколог, академик А.Н.Кононов, белгілі топонимист профессор Э.М.Мурзаев, қазақстандық топонимист Е.Қойшыбаев, қырғыз топонимисті Д.Исаев түске байланысты айтылатын сөздер көп мағынаға ие дей келіп, сол түске байланысты емес мағыналарды ашып көрсетеді. Мысалы, қара түске қатысты географиялық атауларды алайық. Қаратау, Қаратөбе, Қарашоқы, Қарадөң т.б. Бұл атаулар екі бөлімнен тұрады. Сөздің бірінші бөлімі «қара» түс мағынасын білдіреді. Қара деген сөз Қазақстан жерінде кездесетін кейбір атауларда, мысалы Берікқара, Аманқара, Қылышқара деген оронимдерде екінші бөлімінде тұр. Ал қазақ тілінің заңдылығы бойынша сын есім зат есімнің алдында бірінші бөлімінде тұруы керек болатын. Сонда Берікқара, Аманқара, Қылышқарадағы «қара» сын есім болмай түс мағынасынан басқа мағынаны білдіретін болады. Ғ.Қоңқашпаевтың байқауынша географиялық атаулардың екінші бөлімінде кездесетін қара – «қара түсті шоқы, үлкен төбе» деген мағынаға ие. Сонда Берікқара қазіргі тілімізде Берікшоқы немесе Беріктөбе болып шығады [3,89]. Ғалымдардың пікірін қорытындылай келе, жер-су атауларының құрамында тұрған түс атаулары өздерінің бастапқы лексикалық мағынасында жұмсалмай, ауыс мағынада қолданылатын тілдік деректер дәлелдейді. Мысалы: Ақсу, Қарасу деген атауларды алсақ, судың түсі ақ немесе қара болмайтындығын көреміз. Ақ түс кіршіксіз таза, мөлдір, тұнық және ағынды, ағыны қатты тау суы деген мағыналарды да қоса танытады. Сонда Ақсу өзен атауының уәжі таза әрі ағынды су болу қасиеті негізге алынған деген ойдамыз. Қара түстің негізінде жердің астынан тегіс жерден шығатын су, шөп өспейтін, қуаң жер, қалың, қою, жиі деген сияқты белгілер танылған. Сондықтан қара түске қатысты атаулардың негізінде осы белгілердің бірі жатуы әбден мүмкін.

Қазақ халқы ертеден-ақ мал бағумен күнелтіп келе жатқан халықтардың қатарына жатады. Сондықтан да оның өткендегі мәдени-рухани өмірі мен дүниетанымы, салт – санасы мен әдет-ғұрпы мал шаруашылығы мен байланысты. Байқап отырсақ, қазақтар төрт түлік малдың төртеуінің де түр-түсін анықтауға зор мән берген. Осыған байланысты тілімізде жылқының да, түйенің де, сиырдың да, қой-ешкінің де өздеріне лайықты түр-түс атаулары баршылық.

Қазақ дәстүрінде *гиппонимдердің* (жылқы малының) түр-түсін үш топқа бөліп қарау бар. Олар: *қылаң, баран және ала* түстер. Мәселен, этнограф-ғалым Х.Арғынбаев **қылаңға** - *ақ боз, боз, бурыл, көк бурыл, теңбіл, құбақан, сары, құла, құла жирен, шабдар, көк, сұр, құла кер, нар қызыл, қызыл, сары қызыл* түстерді, **баранға** – *торы, қара көк, қара сұр, қоңыр, жирен, күрең* түстерді, **алаға** – *сары ала, сұр ала, көк ала, кер ала, қара ала, қоңыр ала, күрең ала* түстерді жатқызады [4,90].

Шынында да, жылқы малы – үй хайуанаттарының ішіндегі ең сұлуы. Оның сырт тұлғасы мен түр-түсін сұлу әйелге балау халық дәстүріне жат емес. Атақты Құлагерді «Атығай-Қарауылға олжа салған, Бота тірсек, **қыз сағақ**, сандал керім» деп сипаттаудың да мәнісі осыған байланысты болса керек.

Түйе малы – төрт түлік малдың ішінде жалқыдан кейінгі тіршілік үшін мәні зор, көшуге де мінуге қолайлы, еті мен сүті жұғымды азық жүні киім, бұйым жасауға таптырмайтын шикізат болып саналатын қастерлі де қасиетті мал. Мәселен, *камеллонимдер* (түйе аттары) **ақ түйе** (ақ атан, ақ нар, ақ інген, ақ бота, ақ тайлақ) дегенде қазақтар сырт түгі бірыңғай ақшыл болып келетін түйе түсін атаған. **Қара түйе** (қара бура, қара нар, қара тайлақ, қара інген), Ш.Жанәбіловтің пікірінше, түгі *қара қошқыл* болып келген түйе; демек ол нағыз *шымқай қара* емес. **Қызыл нар** – «таза қанды лөкті таза тұқымды аруанаға, не біртуардың інгеніне шегергеннен туған түйе». **Қараша түйе** –

кылшық жүні қараға айналған қос өркешті түйелердің түсі. **Көк түйе** деп аталатын түйе шын мәнісіндегі *шымқай көк* түсті түйе емес, *ақшыл көк, бозалаңға* жақын түстегі түйелер. **Боз інген** дегендегі *боз* шымқай *ақ* емес, *ақшыл көкке* жақын түс. **Сары түйе** - түгінің түстері біріңғай *сары, сарығыш* болып келетін түйе түсі. *Ақ сары атан* мен *сары аттың*, не *сары ешкінің* түсі *сары* болса да бірдей болмайтын көрінеді.

Төрт түліктің ішінен уақ малға жататын қой мен ешкілерді де түр-түсіне қарай ажырату дәстүрі бар. Қой ешкіге қарағанда ала-құлалығы аз мал; ол ең көп дегенде он шақты түстен аспайтын сияқты. Мәселен, қой малына *боз, қара, көк, ала, ақ, сары бас, қара қасқа, қоңыр* түстер болса, ешкі малына: *ақ, боз, көк, сары, жағал(сағал), бөрте, тарғыл, ала, қасқа, шұбар, теңбіл* түстер тән. Қой малына тән жалпы түс дегенде халқымыз негізінен үш – *ақ, боз, қоңыр* түсті аузына алады: «ақтылы қой», «қойдай қоңыр», «боз жусандай боз қойлар». Халқымыз «*Ала қойды бөлек қырыққан жүнге жарымайды*» деген аталы сөз, «*Көк, ала қойдай, көк шымшықтай*» деген тұрақта тіркесті жайдан-жай айтпаса керек. Ешкі малының өзіне ғана тән, қойдан ала бөтен түстері де жоқ емес. Мәселен: *шұбар туша, бөрте шыбыш, тарғыл теке, сағал-жағал ешкі, ақ сұр ешкі, сары лақ*. Ешкі арасынан да қой сияқты, *сары қасқасы, ақ төбелі, теңбіл қарасы, қара шұбары, ақ бастысы, ақ қаптал, ақ ауызы* кездесіп отырады.

Төртінші түлік – сиыр малының да өзіне тән түр-түстері бар. Олар: *ақ тана, қара өгіз, көк бұқа, тарғыл сиыр, ала тайынша, қызыл құнажын, қоңыр бұзау, шұбар торпақ* түрінде қолданылады. Мал түсін анықтаудағы алғашқы тәжірибе ретінде бұл жерде де Ш.Жанәбіловтың сиыр малының түр-түсіне берілген анықтамаларына сүйене отырып, негізгілерін атап шығайық: **қара сиыр** – сыртқы түгі біріңғай *қара* болып келетін сиыр; **қара қоңыр сиыр** – жүні аса қара емес, *қоңыр* түс аралас болып келген сиыр; **қызыл сиыр** – сырт жүндері біріңғай *қызылт* болып келетін сиыр; **ала сиыр** – сырт жүні бір тектес қоңыр не басқа түсте болып, оның әр жеріне (арқа-жоңына, қапталына, сауырына) *ақ сары* түстер араласып келетін сиыр; **көк сиыр** - сырт жүні *шымқай көк*, немесе *бурыл* болып келетін сиыр; **тарғыл сиыр** – негізгі сырт жүндері *сарғыш* болып, оның үстіне жолақ-жолақ, бүртік-бүртік қара қоңырлау түк өскен сиыр; сондықтан халқымызда «*сиыр алсаң танып ал, танымасаң тарғыл ал*» деген мақал қалыптасқан.

Қазақ халқының құрамындағы ру-тайпа мен адам аттарына назар аударсақ, бұл салада да түр-түстердің өте жиі қолданылатындығын көреміз. Бұл мәселе *антропонимдер мен этнонимдерді* зерттеуші ғалымдарды көптен бері-ақ қызықтырған. Шынында да қолдағы бар этномикалық, антропонимикалық материалдарға назар аударсақ, оларды *ақ, қара, қызыл, сары* сияқты түр-түстермен өзара дифференциялау негізінен екі түрлі жағдайға; 1) бір ру не тайпаға енетін тармақтардың, ұрпақтардың өздерін өзара бөліп-бөлшектеу принципі олардың генетикалық ерекшеліктеріне, түр-түсіне емес, географиялық жағдайына, мекен-жайына байланысты болса, 2) бір атаның балаларына қойылған аттардың өзара ұқсастығы мен ұйқастығын сақтауға, сөйтіп олардың генетикалық туыстығын, жақындығын көрсетуге байланысты екен. Мәселен, тарихтан жақсы белгілі *Қаңлы* руын қазақ шежірелерінде осы қаңлыларды *Қара қаңлы, Сары қаңлы, Ақ қаңлы, Қызыл қаңлы* деп төрт топқа бөліп қарау дәстүрі кездеседі. Қаңлылардың осылайша бөлінуінің себебі, әрине, олардың түр-түсіне байланысты емес. Бұл жерде, әдетте айтылып жүрген *Сары қаңлы* Келдібектің бірінші әйелі – сары бәйбішеден туған да, екінші әйелі – хан қызынан *Қара қаңлы* туған деген жобалардан гөрі, олардың бір орталыққа сәйкес батыс, шығыс, оңтүстік және солтүстік аймақтарды мекен етуіне байланысты аталған деген тұжырым дәлірек сияқты. Ал енді, екінші принципке келетін болсақ, оған, мәселен, *Ақ наймандардан* тарайтын *Жебел-Меңдінің Байсары, Қойсары,*

Тойсары, Бисары деп аталатын алты ұлдың төртеуін жатқызуға болатын сияқты. Мұнда да біз жалпы «сары» деп аталған этностық тармаққа, не есімдердің өзара ұқсастығына байланысты топтастыруды байқап отырмыз. Бұл тәсіл қазақ этнонимдері мен антропонимдерінде жиі кездеседі [4,113].

Тілімізде *түр-түсі уәж болған өсімдік атаулары да кездеседі* : **ақбас** (бидайық тәріздес үлпілдек басты ащы шөп; кейде мұны тауықбас деп те атайды), ақгүл хош иісті, ақ гүлді бұта, жасмин), **ақшатай** (сабағы қатпай тұрғанда малдың барлық түлігі сүйсініп жейтін, құмды шөлдерде жиі кездесетін, бұршақ тұқымдасына жататын бұта), **аққайың** (басының гүлі жоқ, ұзындығы 20-25 см, шытырға ұқсас, мал жейтін шөп), **ақмамық** (малға құнарлы, құрғақшылыққа төзімді, тамырынан дәрі жасалатын астық тұқымдасына жататын өсімдік), **ақтікен** (жемісіне жабайы шошқа, қоян, қырғауыл үйір келетін, жапырақтары мен сабақтары ақшыл түсті тоғай өсімдігі).

Тілімізде түр-түс атауларының қатысымен жасалған фразеологизмдер де біршама. Фразеологизмдердің сөз табына қатысты сындық мағыналы, заттық мағыналы фразеологизмдер деп бөліп қарауға болады. Мысалы, *қара қылды қақ жарған* – әділ, турашыл, *қара бет* –арсыз, ұятсыз, *қара шаңырақ* – үлкен үй, шыққан ұя, *шұбар төс* – бай, манап, шонжар [2,22]. Мәселен, *«ақ»дегені - алғыс, «қара» дегені - қарғыс* фразеологизмін байқап қарасақ, бұл жерде *ақ* пен *қара* түр-түс мағынасында қолданылып тұрған жоқ. Мұндағы *ақ* – «айыпсыз, күнәсіз», *қара* – «айыпты, күнәлі» деген мәнде айтылып тұр. *«Ақ, қарасын ажырату»* да – осы мәндес фразеологизм. Ал енді: *«көздің ағы мен қарасындай»* деген фразеологизм де көздің түсін айтып тұрған жоқ, мәселен бұл жерде бірінен бірін бөліп қарауға әсте болмайтын, ең жақыт екі адам жайында болып отыр. Табиғаттағы түр-түстің барлығы әрқашанда бір заттың, құбылыстың түрін, түсін, өң-реңкін, сыртқы сипатын ғана анықтаумен шектелмейді екен. Сонымен қатар түр-түс атаулары мүлдем түр-түске қатысы жоқ, не одан бүгінде тым алыстап кеткен ұғым түсініктерді, мән-мағыналарды, жөн-жосықтарды білдіретін де қасиеттерге ие. Солардың бірі – түстердің символикалық қасиеті. Қазақта *«әр елдің заңы басқа, иттері- қара қасқа»* деген мәтел бар. Оны жеке адамдар мен қауымның түр –түске әр түрлі көзбен қарайтындығына байланысты айтуға да болатын сияқты. Ол орыс тіліндегі *«на вкус и цвет товарища нет»* деген мақал мен де астарлас. *«Талғам мен түр-түс таңдауға жолдастық жоқ»* деген сөз. Өмірден алынған бұл накылдан *«Әр елдің, әркімнің сөз талғамы, өзі ұнататын түрі мен түсі бар»* дегенді аңғаруға болады.

Қорыта келе, қазақ тіліндегі түр-түс атауларының мағыналық сипаты, өзіндік ерекшелігі бар екендігін байқадық. Тілімізде қолданыс тапқан түр-түс атауларының бастапқа лексикалық мағынада жұмсалмай, ауыс мағынада да жұмсалады. Оған жоғарыда келтірілген тілдік деректер дәлел болады. Тіліміздегі мыңдаған түр-түс атауы тіл байлығымыздың сүбелі саласы, көркем сөз шеберлігін шыңдай түсуге, тілдік мүмкіншіліктердің өрісін кеңейте түсуге қажетті, әсерлі де әсем, бейнелі де айшықты сөз өрнегі болып саналады.

Әдебиет:

1. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі. – Алматы : Қазақ ССР-аның «Ғылым» баспасы, 1974. - 126 б.
2. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі (он мыңнан астам сөз қамтылған). – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1977.
3. Керімбаев Е. Атаулар сыры. – Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1984. – 89 б.

4. Ә.Қайдаров, З.Ахтамбердиева, Б.Өмірбеков. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: «Ана тілі» баспасы 1992. – 36 – 113 б.
5. Жұмағұлова Ә.А. Өсімдік атауларының экстралингвистикалық уәждері. – Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы, № 1,2, 2013 жыл филология сериясы 64 б.

ӘОЖ 82-93=894.342

АЙҚЫН НҰРҚАТОВ – БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНІҢ СЫНШЫСЫ

ф.ғ.к., доцент м.а. Кажыбаева Г.К.

(Ш.Уәлиханов атындағы КМУ)

Келес Бақытгүл

(филология мамандығының IV курс студенті,

Ш.Уәлиханов атындағы КМУ)

Әдебиеттану саласында балалар әдебиеті тарихы мен теориясы жайлы ғылымның қазіргі кезде кемелденгені белгілі. Жалпы балалар әдебиетінің мәселелері жайында: А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Әуезов, Б.Сахариев, М.Иманжанов, Ш.Ахметов, Б.Кенжебаев, А.Нұрқатов, С.Қирабаев т.б. ғалымдардың әр түрлі кезеңдердегі ой-пікірлері осы саланы зерттеудің негізгі бастауы тәрізді. Ғалым Айқын Нұрқатовтың қазақ балалар әдебиетінің даму бағытын, бағдарын, жаңашылдығын, жетістігі мен кемшілігін арнайы қарастырған зерттеу, сараптама мақалалары бар. Мұның өзі зерттеушінің әдебиетімізге шын жанашырлығын айғақтай түседі. «Сапарғали Бегалин» (1953), «Менің достарым» (1953), «Балалар поэзиясы жайында» (1954), «Балаларға арналған шығармалар туралы» (1954), «Алғашқы дауыс» (1955), «Сағат» (1959), «Мұқан Иманжанов» (1959), «Өтебай Тұрманжанов» (1965) атты талдау, сараптама сын мақалалары соның дәлелі. Қарапайымдылық пен нақтылыққа негізделген ғалымның ғылыми ұстанымы бұл мақалаларда да көрініс табады. Тақырып жағынан да ерекше нақтылыққа ие.

«Сапарғали Бегалин» (1953) атты мақаласында «...көптеген шығармалары қызғылықты әрі өмір шындығын дұрыс бейнелегені шынайы» деп бағалайды. Қазақ совет әдебиетінің ең қарт өкілдерінің бірі Сапарғали Бегалиннің балалар әдебиетіне қосқан үлесін сараптайды сыншы. Оның «Жылқышы қыз», «Төлбасылар», «Шопан даңқы», «Алданған жолбарыс», «Бес батыр» сияқты әңгімелерін оқушылардың қызыға оқитындығын және тіпті жазушы қаламынан туған Сәтжан повесін қазақ балалар әдебиетінің ең көрнекті, елеулі шығармаларының бірі деп есептейтіндігін айтады. Ғалым бұл тұста Сапарғали Бегалиннің балалар әдебиетінде орны биік тұлға әрі балалар әдебиетінің дамуына үлес қосқан шебер қаламгер екендігін әділ бағалайды.

«Соңғы жылдарда Сапарғалидың балаларға арналған «Ермектің алмасы», «Жас бұтақ», «Жеткіншектер» атты әңгімелер жинақтары шықты. Ол қазір балалар өмірінен алып, «Бала мерген», «Қант – бұршақ» атты әңгімелер және басқа да шығармалар жазып жүр» деп жазушының шығармашылығын даму сипатына бағасын береді [1.18].

Мақала жазушының 60 жасқа толуына арналған. Сондықтан мерейтойға арналғандықтан жазушы шығармаларындағы өсу, кемелденуді жазған. Мақаланы сыншы: «Жасы алпысқа толған қадірлі жазушысына жас оқушылар өздерінің алғысын айтады және оның әлі де ұзақ өмір сүріп, жақсы шығармалар жазуына тілектестік білдіреді» деп барша оқырмандар атынан ой түйіндейді [1.18]. Сыншы болмысындағы мәдениет сезіледі.

«Менің достарым» (1953) мақаласы Нығмет Ғабдуллиннің алғашқы кітабына («Менің достарым») арналған. Жинақтағы әңгіме («Кездесуден кейін», «Уәде», «Барлаушы профессор», «Әбілдің қателігі») тақырыбының кеңдігі, бала өмірінің бақытты шақтары толық суреттелгені және ол әңгімелердің қызықты, әрі тартымды екендігі талданған.

«Балаларға арналған шығармалар туралы» (1954) мақаласында сыншы «Балалар әдебиеті – қазақ совет әдебиетінің ең жас, кенже саласы. Абайдың өнер-білімге, мәдениетке шақырған кейбір ғибраттық өлеңдерін, Ыбрайдың шағын әңгімелері мен новеллаларын, орыс жазушыларының шығармаларынан кейбір аударғандарын былай қойғанда, революцияға дейін қазақтың шын мәнісіндегі балалар әдебиеті болды деп үзілді-кесілді айту қиын. Қазақ совет балалар әдебиеті – жаңа дәуірдің перзенті» [1.19]деп балалар әдебиетіне өзіндік баға беріп кетеді. Балалар әдебиетіне творчестволық жаңа күштер қосылып, аттары әдебиет майданында соңғы жылдары белгілі бола бастаған Б.Соқпақбаев, Н.Ғабдуллин, С.Сарғасқаев сияқты жастар балалар әдебиетінің кадрларына айналып, балаларға арналған кітаптар, повестер, әңгімелер, өлеңдер жинақтары көптеп басылып шығарылғанын айтады. Мысалы, 1953 жылы С.Мұқановтың «Бақташының баласы», Н.Ғабдуллиннің «Алғашқы сапар», Б.Соқпақбаевтың «Алыстағы ауылда», С.Сарғасқаевтың «Бір отрядта» повестері, С.Бегалиннің «Жас бұтақ», О.Шипиннің «Жеткіншек», Б.Соқпақбаевтың «Бақыт жолы», С.Сарғасқаевтың «Достар» атты жинақтары шықты. Және ғалым мына пікірін ұсынып, үлгі етеді: «Балаларға арнап повесть, әңгіме, өлеңдер жазумен бірге олар үшін жаңа ертектер де жасау керектігін әрқашан ұмытпау керек. Алайда, ертек – қазақ балалар әдебиетінде ең ескерусіз қалып келе жатқан жанр. Біздің ақын-жазушыларымыздың көпшілігі бұл жанрға жете мән бермей жүр. Ертектің тәрбиелік маңызы зор екенін естен шығармау керек.

«Баланы тәрбиелеу оның ең бірінші тыңдаған ертегісі мен өлеңінен, ең бірінші көрген суретінен басталады» - деп жазады совет балалар әдебиетінің көрнекті шеберлерінің бірі ақын Сергей Михалков. Балалар үшін бұрыннан бар, халық ертегілерінің тәуірлерін басып шығару, олардың мазмұнымен байланысты қызық суреттер салу керек. Сонымен бірге советтік дәуіріміз, жаңа адамдарымыз, олардың істері туралы жаңа ертегілер де жасау қажет, Совет тақырыбына жаңа ертектер жазуға бола ма? Бұл әбден мүмкін нәрсе. Бұл ретте жазушы С.Бегалиннің «Жас бұтақ» атты жинағына енген «Бес батыр» деген ертегіні мысалға алуға болады». Расында, ертегі бала танымын кеңейтетін тәрбие құралы іспетті.

Ғалым балалар әдебиетіне қатысты қай жанр болсын назардан тыс қалдырған емес. Бұған дәлел осы аталған мақалада айқын көрініс табады. Балаларға арналған шығармалар ұғынуға жеңіл, қарапайым болса ғана, өзінің кішкентай оқушыларына әсер ете алмақ. Бірақ қарапайымдылықты сылтау етіп, балалар үшін қарадүрсін шығармалар жазуға болмайды. Бізде балаларға арналып жазылған шығармалардағы екінші бір басты кемшілік – үлгі алуға, еліктеуге татырлық типтік образдардың әлі де болса жоқтығын – назарға алады.

«Алғашқы дауыс» мақаласы жазушы Сайд Баязитовтың «Күтпеген кездесу» атты алғашқы жинағына арналған. «Соңғы кездерге дейін балалар әдебиеті қазақ совет әдебиетінің артта қалған саласы боп келді. Мұның ең басты себептерінің бірі оның

тұрақты кадрларының болмауына байланысты еді. Кейбір авторладың анда-санда ғана жазған жекелеген шығармалары, әрине, балалар әдебиетін құрай алмайды. Сондықтан да қазақ совет балалар әдебиетін дамыту, жетілдіре түсу республикамыздың ақын, жазушыларының алдына кезек күттірмейтін міндет ретінде қойылды. Бұл міндет ең алдымен мәдени дәрежесі мен талғауы өлшеусіз артқан оқушылар жұртшылығының, халықтың өз тілегінен – уақыт талабынан туды...» - деп басталатын мақала ғалымның балалар әдебиетін назарға алып жіті бақылауы, оқырман қауымы мен жазушы тарап қаламгерлер қауымын да тәнті етеді [2.3].

Жазушының «Табылған жалау» әңгімесі жөнінде: «С.Баязитов бұл әңгімесінде балаларды адалдыққа, шыншылдыққа үйретуді мақсат еткен. Ол бұл идеяны өз тарапынан тікелей айтпайды. Бірақ әңгіме кейіпкерлерінің іс-әрекеттері және ондағы оқиғалардың өрбуі арқылы автор оқушыны осындай логикалық тоқтамға әкеледі. Сөз болып отырған әңгіменің тартымдылығы да, әсер етушілік күші де оның осы қасиетінде болса керек» деп әңгіменің көркемдік табиғатына шынайы баға береді [2.3]. Бұл – сыншының әділдігін, жазушы позициясын түйсінудегі көрегендігін дәлелдейді.

«Жас жазушылар әңгімелерін зер салмай, жай қарағанда елеусіз болып көрінетін қарапайым оқиғаларға құруға, сол арқылы оқушыға тәп-тәуір ойлар айтуға ұмтылады. Бұл – балаларға арналып жазылатын шығармалар үшін ең қажетті қасиеттердің бірі» деп жазушы әңгімесіндегі жетістіктерді атап, қаламгерді жігерлендіреді [2.3]. Жігерлендіре отырып қана жазушы шығармасындағы кемшіліктерді баяндайды.

Сыншы жинаққа енген әңгімелердің өзіндік жазылу мәнерін, көркемдік табиғатын бағалай отырып барып қана, кей әңгімелердегі олқылықтарды атап дәлелді көрсетеді. «Жинақта бұдан басқа да нашар, жеңіл-желпі әңгімелер бар. сарайын, психологиясын айқын танытуға әлі де болса олақ» деп әңгімедегі селкеулікті түйіндеп береді [2.3]. Немесе «Сөз болыр отырған жинақтағы «Шолпан», «Календарь», «Кесте» сияқты әңгімелер де осы еңбек тақырыбына арналған. Бірақ, бұл тақырыпты автор аталған әңгімелерінде бір дәрежеде шеше алмай ала-құлалыққа ұрынған» деп әңгімедегі олқылықты тізбелеп жатпай, қысқа қайырып, дәл, айқын атап береді [2.3].

1954 жылы шыққан Саид Баязитовтың аталған әңгімелер жинағы балалардың қуанышы мен қызығын қатар суреттейтін, олар кешкен өмірдегі арман мен қиялдың тамаша көріністерін баяндайтын әңгімелерге толы. Балаларды адалдық пен шыншылдыққа үйретуді мақсат еткен мұндай әңгімелердің өте тартымды әрі әсерлі шыққанын баяндайды. Әсіресе, «Елка», «Екінші тайм» сияқты әңгімелерді ерекше атап көрсетеді. «Ұғынысқан достар», «Қызық балапан», «Конструктор» әңгімелерінің сәтсіз, жеңіл-желпі жазылғанын да айта кетеді. Сонымен қатар сыншы авторға әңгімелердің көпшілігінде алға қойған мақсатына жете алатындығына, әңгіме композициясын қарапайым бірақ тартымды етіп құратындығына және сюжет желісіне жас оқушыға білім берерлік қосалқы нәрселерді де араластырып отыруға тырысатындығына сүйсіне отырып, кейіпкерлерді тек өзіне ғана тән тілмен сөйлетуге, сол арқылы олардың ой сарайын, психологиясын айқын танытуға әлі де болса олақ екенін ескертеді.

Мақаланы түйінін сыншы жас жазушының балаларға арнап әңгіме жазудағы қабілетіне үміт артумен дәйектейді. «С.Баязитовтың тұңғыш жинағы оның балаларға арнап қызғылықты, тартымды шығармалар жазуға икемділігін барын көрсетеді» [2.3]. Жазушының алғашқы жинағына берген талдауынан Айқын Нұрқатовтың шығарма талдауда тыңғылықты жауапкершілігін, мәдениеттілігін аңғарамыз.

«Сағат» (1959) мақаласында Аманжол Шәмкеновтың балаларға арналған туындыларын талдайды. Ғалым бұл мақаласында балаларға арналған шығармалар әйтеуір

қызғылықты болу үшін не ермекке бола жазылмайтынын, әрқашан белгілі бір педагогикалық нысана көздейтінін, сол көздеген идеяны, тәрбие мен тағылымға жанасты өзіндік ойларын оқушысының ұғымына, жас ерекшеліктеріне орай қаншалықты дәрежеде суреттей алуы әр автордың шеберлігіне, қалам сілтеуіне байланысты деп ой түйеді. Және А. Шамкеновтың өлеңдерінде ұқыптылыққа, еңбек сүйгіштікке баулу тақырыбы мол орын алып, тақырыпты шешуде автор әртүрлі көркемдік тәсілдер қолданғанын айтады. Алайда, «Кезекші» деген өлеңінде ақынның тікелей ғибрат еткен қисынсыз сөзін оның мүлт кеткен бір жері деп ұғынады. «Мен де кесте тігемін» деген өлең де еңбек өнер тақырыбына арналады. Өлеңнен мысал келтіре кетсек:

Енді өйтпеймін, сен енді,
Үйрендім мен ақыры,
Әдемі боп келеді,
Мамамның «Үш батыры».
Бітіруге жақынмын
Мен де ала мысықты.
Үйде күнді батырдым,
Қараңғылық түсіпті.
Шақырса да Ернар кеп,
Шықпадым мен далаға.
Ойнап кетсем елбеңдеп,
Кесте тігіп бола ма?!

Ғалым осы өлеңмен қатар жинақтағы «Ақылды бала», «Көмектесем мамама» өлеңдерінде жас баланың қуанышы, мақтанышы, балалық аңқаулығы мен өрескел сезіне бастаған сезімдерін әсерлі баяндағанын айтады. Десе де, бірсыпыра өлеңдерінде автор жаза басып, талпынысынан айырылып қалатын кездері де болады («Лагерьге сапар», «Шофер қуанышы»). Жинақтағы «Ернардың кәсібі», «Фуражка», «Сағат» өлеңдері бала ұғымына жеңіл, қызықтылығымен, ойнақылығымен ерекшеленеді. Мысалы, «Сағат» өлеңі:

«Болды уақыт, әне, шын, -
Дейді, - өзің қарашы».
Түсіне алмай мәнісін

Қайран қалды мамасы, - деп аяқталып, оқырмандарына езу тартқызады. Бұл өлеңдегі киноға бару үшін асыққан Ернар сағат тілін бұрап қойып, баланы да ересек адамды да еріксіз күлкіге қалдырады. Ғалым «Сағат» А.Шамкеновтың балаларға арнап қызғылықты, әсерлі шығармалар жазуға қабілеті барын танытып, ақын бұл салада болашақта да беріле еңбектенуі тиіс дегенді айтады.

Осы мақалада балалар әдебиетінің атқарар қоғамдағы мәнін де сөз етеді: «Бұл ретте жас буынды өміршең де өнерпаз, ойлы да сергек етіп тәрбиелеуге тиіс балаларға арналған көркем әдебиет әсіресе белсенді рөл атқармақ. Сондықтан бұл салада туған әрбір жаңа құбылысқа жеткілікті назар аударылып отырмағы ләзім» [1.123].

Мақалда сыншы балалар әдебиеті жанрының заңдылықтарына да назар аударта отырып, А.Шамкенов өлеңдеріндегі селкеуікті қысқа да нұсқа дәлелдейді: «Бірақ қандай үлкен тақырып жазса да, ақындарымыз балалар әдебиетінің жанрлық ерекшеліктерін ескеруге, оның ішкі заңдылықтарынан ауытқумауға тиіс. Балаларға арналған поэзияда әсірелеу, жаңылтпаш, жұмбақ, сөз ойнақылығы сияқты ауыз әдебиетіне тән сипаттар да, бояу айқындығы, оқиға өрбуінің динамикалылығы мен өткірлігі, лептілік тәрізді белгілер де ұласа, ұштаса түседі. Белинский сөзімен айтқанда, балаларға арналған кітаптар «жеңіл,

еркін, ойнақы, қарапайым тілмен» жазылуға тиіс. А.Шамкеновтың өлеңдерінде түр байлығы, бояу алуандығы мол сезіле беремейді» [1.127].

Бірақ мақала соңында: «Қорыта айтқанда, «Сағат» А. Шамкеновтың балаларға арнап қызғылықты, әсерлі шығармалар жазуға қабілеті барлығын танытты. Ақын бұл салада болашақта да беріле еңбектенуі тиіс» деп жазушының қабілетіне үміт ұялата отырып талап қояды [1.127].

«Мұқан Иманжанов» (1959) еске алу мақаласында жазушының балаларға арналған бірнеше әңгімелеріне тән ерекшеліктерді: бала кейіпкер бойында сәбилік аңқау мінез, сүйкімді бала мінезін суреттей білу қырларын жеткізеді. Әсіресе, «Жол үстінде», «Талап», «Бөбек», «Ораз бен Боря» әңгімелерінде арманшыл бала бейнесіне тән сан-қырлы мінез әсерлі суреттелгенін байқайды. Жазушының көзге өте қарапайым, өте болмашы көрінетін жайлардың сырын терең ашып, қызғылықты суреттеуі оның әңгіме жазудағы басты ерекшелігі деп түйеді сыншы-ғалым.

«Тіпті шағын әңгімелерінің өзінде де Мұқан кейіпкерлерінің іс-әрекетін, ой-сезімдерін шынайы суреттей алатын. Әрине, бұл оның шеберлігіне байланысты еді. Сондықтан да, оның кейіпкерлерін оқушы ұмытпайды. «Бар ырыс, бар тыныс, бар тіршілік бір бойынан табылған бақыт кітабы – ұлы заңды» шын жүректен сүйетін, бала мінезді, ақ көңіл, адал жүректі Мейрам қарт («Кітап»), мейлінше кішіпейіл, еңбек сүйгіш Раушан («Таныс қыз»), өз міндетіне аса жауапты қарайтын, қоғамшыл қарапайым кондуктар («Кондуктар») және басқалар өздерінің мінез-құлқымен, ісімен, кескін-келбетімен оқушының есінде қалып қояды» [3.375] деген талдауында ықшамдылық, дәлдік бар. Сыншы жазушының шеберлігін дәлелдеп береді. Сонымен қоса М.Иманжановтың балаларға арналған шығармаларының құндылығын көрсетеді.

Сыншы әрі М.Иманжановтың адами қасиетін де даралап атап өтеді. «Ол жас әдебиетшілердің де жанашыр досы еді. Әдебиетке соңғы жылдарда келген жастардың ішінде одан творчестволық қолдау көрмегені кемде-кем. Оның бізге қалдырған мұрасы біркелкі мол, әрі өзінше көркем. Оның жақсы шығармалары болашақта да жас ұрпақты адамгершілікке, еңбексүйгіштікке, достыққа баули бермек» [3.377]. Айқын Нұрқатов мақаланы жазушы шығармашылығына аса бір мейіріммен, сағынышпен, сүйсініспен жазғандығы байқалады. Мақала жазушының қайтыс болғанына бір жыл толғанына арналып жазылған.

«Өтебай Тұрманжанов» (1965) мақаласында ақынның қазақтың бай ауыз әдебиетін жинауы, және балаларға сол дәстүрді сақтай отырып өлең, ертегілерді ұсына білуін даралап көрсетеді. «Әдебиетке жиырмасыншы жылдардың бас кезінде келген ол ұлттық поэзиямыздың туып, қалыптасуына өз қаламының қуатына лайық үлес қосты»деп бағалайды[3.353].

Ақынның өмір жолын, жалпы шығармашылығының қалыптасу, даму белестерін сөз ете отырып, шығармаларының мәнін ашады. «Халық тілін, оның ерекшеліктерін, шешендік өрнек, нақыштарын жақсы білуі Ө.Тұрманжановтың өлеңді халық ұғымына түсінікті, қарапайым етіп жазуына мүмкіндік береді» деп ақын поэзиясының ерекшеліктерін танытса, «...ой айқындығы, сезім шыншылдығы, өлең тілінің жатықтығы мен оралымдығы сияқты, жалпы поэзияға тән сипаттар – ақын жинақтарының атап айтарлық құнды да құнарлы қасиеті» деп алдыңғы ойларын шегелей түседі [3.356].

Ө.Тұрманжановтың поэмаларындағы («Қыран қыз», «Пулемет») жетістік пен олқылықты қатар жұптап көрсетеді. «Сюжеттік желісінде, оқиғалық өрбуінде схемалықтың салқыны барлығына қарамастан, бұл шығарма ынтызарлықпен оқылады. Мұның сыры поэма тілінің молдығы мен суреттілігінде, ақынның кейіпкерлерінің жан

сарайын, сезім күйлерін әсерлі етіп аша білуінде» [3.356] деп нақты да әділ талдау жасайды. Мақала түйінінде ақын болмысын, табиғатын «талай жасқа келіп, талайды бастан кешірген, бірақ жаны қартаймаған, қаламы қараймаған» деп бағалайды. Бұл бағалаудан Айқын Нұрқатовтың сыншылық мәдениетін аңғара түсеміз.

«Біліктілік өнегесі, сыншылдық, ойшылдық дәрежесі, таным-пайым өресі, пікір айту мәдениеті айрықша Айқын Нұрқатов, шын мәнісінде, көрнекті әдебиет тарихшысы, білімдар сыншысы және пайымдау қабілет-қарымы тегеурінді әдебиет теоретигі еді», - деп ғалым, айқынтанушы С.Негимов ғалымның тұлғасына әділ баға берген [4,5].

Қазіргі кезеңде А.Нұрқатовтың ғылыми мол мұра мұрасы жинақталып, баспадан шықса, арнайы ғылыми мектептері туған жерінде, оқу орындарында ашылып зерттеу жасалуда. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитеті «Әдебиеттің әлеуметтікмаңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша ғалымның бес томдық шығармалар жинағы 2013 жылы «Ана тілі» баспасынан (әр томы екі мың данадан) жарық көрді. Құрастырып, алғы сөзін жазған – филология ғылымдарының докторы, профессор Серік Негимов.

Әдебиет:

1. Нұрқатов А. Шығармалары. 5 томдық шығармалар жинағы. IV том. – Алматы: «Ана тілі». 2013. Б-384
2. А.Нұрқатов. Алғашқы дауыс. «Коммунизм таңы». 27.03. 1955
3. Нұрқатов А. Шығармалары. III том. – Алматы: «Ана тілі». 2013. Б-384
4. Нұрқатов А. Шығармалары. I том. – Алматы: «Ана тілі». 2013. Б-384

УДК 494.3

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

К.ф.н., доцент Д. Куандыкова
(СКГУ им. М.Козыбаева)

Инновационные технологии (мультимедийные проекты, методы проекта, развивающие коммуникативные – направленные игровые приемы), применяемые на уроках, вносят разнообразие в повседневную учебную деятельность, способствуют развитию интереса учащихся к предмету.

Выдающийся педагог Л.В. Занков утверждает: «Учитель должен сохранить детскую активность внутренней психической деятельности, вызывая в ребенке живой интерес предмету».

Как же вызвать живой интерес ребенка и научить “слушать”?

Учитель принимает на себя роль дирижера, ведущего ролевою игру. Такой курс обучения призван способствовать формированию у учащихся навыков иноязычного

общения в ситуациях, естественных для детей начальной школы (в нашем случае общение на казахском языке).

Игра обладает такой особенностью, как универсальность: использование игровых приемов можно приспособлять к разным целям и задачам. Игровые приемы выполняют множество функций в процессе развития ребенка, облегчают учебный процесс, помогают усвоить увеличивающийся с каждым годом материал и ненавязчиво развивают необходимые компетенции.

Задачи, которые ставит учитель для достижения своих целей, должны быть сформулированы с двух позиций: 1) с позиций ребенка - что он должен сделать, чтобы цель была достигнута и 2) с позиций учителя - какой материал должен быть изучен, какие задания должны быть даны ребенку, как должен быть построен учебный процесс, чтобы поставленная цель была достигнута.

Занимательные, игровые элементы позволяют преодолеть большинство трудностей, связанных с условным характером иноязычного общения и усилить положительное воздействие иностранных языков на становление личности. Кроме того, обилие игровых ситуаций, сказочных сюжетов призвано создать на уроках атмосферу радости, раскованности и непосредственности.

Таким образом, использование игрового метода является незаменимым помощником в обучающем процессе.

Особенностью игрового метода в обучении является то, что в игре все равны. Она посильна практически каждому ученику, даже тому, который не имеет достаточно прочных знаний в языке. Более того, слабый по языковой подготовке ученик может стать первым в игре: находчивость и сообразительность здесь оказываются порой более важными, чем знания в предмете. Незаметно усваивается языковой материал, а вместе с этим возникает чувство удовлетворения, ученик уже может говорить наравне со всеми (т.е. у ученика не возникает чувство, что он не так хорошо знает материал).

Использование игрового метода обучения способствует выполнению важных методических задач, таких как:

- 1) Создание психологической готовности учащихся к речевому общению;
- 2) Обеспечение естественной необходимости многократного повторения ими языкового материала;
- 3) Тренировку учащихся в выборе нужного речевого варианта, что является подготовкой к ситуативной спонтанности речи вообще.

Реализация игровых приемов и ситуаций при урочной форме занятий происходит по основным направлениям:

- Дидактическая цель ставится перед учащимся в форме игровой задачи;
- Учебная деятельность подчиняется правилам игры;
- Учебный материал используется в качестве ее средства, в учебную деятельность вводится элемент соревнования, который переводит дидактическую задачу в игровую;
- Успешное выполнение дидактического задания связывается с игровым результатом.

Выделяются две серии игр:

Первая группа включает игры для отработки операционной структуры лексических единиц.

1. Это игры для повторения лексических единиц. «Кто быстрее вспомнит названия животных и птиц, которые начинаются со следующих букв: а, ә, қ, ...?» Побеждает тот, кто называет больше слов.

2. Игры для сочетания лексических единиц между собой и их правильного грамматического оформления. «Говорят ли так?» Школьникам предлагаются картинки с изображением *собаки, медведя, зайца,* Они должны сказать как можно больше словосочетаний с данными словами: *иттің күшігі, ақ аю, қоянның құлағы, ақ қоян, қорқақ қоян*

Вторая группа отрабатывает отдельные операции в структуре лексических навыков чтения. «Найти секретные буквы» Игра проводится по принципу телеигры «Поле чудес». За каждую правильно указанную букву ученик получает балл. ... –ас...–ыр, ...–оян, (*қасқыр, қоян*). В данной игре можно спрятать специфические звуки казахского языка. Или «Кто быстрее закончит пословицу?». (здесь не обязательно чтобы ученики сказали как на самом деле звучит пословица, важно чтобы ученик сказал в тему и в рифму).

Важно, чтобы каждый ученик в классе принял участие в работе с игровыми упражнениями. Тренировка и применение нового лексического материала в форме игры позволяет предотвратить процесс забывания активного словаря.

В любой вид деятельности на уроке казахского языка можно внести элемент игры, и тогда даже самое скучное занятие приобретает увлекательную форму. Например, грамматический урок обычно не вызывает у ребят интереса, но если включить в него какие-то *грамматические игры*, то он пройдет интересно и без особого напряжения. Учащиеся на таких уроках легко и просто усваивают необходимые грамматические структуры. Это происходит от того, что игра направлена на усвоение грамматической стороны речи, а не системы языка. Например, грамматическая тема «Вопросительные частицы (Сұраулық шылаулар)». Практически как и все аффиксы казахского языка они предлагаются по парам, согласно закону сингармонизма и ассимиляции. Такие темы обычно представляют большие трудности для учащихся (особенно звуки *Қ, Ғ – К, Г*, которые используются с твердыми или мягкими гласными звуками). Помощь оказывает в этом случае игра «**whose tail is it is?**» («Чей это хвост?»). Рисуем различных животных (со съемными хвостами). Должно быть несколько тигров, собак и т.д. На туловище животного напишем повествовательное предложение, а на хвосте соответствующий краткий общий вопрос, т.е. нужную вопросительную частицу (бұл қасқыр **ма?**). Затем, хвосты отделяются от туловища и перемешиваются и команды или ученики отгадывают правильный вариант.

Итак, вышеописанные формы игры являются как бы подготовкой к более серьезной ролевой игре. Практически все учебное время в ролевой игре отведено на речевую практику, при этом не только говорящий, но и слушающий максимально активны, т.к. он должен понять и запомнить реплику партнера, соотнести ее с ситуацией и правильно отреагировать на нее.

Основные требования к ролевой игре

1. Игра должна вызывать у школьников интерес и желание хорошо выполнить задание, ее стоит проводить на основе ситуации адекватной реальной ситуации общения.

2. Ролевая игра должна быть хорошо подготовлена как по содержанию, так и по форме четко организован.

3. Она должна быть принята всей группой.

4. Игра непременно проводится в доброжелательной, творческой атмосфере. Чем свободнее чувствует себя ученик в ролевой игре, тем инициативнее он будет в общении. Со временем у него появится чувство уверенности в своих силах, в том, что он может использовать разные роли.

5. Ролевая игра организуется так, чтобы учащиеся могли в активном ролевом общении максимально использовать отрабатываемый речевой материал.

Ролевая игра хороша и тем, что в ее процессе школьники не только произносят слова роли, но и выполняют соответствующее действие, которое своей естественностью помогает снять напряжение, которое обычно наступает в момент речи.

Можно сказать, что обучающие игры (лексические, грамматические, ролевые) являются сильным мотивирующим фактором в процессе обучения казахскому языку. Игра способствует закреплению языковых явлений в памяти, поддержанию интереса и активности учащихся, возникновению желания у учащихся общаться на казахском языке.

Игры помогают учителю оживить урок, внести естественность в учебное общение на казахском языке, облегчить процесс усвоения языкового материала, сделать учебный труд интересным.

I. Лексические игры

1. «Қайсысы жоқ?» («Кто убежал?»)

Учащимся предлагается картинка, на которой изображены животные. Они рассматривают ее в течении 1-1,5 минут. Затем им показывают другую картинку, на которой есть некоторые животные из тех, что были на первой картинке. Ученики должны сказать, кто убежал.

2. «Бір сөзден көп сөз жасау» («Много слов из одного слова»)

Учитель называет или на доске пишет слово. Ученики должны назвать животных, названия которых начинаются на буквы, которые есть в этом слове.

3. «Мысық мияулайды, ит үреді, ал жолбарыс ше?» («Кошка мяукает, собака лает, а тигр?»)

На листке бумаги (доске) записаны названия животных и рядом глаголы

Қасқыр	ұлиды
Сиыр	мөңірейді
мысық	мияулайды

4. «Жануарды ата және ол туралы баянда» («Кто быстрее назовет животных и расскажет о них?»)

Учащимся представляется серия картинок с изображением различных животных. Они называют животных и рассказывают о них. Побеждает тот, кто назовет большее количество животных и подробнее расскажет о них.

5. «Кім жақсы есте сақтап, қайталап береді?» («Кто лучше запомнит и повторит»)

Учащиеся слушают скороговорки. Затем они должны воспроизвести их по памяти. Побеждает тот, кто вспомнит большее количество скороговорок.

6. «Ұйқасты тап» («Найди рифму»). Ученик должен найти предмет по смыслу и в рифму сказать окончание

Мекендеген портфелімді,
Беттері аппақ, ақ көңілді.
Қызаратын қатем үшін
Кірлетпеймін ... (дәптерімді).

7. «Chainword» (чайнворд)

8. «Кімдікі көбірек?» («Кто больше?»)

9. «Сөзжұмбақ» («Кроссворд»)

			<i>Қ</i>	<i>о</i>	<i>я</i>	<i>н</i>				
			<i>A</i>	<i>p</i>	<i>ы</i>	<i>c</i>	<i>m</i>	<i>a</i>	<i>n</i>	
			<i>C</i>	<i>i</i>	<i>л</i>	<i>e</i>	<i>y</i>	<i>c</i>	<i>i</i>	<i>н</i>
		<i>a</i>	<i>Қ</i>	<i>қ</i>	<i>у</i>					
<i>б</i>	<i>a</i>	<i>p</i>	<i>Ы</i>	<i>с</i>						
	<i>к</i>	<i>a</i>	<i>p</i>	<i>з</i>	<i>a</i>					

Класс делится на две команды. Учащиеся строят красивые яркие домики для Винни-Пуха и Карлсона, которые следят за тем, чтобы ребята правильно называли цвет каждого «кирпичика». Если ученик допустил ошибку, он лишается права положить свой «кирпичик». Выигрывает команда, первая построившая домик. ***Например:***

Бұл кірпіш – ақ

14. «Ертегінің сүйікті кейіпкерлері» («Любимые герои сказок»)

95

Например: Ол кішкентай қыз бала. Оның үстінде ақ жейде, қызыл көйлек пен қызыл телпек. Ол қарт әжесіне самса апара жатыр.

II. Грамматические игры

1. «Конкурс красоты» – при изучении прилагательных.

Для этого несколько учениц приносят в класс куклы. У каждой куклы есть имя, оно пишется на карточке и прикрепляется к одежде. Затем каждый ученик оценивает стрижку (наряд) и пишет свое мнение на листочке. **Например:** Маған Машаның көйлегі ұнады, Әлияның шаш үлгісі әдемі. Кукла, получившая наибольшее количество карточек, награждается.

III. Ролевые игры

1. «Жәрмеңкеде» («На ярмарке»)

Оборудование: кусочки ткани, образцы материалов, визитные карточки. Класс делится на 2 группы. Члены одной группы – представители торговых фирм, другая группа – промышленные предприятия. У каждого на груди визитка с указанием имени и названием фирмы или предприятия. Представители фирмы ведут диалоги с представителями предприятий, делают заказы. Побеждает тот, кто сделает больше продаж (эта игра для наиболее старшеклассников).

Например:

- Сәлеметсіз бе! Мен Асанов мырзамын. Мен Астанада келдім.
- Сәлеметсіз бе! Қош келдіңіз. Қай тауарға тапсырыс бересіз?
- Мен жібек матаға тапсырыс берейін деп едім.
- Қандай түстері ұнайды?
- Маған мына түстер ұнайды. Өте әдемі және сапасы жақсы. Бұл жібектен сәнді көйлектер тігуге болады. Бағасы қанша?
- Ия, мен де солай ойлаймын. Бұл матаның бір метрі бес жүз елу теңге.
- Жақсы. Мен аламын.

2. «Сәнқойлар» («Модницы»)

Оборудование: куклы с набором платьев. Игра проводится в парах. Школьники учатся вести беседу об одежде.

Например:

- Саған қандай көйлектер ұнайды?
- Маған кеш көйлектері ұнайды. Түстері жарқын болғанын қалаймын.
- Ал мен соңғы сән үлгілерін көрдім? Өте тамаша!
- Солай ма?!

3. «Сатып алу» («Покупки»)

На первых партах располагаются отделы продуктового магазина. Каждый ряд получает задание купить все продукты к обеду, завтраку и ужину. Затем представитель каждого ряда делает покупку. Побеждает тот, кто покупает все необходимое.

Например:

- Сәлеметсіз бе! Маған жұмыртқа, сүт, тоқаш және май беріңізші.
- Жақсы, алыңыз. Сізден алты жүз сексен теңге.
- Алыңыз. Рахмет. Сау болыңыз.
- Сау болыңыз.

Несколько вариантов игр, которые проводятся в начальных классах:

II класс

- рассели буквы и звуки по своим домикам
- составь из букв слова
- найди лишнее слово в списке (из слов по изучаемой теме)
- составь из слов предложение
- составь из фраз диалог
- распредели предложение на четыре - пять смысловых групп
- составь из предложений связный рассказ
- составь кроссворд по теме
- прочитай и найди соответствующий ответ каждому вопросу
- прочитай ответ и придумай вопрос к нему
- прослушай предложение и подними карточку, с которой будет начинаться соответствующий вопрос

III класс

- составь из предложений рассказ / диалог / стихотворение
- сочини диалог / стихотворение на основе данной опоры
- прослушай рассказ и расставь данные предложения в логической последовательности
- прочитай начало предложения и найди соответствующий конец
- прочитай начало предложения и придумай конец
- составь диалог на заданную тему
- составь вопросы для интервью на заданную тему
- составь анкету для выяснения заданной информации
- составь меню.

Таким образом, применение игровой технологии способствует формированию дружного коллектива в классе, воспитанию ответственности и взаимопомощи учащихся, развитию самостоятельности учащихся в проявлении себя, учит поиску согласия, выработки общего мнения о том, что и как надо делать, учит работать в команде. Практика использования этих технологий показывает, что вместе учиться не только легче и интереснее, но и значительно эффективнее. Причем важно, что эта эффективность касается не только академических успехов учеников, их интеллектуального развития, но и нравственного. Помочь друг другу, вместе решить любые проблемы, разделить радость успеха или горечь неудачи — также естественно, как смеяться, петь, радоваться жизни. Главная идея обучения в сотрудничестве - учиться вместе, а не просто что-то выполнять вместе.

Использование игровых технологий способствует созданию условий для **развития индивидуальных способностей учащихся** в процессе их коллективного взаимодействия, помогающего создавать на уроке атмосферу взаимопонимания и сотрудничества.

Ребята с различными способностями становятся успешными и востребованными. Каждый ученик, даже самый слабый в языковом отношении и менее активный в психологическом плане, имеет возможность проявить собственную фантазию и творчество, активность и самостоятельность.

ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ ӨНЕГЕСІ

Қуаныш Қожабайұлы

(Жанайдар Мусин атындағы жоғары қазақ педагогикалық колледжінің оқытушысы)

Аяулы азамат, көрнекті ғалым Серік Негимов шығармашылығы ұлттық құндылықтарға негізделген, мол мұраны көмбесіне жасырған, бояуы қою дүние екенін көзі ашық, көкірегі ояу оқырман біледі. Серік ағаның бүгінге дейінгі жазған, зерттеген кең көлемді шығармашылығын оқып, танысқанда жапон жазушысы Рюноскэ Акутагаваның «Мен жазушымын, бірақ ең әуелі жапон елінің азаматымын» деген сөзі еске түсті. Неге? Себебі, Серік Негимов шығармашылығында қазақ оқырманын тарихқа, салт-дәстүрге, түркілік әдебиет пен мәдениетке апаратын жол жатыр. Сара жолдың әр қиылыс-бұрылысы толған өнеге дерсіз. Ғалымның зерттеу мақалалардан жинақталған «Әдебиет әлемі» кітабының өзі біздің жоғалтқанымызды тауып, ұмытқанымызды еске түсіретін сүбелі кітап. Зерттеуші-ғалым Серік ағамыздың шығармашылығындағы бір ерекшелік Абай әлемінің көрініс табуы. Әрине, бүгінгі таңда хәкім Абайды екінің бірі сөзіне қосады. Бірақ әркімнің өз деңгейіндегі Абайы бар. Ұлы ақын зерттеудегі жүз кітаптың деңгейі жүз түрлі. Серік Негимов зерттеуіндегі, ойындағы, образындағы Абайдың болмысы ерекше екенін мойындауымыз керек. Ғалым «Мұрат – Абайды түсіну» дейді. Абай мен Серік Негимов арасындағы рухани байланыс мақаланың өн бойынан айқын көрінеді.

Иә, соңғы ғасырда Абайды тануға, білуге, зерттеуге ұмтылған, талпынған, ден қойып уақытын арнағандар қазақ әдебиетінде аз болған жоқ. Біреудің зерттеуі ілгері, біреудікі кейін шығып жатыр. Бірақ Абай хәкім турасындағы зерттеулер легі толастар емес. Оған «Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла» деп жырлаған ұлы ақынның шығармашылығының тереңдігі де себеп болса керек. Серік Негимов зерттеуінің ерекшелігі дәлел мен дәйекке құрылған ғалымның еркіндікте жазылған кезекті мақалаларының бірі емес. Ұлы хәкімді іштей тану үшін бар болмысымен оны сезінуге тырысқан, өнер деген таудың көк жиегін көрсететін эстетикалық биік мақала. Себебі, ғалым «Абай арқылы өзіңізді танысаңыз – мұратқа жеткеніңіз» дейді. «Сөзіміз - ақ, пейіліміз қалыс» деген ғалым рухани бостандық туралы маржан ойларды төгілте түседі. Эстетикалық мақалының оқырман көңіліне ой салатыны анық.

Ғалым келесі «Тұңғыш терең толғамдар немесе «Абай жолы» эпопеясы хақында» деген мақаласында жазушы Мұхтар Әуезовтың көп жылдық еңбегіне баға бере отырып романдағы ғалымның өзіне таныс дүниелермен оқырманды таныстырады. Әдебиет тарихында белгілі бір кезең үшін құбылыс болып оқырманын он сан ойға салып келетін шығармалар болады. Өзі құбылыс болумен бірге әдеби кезең үшін көркем сөзге талапкер жастарды даярлай келетіні тағы бар. Қазақ әдебиетінің классиктерінің бірі – Мұхтар Әуезовтың тұңғыш романы осындай шығарма санатына жатады. Камерун жазушысы: «Мен бұрын қазақтар туралы естімегенмін, енді оларды өте жақсы білемін. Себебі, Мұхтар Әуезовтың кітабын оқыдым, қазақтың ұлы ақыны Абаймен таныстым. Шығарманы оқи отырып, Абаймен бірге өмір сүріп, қазақ даласының ауасымен тыныстағандай күй кештім»

деп өз танданысын білдірген болатын. Әлем оқырмандарының өте үлкен қызығушылығын тудырған роман қазірде 116 тілге аударылып шықты. Иә, «Абай жолы» романы терең жазылған. Мұхтар Әуезов Абай дәуірін қазақ тарихында бұрын-соңды болып көрмеген ренессансқа айналдырды. Әлемнің ең талғампаз суреткерлерінің аузымен айтылған орасан биік бағаға ие болған эпопеяның қарапайым оқырманның жүрегіне жетуі де әрқилы болып келеді. Соңғы уақытта қазақ әдебиетінің алтын қазынасына айналған романды мансұқтаушыларда табылатын болды. Осындай әдеби айтысқа да, артық мадақ пен мақтауға да нүкте қоятын Серік Негимов сынды заңғар ғалымдардың терең ойлы зейінімен саралаған мақалалары. Мысалы, ғалымның осы мақаладағы Құнанбай образына айрықша тоқталуы да оқырман үшін маңызды. *«Бүгінге дейін «Абай жолындағы» келтірілген мәліметтерді, деректерді тарихи құжаттай көріп келген оқырмандар бар. Құнанбай образы ел ұғымында жағымсыз болуының да көптеген әсері романнан кейін туған. Серік Негимов зерттеуінде осы мәселе де сөз болады. «Құнанбай жөніндегі тарихи деректерді, мәліметтерді тізбелей келтіріп отырған себебіміз, «Абай жолы» эпопеясында Құнанбайдың нақты өмір жолындағы істер, оқиғалар нақ-нағымен, рет-ретімен келтірілуі мақсат етілмеген. Бұл тарихи-ғұмырнамалық роман емес. Керісінше көркем туынды».* Мақала авторы аз сөзбен көркем туынды мен тарихи дерек арасында адасып жүрген оқырман көңіліндегі сұраққа жауап береді. Роман қазақ халқының тілін, дінін, тарихын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, ел мәдениетін қамтыды. Бірақ жазушының советтік саясатқа қарсы жазылған сөйлемдері, ойлары романның өн бойынан көп кездеседі. Міне, осындай кейіпкер тілімен айтылған жазушының өз ойының маңыздылығын Серік Негимов ағамызда өз мақаласында ашып көрсетеді. Соның бірі Мұхтар Әуезовтың Михайлов образы арқылы патшалық Ресейдің қазақтарға көрсеткен зорлық-зомбылығын тайға таңба басқандай көрсетіп береді. Ғалымның басты міндеті де осы, әрине. Бірақ Серік ағаның тілінде жол көрсетушілік, ғылыми бағыт, нысананы нақты көрсету, мақсатты толық айқындау сынды толып жатқан критерийлерге жауап беретін әмбебаптық бар.

Серік Негимов шығармашылығы туралы сөз болғанда новеллашы Акутагаваның сөзін бекер келтірген жоқпын. Зерттеуші, ғалым ағамыздың мұрасы қазақ әдебиетіндегі әлі ешкім көп бармаған тақырыптардың бірі – Ежелгі дәуір әдебиетімен де толыққан. Ғалымның қазақ әдебиеті туралы зерттеу нысандарын жік-жікке бөлу мүмкін емес. Себебі, тақырып аясы кең. ««Қорқыт ата кітабы» - ұлт мәдениетінің бас кітабы», «Мұхаммед Хайдар Дулатидің шешендік өнерге қатысты ой-пікірлері» деген мақалалары сөзіміздің айғағы бола алады. Зерттеуші Серік Негимов шығармашылығы бүгінге дейін талай талапкердің әдебиетке келуіне айтарлықтай ықпал-әсер етті. Жастарды сұлулыққа құштарландыра, сөз құпиясын меңгеруде тәрбиеші болды. Проза мен поэзия қазақ халқының сан ғасырлардан бері рухани қажетін өтеп келе жатқанын білеміз, ал оларды зерттеуде профессионалды, эстетикалық биік баға беру қызметін ғалым еңбектері көрсетсе керек. Сондықтан тұтас бір халықты оқырмандық белгілі бір кезеңнен алып өтуге үлесін қосқан, туған әдебиетіміздің қазір ағасына айналған ат төбеліндей аға буынның бірегейі, сан-сапасы молайған кейінгі толқын ғалымдарын тәрбиелеген іргелі зерттеуші Серік Негимов десек қаталеспейміз.

Әдебиет:

1. Толыбайұғлы М. Қарқаралыдан хат. Дала уалаяты газеті. 1980, №19, 11 май; Ботбаев М. Кім тұрар сөз сөйлемей көңіл қызса. Дала уалаяты газеті. 1892, №47.

2. Садуакасов С. Қазақ әдебиеті // "Халық кеңесі" газеті, № 42, 2 наурыз, 1993, 4 б.
3. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. – А.: Жазушы, 1970.

ӘОЖ 821.512.142.

МҰҚТАР ӘУЕЗОВ ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ

Қадыров Ж.Т., Қошанова Ж.Т.

(М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті)

Кеңес үкіметі мен Алаш азаматтарының арасындағы қарым-қатынас өте күрделі болды. Олардың үлкен бір тобы 1920-1921 жылдары аштық, қуғын-сүргін нәубеттерінен соң жаңа үкіметке ашық қарсылық көрсете бастады. Оның үстіне әдебиетті пролетарлық негізде дамыту талаптары мен жалаң ұрандар оларға отаршылдық қамыты қайта келетіндей боп көрінді. Ал екінші бір шоғыры кеңес үкіметі «тап мүддесі», жаншылған халықтың мүддесін қорғамаққа бел шешті. Сөйтіп, қазақ қаламгерлері екіге бөлінді.

Бүгінде «азатшыл», «ағартушы-демократтық бағыт» аталып жүрген Алашұранды әдебиет өкілдері А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, С.Торайғыров, Ғ.Қарашев, Алаш идеясының түбінде өзмақсат-мүддесіне жететіндігіне сенді. Олар ұлттың ойлау, түйсіну, сезіну еркіндігіне қол сұғып отырған ресми идеологияның қатаң қағидаларына қарсы шықты. Оларды ең алдымен саяси, экономикалық, рухани кіріптарлыққа ұшырап бара жатқан ел тағдырының әдебиетте көрініс таппай жатуы да алаңдатты. Осындай түрлі қайшылықтарға байланысты қазақ ақын-жазушыларының бір тобы Ташкенттегі қазақ-қырғыз Халық ағарту институты мен Білім комиссиясын өздерінің бас қосу орталықтарына айналдырған еді. Мұнда олар «Ақжол», «Шолпан» газет-журналдарының маңайына топтасып, таза ұлттық рухтағы шығармаларымен, қазақ әдебиетіндегі азаттық идеясын дамытуға өзіндік үлестерін қосып жатты.

Әдебиет зерттеушісі С.Қирабаев: «Мұндай елдің түбірлі жаңаруын көксеген революциялық-демократиялық ағымның әдебиетшілер арасында тууы біздің ұлттық әдебиетіміздің қазақ халқының саяси қоғамдық өмірде атқарған қызметін айқындайды және қазақтың ұлттық ой-пікірінің дамуына да ақын-жазушылардың ұйтқы болғандығын дәлелдейді» [1, 13 б.] деген пікірі айтар ойымызды түйіндейді.

Қазақ әдебиетінің өтпелі дәуірінде әдебиеттің қай жолмен жүруі керектігі және оның көркемдік-идеялық мәселелеріне баса назар аударылғандығы белгілі. Екі түрлі әдеби күш арасында қазақ әдебиетінің ендігі даму бағыты үлкен айтысқа ұласып, пікірталастар туғызып жатты. «Мұндай айтыстарды жария етуде «Ақжол», «Шолпан» (Ташкент) газет-журналдары мен «Еңбекші қазақ», «Қызыл Қазақстан» (Орынбор) газет – журналдары белсенділік танытты [2]. Бұл қызу айтыстардағы сыншыл ойды ұлтшыл бағыттың қалыптасу, қалану себептері мен мақсаттары дейтін түрлі сауалдар дүр сілкіндірді.

«Азатшыл» әдебиет өкілдерін алдымен көшпелі тұрмысқа бейімделіп қалған халықтың бірден жаңа заман көшіне ілесіп кету-кетпеуі қатты алаңдатқан. Олар әдебиетті халықтың тұрмыс жағдайына тәуелді дей отырып, ел шындығын, халық тағдырын барынша айқын жазуға мүдделі екендіктерін білдіріп отырды.

Күні бүгінге дейін әдебиетшілер арасында талас тудырып келе жатқан құпия «Екеу» псевдонимдегілер: «Қазақтың ұлтшылдығы үстемдікті, бағындыруды көксеген, шегіне

жеткен озбыр ұлтшылдық емес, алдымен бас қорғауға, жансауға, жете қалса теңдік алуға талпынған тіленші ұлтшылдық деп түсіндіреді. Ал Қ.Кемеңгерұлы «ұлтшылдық» бағытын Қазан төңкерісіне дейінгі отаршылдық туғызды және оның бас көтерлері Мағжан, Ахмет, Міржақыптар болды» [3, 19 б.] дейді.

1925 жылы маусым айында қабылданған «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы» қаулысы пролетариат диктатурасы үстемдік еткен елдегі әдебиеттің тап мүддесіне қызмет етуге міндетті екендіктерін айқындап берді. ҚазАПП құрылды. Ал бұған келіспеген «ескішіл», «ұлтшыл» қаламгерлерді ұлттық мүдде, әдебиет пен өнердің ендігі барар жолы ойлантты. Осыған байланысты Алаш зиялылары XX ғасыр басындағы ұлтжанды қазақ қаламгерлерінің басын біріктіру, ежелден ой-санасына бар ұлт-азаттық сарындарды сақтап қалу ниетімен «Алқа» әдеби шығармашылық ұйымын құрмақшы болды. Ол «саясаттан ада» деп, М.Әуезовтің өзі көрсеткеніндей ұйымның көздегені әдебиет жайы болатын.

Зерттеулерге қарағанда ұйымның айқындамасын, бағдарламасын жасаған бір ғана адам емес, әдебиетіміздің ерекше тұрпатты өкілдері Ә.Бөкейханұлы, М.Жұмабайұлы, Ж.Сәрсенбіұлы «Алқаның» айқындамасын Алаш көсемі А.Байтұрсыновқа көрсеткенде: «Қазаққа шаруасы мен тұрмысының түріне қарай шапан қию жарасса да, еуропалықтар оған еуропалық кәстем кигізгісі келеді. Қазақтың түйесін отарбаға қосып, тартқызғанды қалайды. Бұлай ету қазаққа тән емес, жат нәрсе. Қазақ әдебиеті ұлттық әдебиеті болуы тиіс. Мынандай үйірме-ұйымдар арқылы оны жасау мүмкіндігі де бар. Сондықтан да «Алқаны» құру туралы пікірлерінді қостаймын [4, 31 б.] деп ақ жол тілеген.

Алқаның «Табалдырық» атты бағдарламасының кіріспе сөзін даярлап жазған М.Жұмабайұлы: «Біз дүние астан-кестен болған заман адамымыз. Жұмыр жердің бетіндегі шірік қауды өртеп, өрттен шығару үшін қылыш, найзаны қолдан түсірмей, майданда жүрген әскердейміз. Әйеліміз де, еріміз де саясатшымыз, шаруашылмыз, әдебиетшіміз, тегіс әскерміз. Әскер болуға міндеттіміз. Төңкеріс ісі осыны тілейді. Тұрмыс дауысы тілейді... Қазақ елі Еуропа мәдениетінің көзімен қарағанда мәдениет қоры, әдебиет қоры жоқ, кедей ел болғандықтан, біздің жазушыларымыз әскерлік, азаматтық міндетін ұмытып, құр ақындыққа қадалып қалуы мүмкін. Әсіресе ақындық міндетін біле алмай, жалпы айғайдың екпінімен де кетуі мүмкін. Әдебиетті айғай ғана деп, ақындықты үгіт-насихат деп ұғуы» [4, 34 б.] деп пролетариат күштеп енгізіп отырған бағытты өткір сынайды.

Әсіресе бағдарламаның «Әдебиетіміз» деген тарауында «Әдебиетті» өзгеше дәуірлеуі техника мәдениетінің дәуірлеуіне бағынбайды деген К.Маркстің сөзін негізге алып техникасы, мәдениеті дамымаған елде әдебиетте, өнер де жоқ дейтіндерге қарсы дәйекті пікірлер келтіреді. «Қазақтың төл әдебиеті бар» дей отырып қазақ өмірінің түрлі өзгерісі, өрі, қыры, қайғысы, қуанышы, ойы, қиялы әдебиетіне түсіп отырған. Әзір тіпті тексерілмеген дәуірді қоя тұрып (көне дәуірді айтса керек), соңғы дәуірді алсақ кешегі Мұрат, Махамбет, Базар, Шортанбай, Ақан сері сықылды ақындардың елдің мұңын, зарын, ойын, қиялын жырлай білген жыраулар екені анық. Бұлар қазақ даласына бет алған Еуропаның, орыс қара жүз отаршылдығының қарасын көріп, бірінші уланған ерлер. Қазақ әдебиетінің алыбы – Абай, қазақ даласына кеулеп келе жатқан капитализмге, отаршылдыққа халықтың қанды жас төгіп, еріксіз шалған бірінші құрбаны... Абайдың алыптығы қыл көпірдің үстінде тұрғандығы, екі үмітпен алысқандығы, сондықтан қазақ әдебиетінің ескі мағынасын, бұрынғы бағытын тереңдеткендігі, әдебиетке жаңа түр енгізгендігі» [4, 34 б.].

Немесе «Ойымызда, қиялымызда, әдебиетімізде Азия иісі аңқымауы мүмкін емес. Бағыттың бір екені даусыз болғанымен, пролетариаттың өз тарихының, машинасының,

қайыс комзолының исі шықпауға, қазақтың мың жылдық тарихының, елтірі иісі шықпауға мүмкін емес» [4, 34 б.] деп нағыз күрескерлік ұлттық рухтағы азатшыл әдебиеттің бет-бағдарын айқындап берді. Бұл айтылғандардан байқайтынымыз – ұлт қамын діттеген сарындардың табиғаты.

Азатшыл әдебиет өкілдері тарих сахнасында із қалдырған 1905 жылғы төңкерісті елдің ұлттық сезімін оятуға септігін тигізді дегенмен, Қазан төңкерісіне «өз тарихымыз тудырған, өз тарихымыздың қатынасы болған таныс төңкеріс емес, Еуропа тудырған жат төңкеріс» деп онша жылы қабақ таныта қоймаған. Сондықтан бұл әдебиет өкілдері төңкеріс туралы жырламай, бұрынғы өз жолымен жүре берді. Яғни, олар бір жағынан отаршылдық зардаптарына, кеселіне ұшырап отырған елдің тағдырын суреттеп жатса, екінші бір жағынан елдің елдігін танытатын, еске түсіретін өткенін жырлады. Мұның бәрін термелеп айтып жатуымыздың себебі ресми түрде ұйымдаспаса да, алдына қойған бағыт-бағдары, мақсаты бар әдеби ұйымның М.Әуезов шығармашылығына, идеялық ізденістеріне әсерін байқау.

Бұл ұйымның Мұхтарға әсері болмай қалған жоқ. Тіпті «Алқаның» талап-тілектерін қостайтындығын, бұндай әдеби мектептің қалыптасқан жағдайда қажеттігін, үлкен көкейкесті мәселелер көтеруімен құндылығын 1930 жылы ОГПУ тергеушілерге берген жауабында ашық айтқан және одан бас тартпаған. Бұл жауапта М.Әуезов «Алқаға» деген өзінің көзқарасын былайша білдіреді: «Мен Байтұрсыновты 1918 жылдан бері білемін, ал онымен етене жақын араласқаным 1921 жылы Орынборға ауысып келген соң басталды. Тынышбаевпен Ташкентке ауысып барған кезде 1922 жылдың күзінен бастап таныспын. Халел және Жаһанша Досмұхамедовтермен де, И.Қашқынбаевпен де, А.Омаровпен де, Д-И Әділовпен де сол Ташкентте таныстым. Қандай да бір үйірменің бар екендігін мен олардан естігенім жоқ. Ал «Алқа» үйірмесіне байланысты айтарым мынау:

1925 жылдың басында «Табалдырық» атты әдеби тобының декларациясы қосып салынған Жұмабаевтың хаты маған почта арқылы келеді. Ол партияда бар және партияда жоқ 6-7 адамнан тұратын топ жария түрде «Алқа» әдеби үйірмесін құрғандығын, бұл туралы менің пікір білдіруімді, егер де бұл үйірмені қостайтын болсам, онда соны құрамына кіруімді өтініп, тілек білдіріпті. Мен ол кезде Семейде болатынымын. Мен «Табалдырықтың» декларациясын губерниялық комитеттің үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі Токжігітов жолдасқа көрсеттім, бірақ та ол мұны бір айдай ұстады да, қайтарып берді, алайда нақты ештеңені ашып айтқан жоқ.

Бұл декларацияның мазмұнынан ұққаным: үйірме ашық жұмыс істеу керек екен және баспасөзге араласуы керек көрінеді, өйткені өзінің бағыт – бағдарынан байқалып тұрғанындай, Мағжан Жұмабаевтың бұрынғы көзқарастарына қарағанда мүлдем басқаша, мазмұны жағынан солшылдыққа жақын, бүгінгі күнге бейімделе жасалған еді. М.Жұмабаев бұл бағдарлама (платформа) туралы маған баспасөз бетінде пікір білдіруімді өтініпті, бірақта мен олай істемедім және оған жауап хат жаздым, мазмұны толық есімде жоқ, бірақта әдеби мектептің өмір сүруі аса қажетті, көкейкесті мәселе, «Алқаның» талап-тілектерін қостаймын, кейбір діттеген ұсақ мәселелер жазушылардың кеңесінде де талқылануы тиіс екендігін ескерттім.

М. Жұмабаев екеуіміз бұдан кейін де хат жазысып тұрдық, мен оған шақыру, қалайда кеңесу керек екендігі туралы жаздым, алайда «Алқа» жөніндегі мәселе бірте-бірте өшіп тынды.

Қандай да бір астыртын ұйым туралы ештеңе естігенім жоқ, білмеймін де. Күдеринмен арадағы қарым-қатынасым туралы Ташкентте берген жауабымда айтқан болатынымын» [4, 244 б.] – деп, «Алқаны» ешбір бөтен сөзбен ойсыз ақтап шығады.

Мұхтардың осы жауабынан кейін «Алқа» әдеби үйірмесі контрреволюциялық ұйым ретінде бағаланды. Мұхтардың қателескен жері де осы еді. Өйткені ол тергеушілерге Ахмет Байтұрсыновтан бастап, барлық алаш азаматтарының аттарын тізіп айтып шыққан еді.

Осы мәлімдемені жазғаннан кейін тура екі жыл өткенде Мұхтар 1932 жылғы «Ашық хатында» осы ұйым жөнінде мүлдем басқаша пікір білдіреді: «Алқаның» бағытын әдебиеттегі жаңа төңкерісшіл бағыт деп қабылдауым да теріс еді. Анығында ол марксшылдыққа құр ғана иек сүйеп отырып, негізінде бұрынғы тар ұлтшылдықты қайта тереңдетіп, қайта қалыптап, қайта нығайтамын деген жол болатын. Міне оның негізгі бағытын қаталасып барып көтере бағалаппын. Қазір де қазақ жазушыларының алдында тұрған төңкерістік міндеттерді түсіну жолында мен ол «Алқаның» теріс ұлтшылдық бағынан бойлап астым. Сондықтан бұдан былай онымен ешбір байланысым жоқ деп санаймын [4, 254 б.].

Түйіндей келе әдебиетіміздің тағы бір «ақтандағына» айналып отырған «Алқа» әдеби ұйымы мен оның М.Әуезовке қатысы әдебиетшілер назарына ілігері сөзсіз. Бұл тек уақыт еншісі.

Қазақ әдебиетін ұлттық әдебиетке айналдыруға ұмтылған «азатшылдар» әдебиетті жалаң айғай, науқаншылдыққа айналдырған пролетариат күштерін өткір сынға алады. Сөйтіп қазақтың бұрыннан бар төл әдебиетінің табиғилығын және тереңдігін түрлі мысалдармен дәйектеп отырмаққа ниеттенеді. Академик Т.Кәкішев: «Жасыратыны жоқ, көркем шығарманың қадір-қасиетін түсіну, эстетикалық деңгейін белгілеу, оның қоғамдық ықпал-әсерін айқындау тұрғысынан келгенде алашшыл ақын-сыншылар көші ілгері болды. Олардың өнер туралы ойлары, толымды пікірлері қазақтың эстетикалық таным-түсінігін биік деңгейде көтерді де, төңкерісшіл ақын-жазушыларды білім айдынында ізденуге еріксіз жетелеп отырды [2, 54 б.] деп жазды.

Мұхтар «Азатшыл» әдебиетке деген көзқарасын бірнеше зерттеу мақалаларында әр түрлі атаумен қарастырып, пікір білдіріп отырған. 1918 жылы «Абайдан соңғы ақындар» атты «Абай» журналында жарияланған мақаласында ұлт-азаттық сарындардың өзгеше бір мәнге, бағытқа айнала бастауын «Қазақ» газетінің мезгілінен бастайды. Дәл осы ойын 1923 жылы «Шолпан» журналында жариялаған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» атты мақаласында қайталай, әрі кеңейте түседі. Мақаланың басты мақсаты – қазақ әдебиетінің тарихына бірқыдыру шолу жасап, оның қоғам өміріндегі орнын белгілеп, дәуірлерге бөліп қарастыру қажеттілігі айтылады.

Сонымен қатар осы мақалада Мұхтар төңкеріске дейінгі «Жазба әдебиеттің Абайдан бергі ұзақ дәуірін алғанда жолын өзгертетін жаңалық соңғы жылдарда туып келеді. Ол жаңалық енді басталып келе жатқан сезімшілдік, сыршылдық (романтизм) дәуірі, бұрынғы ауызша әдебиеттен, одан бергі Абай заманынан бері келе жатқан романтизм сарыны, көбінесе құрғақ ой, жадағай сөз (рассуждение) күйі осы күнге ішкі терең сезім, сыр күйіне айналып келеді. Мұның белгісі М.Жұмабаевтың «Ертегі», «Қорқыт» сияқты өлеңдерінде бар. Сыршылдық дәуірі қай жұртта болса да әуелгі кезеңде ескі ертегі, жын пері, жалмауыз, жезтырнақ сияқты тамыры тым тереңде жатқан өз тарихы, өзіндік табиғаты бар ұлт әдебиетінің көркемдік әдіс белгілерін көрсетеді.

Мұхтар қазақ әдебиетін шартты түрде үш дәуірге бөле отырып, олардың ерекшеліктеріне тоқталады. Әсіресе ауыз әдебиеті мен оның өкілдеріне жете назар аударады. Мұның себебі бұрын қазақтарда шын мәніндегі әдебиет болды дегенге күмәнмен қараушыларға жауап беру, екіншіден, бүгінгі әдебиеттің солардың заңды даму жалғасы екендігін дәлелдеу болады. Осы мақалада көтерілген ойлар, проблемалар

жазушының кейінгі зерттеу еңбектеріне, шығармаларына, мақалаларына өзек болған. Осы зерттеу мақалада ұлт-азаттық идеясының әдебиетті дамытудағы, оның кезеңдік ерекшеліктерін айқындаудағы орнын атап көрсетеді.

Жиырмасыншы – отызыншы жылдары өріс алған айтыс-таластарға зер сала қарасақ, көбісі жеке ақын-жазушылар шығармашылығы төңірегінде өрбіп жатады. Сондай сын құрығы сілтенгендердің қатарында М.Әуезов те болды. Сыншылар Мұхтар шығармаларының саяси және көркемдік жақтарына бірден назар аударатыны мыналар: Жүсіпбек Аймауытов «Қорғансыздың күні» 1922. Қазақ тілі, №20; «Бәйбіше-тоқал» Ақжол, 1923, 23 желтоқсан; «Мұхтар Әуезұлының «Қарагөз» пьесасы туралы «Тілші», 1926, 16 ақпан; Ж.Орманбайұлы «Қарагөз», «Еңлік-Кебек», «Жыл құсы», 1928 №2; Ғ.Токжанұлы «Әдебиет және сын мәселелері», Қызылорда, 1929, 150-160 бет; Әбдірайымұлы Б. «Қилы заманға сын», «Еңбекші қазақ», 1929, 14 сәуір, С.Сейфуллин «Хан Кене туралы», Социалистік Қазақстан, 1934, №134; Лияс Жансүгіров «Қата қайда?», Социалистік Қазақстан, 1934, №135; Т.Жүргенов «О пьесе «Хан Кене» и ее критиках», Казахстанская правда, 1934, 12 июнь.

Осы айтылған сындардың ішінде Даниал Ысқақовтың «Қорғансыздар» атты рецензия мақаласының қаламгер қуаты мен шеберлігін бағалаудағы, оның шығармасын нақты талдау мен ғылыми пайым айтудағы орны ерекше. Мақала-рецензия сынның міндеттері жөніндегі айқындамамен басталады да осы шығармадағы суреттелінетін көріністердің растығына жауап, дәлел іздейді. Ол үшін сол кездегі қазақ қауымын жайлаған ұнамсыз дерттердің көркем бйнесін жасайды да «Міне, осы ауданы кең, өрісі тарылмаған зілді ауыр жасырын бітеу жараның ауызы жарылып сыртқа шыққан шіріген, ап-айқын болып көзге түскен жауыздығын біз Мұхтан Әуезұлының «Бәйбіше-тоқалында» көреміз деп – пьесаны нақты талдауларға көшеді. Бейсембі мен Әбділдәларды «кез келетін, қазақ ішінде бар адамдар» типтік бейнелер деп бағалайды. Дала тіршілігіндегі әділетсіздіктің салдарынан орын алып отырған қорғансыздық сияқты әлеуметтік мәселе көтереді. «Сен қалың қазақтың ішінде отырып, иесіз далада жалғыз келе жатқан адамдай, өзінді-өзің қорғансыз сезінесін» - деп, әлеуметтік теңсіздікке қарсы дауыс көтереді. Осылайша Даниал «Бәйбіше-тоқалда» «Мұхтар Әуезұлының бұл әсерін алдымен шын қазақ тіршілігінен алынған, идеясымен қазақ өмірінің ең бір қараңғы, жіңішке, терең жағын суреттемек болған» деп, жоғары бағалаған. Ал осы пьесаға рецензия жазған С.Садуақасов оның сахнаға қойылуына ғана тоқталғанымен де пьесаның көркемдік жағына да назар аударып отырған.

1927-1928 жылдары «Жыл құсы» атты жинақтың №2 санында Ж.Орманбайұлының «Қарагөз» пьесасына жазған сын мақаласы жарық көрді. Партиялық принцип тұрғысынан жазылған бұл мақала М.Әуезовтің бұдан кейінгі «тағдырының» шешілуіне үлкен рөл атқарды. «Біреулер «Қарагөз» көркем жазылған, сыршыл, сұлу, әдемі дейтін көрінеді, қандай әдебиет пролетариат үстемдігінде жазылса да соның бәрі еңбекшілерге тәрбие беру, өнеге көрсету, үлгі болу жағынан саяси бағытты түзу, тап тілегіне қайшы келмейтін болсын; сол әдемілік көркемдік жағымен сал-сана майданында пролетариат тілегін орындасын дейміз» [3, 11 б.]. – дей келіп пьесада көптеген саяси «кемшіліктер» табылады. Өнердің шарттылығын ескере бермей, шығармада суреттелген көп жағдайлардың өмірде кездеспейтіндігін, кездессе еңбекші тап тілегіне жат деп сынай келіп, «осы кемшіліктерін қорыта келгенімізде, «Қарагөзде» пролетариат әдебиетінің исі де жоқ, оның жолына да қайшы, пролетариат салтына да симайды. Тілегіне қайшы келмейтін бөтен» - деген сын айтады.

Шығармадан осындай түрлі саяси қателіктер таба отырып, автор идеясына қарсы тұрып, шеберлігіне күмән келтіретіндей талаптар қояды. «Көзге көрінгеннің кемшілігі» деп автордың көп еліктейтіндігін айтып, «қазақ салтына жақын келмейтін шығарма» деп қисынсыз тұжырымдар ұсынады.

Әдебиет:

1. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.
2. Кәкішев Т. Кер заманның кереғар ойлары. – Алматы: Атамұра, Қазақстан, 1995. – 168 б.
3. Орманбайұлы Ж. Қарагөз. // Абай, 1993. 23 ақпан. – 19 б.
4. Қамзабекұлы Д. Руханият. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Білім, 2003. – 272 б.

ӘОЖ 821.512.142.

ТАҒЫЛЫМДЫ ТҰЛҒА

Қадыров Ж.Т.

*(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ
Zhkadyrov_777@mail.ru)*

Қазақтың әдебиеттану ғылымы әл-Фарабилер қаңқасын құрып кеткен алып алтын орда. Кейінірек бұл орданың босағасын Ш. Уәлиханов, А. Байтұрсынұлы секілді тау тұлғалы ғалымдарымыз бекемдеді. З. Қабдолов, З. Ахметов, С. Қирабаев, Т. Кәкішұлы секілді бір топ ғалымдар легі орданың керегесін кеңейтіп, шаңырағын биіктетті. Бүгінгі таңда бұл қара шаңырақты шайқалтпай, қайта оны өркендетіп, түтінінің түзу ұшуына сеп болып отырған ғалымдарымыз аз емес. Солардың бірі – Негимов Серік Нығметоллаұлы. Оның есімі еліміздің ғылыми жұртшылығы мен педагогикалық қауымына кеңінен таныс. Ол өзіннің ғылыми еңбектерімен және педагогикалық қызметімен ұлттық әдебиеттану ғылымының дамуына және білім беру ісіне елеулі үлесін қосып келеді. С. Негимов – 10 монографиялық зерттеулер мен үш оқу құралының және жеті жүзге жуық ғылыми, әдеби-сын мақалалардың авторы. Ол – 20 кандидаттық және 1 докторлық диссертацияға жетекшілік жасап, жас ғалымдар дайындауда соңынан шәкірт ергізген ұстаз-ғалым.

Ғалым 1948 жылы Солтүстік Қазақстан облысы, Ш.Уәлиханов ауданы, Қулықөл ауылында дүниеге келген. Алғашқы еңбек жолын Шапай орта мектебі жанындағы интернатта тәрбиеші, құрылыс учаскесінде жұмысшы болып бастайды. 1972 жылы ҚазМУ-дің филология факультетін тәмамдап, сол жылы ҚР ҰҒА М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында аға лаборант қызметінен бөлім меңгерушісіне дейінгі еңбек сатысынан өтеді. 1992-1997 жылдар аралығында Қазақ Қыздар мемлекеттік педагогика институтында Қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, 1997-1999 жылдар аралығында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университетінің кафедра меңгерушісі, 2000-2005 жылдары ҚазМУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, 2005 жылдан

бастап Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университетінде құрметті профессор, білікті ұстаз секілді жауапты қызметтер атқарады.

С. Негимов ғылыми ортада аса белгілі есім. Ол ұлттық әдебиеттану ғылымның дамуына, өсіп-өркендеуіне үлкен үлес қосқан әдебиеттанушы ғалым. Профессор С. Негимов кемел ой мен терең білімнің иесі, дарынды, өз ісіне адал еңбекқор ғалым, жоғары мәдениетті, адамгершілік рухы биік азамат ретінде өз шәкірттеріне, кейінгі жас ғалым ұрпаққа өнегелі және тағылымды тұлға.

С. Негимовтің қазақ әдебиеттану ғылымының дамуына салған салымы мол. Ол қазақтың халық ауыз әдебиетін, жыраулар, сал-серілер мен ақындар поэзиясын, шешендік өнер турасында зерттеу жұмыстарын жүргізіп, 700-ден аса ғылыми, әдеби-сын мақала мен рецензиялар, ғылыми зерттеу еңбектерін жазып шықты. «Жамбыл және қазіргі қазақ поэзиясы» (1975), Шашубайдың (1984), Доскейдің (1986), Мәлік Ғабдуллиннің (1985) шығармаларын және «Ардақ» (1989), «Ақ бата» (1992), «Ақ бата – ақ тілектер» (2003) жинақтарын топтастырып, жалпы 25-тей том құрастырып шықты. Оның «Әдебиеттану» терминдерінің сөздігі әдебиеттану ғылымында аса құнды еңбек. Ғалымның еңбектері қазақ әдебиеттану ғылымында өз бағасын алған. Әсіресе, «Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі» (1991), «Өнерпаздық өрнектері» (1996), «Шешендік өнер» (1997), «Ақын-жыраулар поэзиясы: Генезис. Стилистика. Поэтика» (2001), «Қазақтың сал-серілері» (2005), «Әдебиет әлемі» (2008), «Таным мен пайым» (2009), Серік Негимов шығармалары. Зерттеулер. Т. I-II. (2015), Ақын Сәрінжіп Әзбергенұлы және оның заманы (2015) секілді еңбектері қазақ әдебиеттану ғылымына зор серпіліс әкелді. Аталмыш еңбектер біздің университетіміздің де оқу бағдарламасына енгізіліп, болашақ тіл мен әдебиет мамандарын даярлауда қолданылады.

Өнер – адамзат баласы ойлап тапқан ең ұлы дүние. Ал өнердің ең сұлу, ең көркем түрі – сөз өнері. Тарихқа көз тастасақ әр халық өзінің дүниеге деген көзқарастарын, салтын, тарихын қағаз бетіне түрлі трактаттар түрінде түсіріп, картиналармен әрлеп, мүсіндермен беріп, сол арқылы сақтаған. Ал қазақ халқы болса дүние турасында ойларын, еркіндікке ұмтылған жан аямас күресін, үмітін, ғасырлар бойы басынан өткерген тарихын, жылнамасын «сөз өнеріне», «өлең өнеріне» сыйдырған. Және бұл өлеңдерді ақын, сал-сері, жыршы, термешілер арқылы дүйім халыққа ауызша таратып, оларды өміршең етті. Бұл да болса қазақ халқының санасы мен қиял әлемінің аса дамығандығының көрінісі. С. Негимовтің қазақ өлеңін зерттеуінің сыры осы болса керек. Оның «Өлең өрімі» атты еңбегінде қазақ өлеңінің ерекшеліктері көрсетіліп, оның жасалу тәсілдері талданады. Ғалым қазақ өлеңінің жасалуындағы негізгі үш дүниеге баса назар аударады. С. Негимовтің бұл еңбегін оқу арқылы, қазақтың сөз өнерінің қандай жоғары даму сатысына жеткенін көруіңізге болады. Өлең құрылысының, ұйқасының мінсіздігі, дыбыстардың үйлесімділігі мен әуезділігі қазақ өлеңінің ерекшелігі. Ғалым сонымен бірге, ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігін де талдап көрсетеді. С. Негимовтің зерттеулерінің дені қазақтың сал-серілеріне арналған. Ғалым есімдері алты алшқа белгілі Ақан сері, Сегіз сері, Орынбай, Біржан сал, Доскей, Үкілі Ыбырай, Естай, Шашубай, Мәди секілді ақындармен қатар, әлі де болса зерттеулерді қажет ететін Құлтума Өтемісұлы, Қанапия Басығарұлы, Кенішбай Жұбандықұлы, Қалқа Жапсарбайұлы, Тайжан Қалмағанбетұлы, Майасар Жапақұлы, Болман Қошабайұлы, Ғазиз Файзоллаұлы секілді бір топ ақындардың шығармашылығын зерттейді.

С.Н. Негимов өзін іскер, әділ, ұйымдастырушылық қабілеті зор басшы ретінде танытты. Талапты да талантты жастардың ғылымға келуіне қамқорлық жасады, адал да өнімді еңбегімен кафедра мерейін көтеріп жүрген оқытушыларды танып, бағалай білді.

Кафедраның оқу-әдістемелік, ғылыми, тәрбие жұмыстарына жаңа серпін беріп, қарышын кеңейтті, адымын нығайтты, бойға сенім ұялатты. Бүгінгі күні «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының ғылым кандидаттары мен магистранттарының ғылыми дәрежелі болуына С.Н. Негимовтің сіңірген еңбегі зор. Сондай-ақ, «Қазақ тілі мен әдебиеті», «Филология» мамандықтарында оқитын магистранттар мен студенттер «Әдебиеттануға кіріспе», «Әдебиет теориясы», «Көркем мәтін теориясы», «Шешендік өнер», «Қазақ әдебиетінің тарихы» пәндерінен ғалымның «Әдебиеттану» терминдерінің сөздігі, «Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі», «Өнерпаздық өрнектері», «Шешендік өнер», «Ақын-жыраулар поэзиясы: Генезис. Стилистика. Поэтика», «Қазақтың сал-серілері», «Әдебиет әлемі», «Таным мен пайым» атты ғылыми-зерттеу еңбектерін оқу үрдісінің барлық түрінде қолданылады. Университетіміздің кітапхана қорында С. Негимовтің 13 ғылыми-зерттеу еңбегі бар. Яғни, ғалымның еңбектері оқытушылар, мектеп мұғалімдері және білім алушылар арасында кең қолданыста. Сондықтан да болар, осындай қамқор аға, тәлімді ұстаздың аз уақытта қалыптастырған қаншама игі істерін кафедра ұжымы ерекше құрметтейді.

Филология ғылымының докторы, профессор С.Н. Негимов – қазіргі әдебиеттану ғылымында өзіндік орны бар көрнекті тұлға. Оның ғылыми еңбектерін, зерттеу-сын мақалаларын оқи отырып, терең білімділікті, ғылыми сарабдалықты, көп қырлылықты және әдебиетке деген адалдықты, дарын иелерін бағалаудағы тазалығын байқаймыз. С.Н. Негимов ешқашан арзан, жасық, әлі толық аяқталмаған, айтарын айта алмаған шала-жансар еңбектерге көтермелеп баға бермейтін талғампаз, әділ сыншы. Бойына біткен тектілік оның әрбір ісінен, сөйлеген сөзінен, айтқан ойынан көрінеді.

Өзінің саналы ғұмырын ғылыми зерттеу жұмыстарына, студент жастарды тәрбиелеуге, жас ғалымдарды ғылым әлеміне жетелеуге арнаған С. Негимов әрқашан көңіл көкжиегімен ұрпақтың ертеңін бүгіннен ойлаған сан қырлы тұлға.

«Ұстаз... жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жете түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселердің бәрін жадында жақсы ұстайтын, ешнәрсені ұмытпайтын... алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі..., мейлінше шешен, өнер-білімге құштар, аса қанағатшыл жаны асқақ және ар-намысын ардақтайтын, жақындарына да, жат адамдарына да әділ..., жұрттың бәріне... жақсылық пен ізгілік көрсетіп... қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін батыл, ержүрек болуы керек» деген кемелгер ғалым әл-Фарабидің ұстаз туралы айтқан әр сөзінен Серік ағаның тұлғасын көреміз.

Қызметте адал, ғылымда талапшыл ғалым – ұстаздың белгілі бір мәселе, тақырып тұсында немесе ұлттық ғылымның жалпы мәселелері туралы талқылау кезінде адалдығы, іскерлігі, тазалығы танылып тұратын. Ол үнемі игілікті істерімен, асыл да адами қасиеттерімен, әділдігімен, ғибрат кеңестерімен жас маманды және жас өркен студент жастарды тәрбиелеуде бар қажыр-қайратын жұмсап, кішілік пен кісілік ұлылықтың белгісі екендігін тағы бір жарқырата көрсеткен еді. Профессор С. Негимов ғылыми ортада биік азаматтылықтың, кемел ой мен терең білім иесі, өз ісіне адал, еңбекқор, жоғары мәдениетті, адамгершілік рухы биік азамат ретінде құрметтеледі.

Ер еңбегі ел алдында елеусіз қалмайды. С. Негимов Қазақстанның Еңбек сіңірген қайраткері, Халықаралық «Алаш» сыйлығының лауреаты, Қазақстан Жазушылары мен Журналистер одақтарының мүшесі, ҚР білім беру ісінің үздігі, Жоғары оқу орындарының үздік оқытушысы, «Қазақстан Конституциясына – 20 жыл», «Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігіне – 25 жыл», Ы.Алтынсарин, Қанжығалы қарт Бөгенбай медальдарының иегері, Мәдениет қайраткері, «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі» үшін төсбелгісінің және «Қазақ тілінің жанашыры» Құрмет белгісінің иегері,

Солтүстік Қазақстан облысы Уәлиханов ауданының Құрметті Азаматы, Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің Құрметті профессоры.

Өмір адамға бір ғана мәрте беріледі. Ол өмірді ғылымға, ұстаздыққа арнау – үлкен ерлік десек қателеспейміз. Себебі, ғылым жолында сапар шегу үшін адамға үлкен жүрек, болаттай берік мінез, қажымас қайрат, ерен еңбекқорлық керек. Қазақ әдебиеті секілді үлкен қорды игеріп, оның тарихында қалу екі есе үлкен қажырлықты талап етеді. Ғылым кәсіп емес, өмірлік мақсат дейтін болсақ, Серік Негимов ағамыздың еңбек, ғылым жолына қарап, бұл мақсаттың орындалғанын көруімізге болады. Әйтсе де, ғалым ағамыздың әлі де болса ашар жаңалығы, жазар еңбегі мен тәрбиелейтін шәкірттерінің мол боларына бек сенеміз! Мәшһүр Жүсіп бабамыз: «Ғылым аспандағы күн секілді жарығы зор дүр. Әркімнің терезесіне қарай сәулесі түседі. Ғылым – ұшы жоқ ұзын, түбі жоқ терең дария. Әркімнің ыдысына қарай суы құйылады», – деген екен. Ендеше Серік Негимов ағамызды мерейлі 70 жасқа толуымен құттықтап, оның ғылым көгіндегі жұлдызының жарық болуын тілейміз.

Серік Нығметоллаұлы мен үшін тағылымды тұлға, ұстаз. Өмірімнің тарам-тарам жолдарының бір тармағы ұстазыма апаратын жол түскеніне бүгінгі күні ризашылықпен айтамын, сонау 1993 жылы ұстазым Аманжол Ыдырысұлы Көкшетау қаласында Ақан серінің тойында Серік Негимовпен кездестіріп таныстырған еді. Мені жас ізденуші ретінде бегімнен қақпай аспирантураға шақырғаны да есімде. Сол жетекші болып тағайындалған күндерден бастап Серік Нығметоллаұлымен ғылым жолында біргеміз. Әлі күнге дейін ғылыми еңбектеріме пікір жазып, ақыл кеңесін беріп, қолдау көрсетіп келеді. Сондай-ақ, Кенжекей апайымыз да қиналған сәттерімде нұрлы, мейірімді жүзімен үйінде қарсы алып, берекелі дастарханын, сырға толы шайын ұсынып, жылы сөзімен әрдайым алға жетелеп отырды. Сондықтан, бүгінде ұстазымның ғана емес апайымның да арқасында үлкен жетістіктерге жеттім деп ойлаймын. Осынау мерейлі тойда Серік Нығметоллаұлы мен Кенжекей апайыма зор денсаулық, ұзақ өмір, бала қуанышын тілеймін.

Әдебиет:

1. Қаратаев М. Қайта қарауды қажет ететін мәселе // Қазақ әдебиеті, 10 август, 1956, 3 б.
2. Қоңыратбаев Ә. М. Ж. Көпеев лирикасы // Қазақ әдебиеті, 19 июнь, 1959, 3 б.; Базарбаев М. Қазақ әдебиет тарихын зерттеудің кейбір мәселелері // Қазақ тілі мен әдебиеті, 10, 1958, 31-39 б.; Сүйіншәлиев Х. Ғылыми мәні зор еңбек // Қазақ әдебиеті, 2 декабрь, 1980, 3 б.; Әуезов М. Әдеби мұра және оны зерттеу. – А., 1961. – 358 б.; Кенжебаев Б. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – А.: Мектеп, 1976. – Б. 63-65; Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. – А.: Жазушы, 1970. – Б. 7-10.
3. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. – А.: Жазушы, 1970.

**СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЮЖЕТНОЙ СТРУКТУРЫ ПОВЕСТИ
Н.В. ГОГОЛЯ «ШИНЕЛЬ»**

Кажыбай А.Т.

*(ГККП «Кокшетауский высший казахский педагогический колледж
им. Ж. Мусина» при управлении образования Акмолинской области)*

Повесть «Шинель», как известно, нередко служила предметом разногласий. Русская критика, начиная с В.Г. Белинского, трактует ее как гуманистическое произведение о судьбе «маленького человека». Статья Б.М. Эйхенбаума с характерным названием «Как сделана «Шинель» Гоголя» (1919) [1] перевернула существовавшие представления о «Шинели» (и, вообще, о том, что надо видеть в художественном произведении) и оттеснила маленького человека на второй план, поставив в центр внимания особенности «Шинели» как литературного текста. Эйхенбаум отделил гуманистическую линию в «Шинели» от юмористической и показал, что гуманистическая линия прямо представлена голосом (говоря словами М.М. Бахтина) одного лишь случайного безымянного персонажа – «молодого чиновника», который однажды услышал слова Акакия Акакиевича «Оставьте меня, зачем вы меня обижаете?» и понял, «как много в человеке бесчеловечья» (как пишет Эйхенбаум, «это – знаменитое «гуманное» место, которому так повезло в русской критике, что оно из побочного художественного приема стало «идеей» всей повести»). А основное повествование выдержано в комическом ключе, и в голосе повествователя прямого сочувствия к Акакию Акакиевичу как маленькому человеку не обнаруживается. Эйхенбаум различил в тексте «Шинели» два мира – мир сюжетный и мир повествователя, показав, что этот второй мир композиционно не менее важен, чем первый. Он обратил внимание на то, что все повествование представляет собой непрерывную цепь каламбуров и несоразмерных деталей, искажающих реальные пропорции. Такое повествование он охарактеризовал как гротеск; тем самым получил объяснение фантастический финал «Шинели» – если основная часть не является обычным реалистическим повествованием, снимаются реалистические претензии к концовке. На вопрос, что Гоголь хотел сказать такой композицией повести, Эйхенбаум отвечает, что писатель имеет право на искажение действительности; что гротеск и нарушение реальных пропорций в данном случае оправданы тем, что предметом изображения является духовный мир человека, у которого реальные пропорции и так уже нарушены: герой уже и сам по себе отделен от реального мира, так что гротескная форма является «продолжением содержания» [1, 308].

В своей хрестоматийной статье, Эйхенбаум далее утверждает, что «композиция у Гоголя не определяется сюжетом – сюжет у него всегда бедный, скорее – нет никакого сюжета» [1, 309]. По словам Эйхенбаума «сюжет у Гоголя имеет значение только внешнее и потому сам по себе статичен... Настоящая динамика, а тем самым и композиция его вещей – в построении сказа» [1, 311]. Таким образом, центр тяжести от сюжета «переносится на приемы сказа» [1, 306]. С легкой руки Эйхенбаума идея о бедности и простоте сюжета «Шинели» получила дальнейшее развитие в литературоведении.

Похожую мысль высказывает В.В. Набоков: «Сюжет «Шинели» чрезвычайно прост. Бедный маленький чиновник принимает важное решение и заказывает новую шинель. Пока ее шьют, она превращается в мечту его жизни. В первый же вечер, когда он ее надевает, шинель у него снимают воры на темной улице. Чиновник умирает от горя, и его привидение бродит по городу. Вот и вся фабула, но, конечно, подлинный сюжет (как всегда у Гоголя) в стиле, во внутренней структуре этого трансцендентального анекдота» [2, 127]. В чем же секрет «построения сказа», о котором говорил Эйхенбаум, и какова «внутренняя структура» того «подлинного сюжета», который, по мнению Набокова, заключен в «стиле этого трансцендентального анекдота?».

В основе «подлинного сюжета» «Шинели», лежит скрытая профетическая структура, которую образуют предвестия важнейших событий повести. И само название повести – «Шинель», и фамилия ее главного героя – Башмачкина предстают в форме двуликих образов. Так шинель, фигурирующая в двух ипостасях – новой шинели и старого капота, находит свое символическое воплощение соответственно в двух женских образах – новой жены и старой квартирной хозяйки. Вспомним, что в своих мечтах Акакий Акакиевич представляет себе новую шинель в образе жены («приятная подруга жизни»). Но и старая квартирная хозяйка в чиновничьих шутках над Башмачкиным также выступает в роли его будущей жены («спрашивали, когда будет их свадьба»). Не только фамилия Башмачкина неизвестным образом произошла от башмака, но и сам главный персонаж повести Башмачкин, как мы увидим ниже, предстает в символическом образе башмака. Профетический смысл символических связей шинели с женой и Башмачкина с башмаком заключен в экфрасисе, представляющем собой описание картины, которую герой повести видит в освещенном окошке магазина. Картина появляется перед Башмачкиным в ключевом для сюжета месте непосредственно перед сценой ограбления и оказывается скрытым за иносказательными образами предвестием утраты шинели. Учитывая важность этого экфрасиса как предвестия ограбления Башмачкина, приведем его полностью: «Акакий Акакиевич... остановился с любопытством перед освещенным окошком магазина посмотреть на картину, где изображена была какая-то красивая женщина, которая скидала с себя башмак, обнаживши, таким образом, всю ногу, очень недурную; а за спиной ее, из дверей другой комнаты, выставил голову какой-то мужчина с бакенбардами и красивой эспаньолкой под губой». Символическая связь «красивой женщины» и «новой шинели» возникает в мечтах Башмачкина уже тогда, когда шилась шинель: «С этих пор как будто самое существование его сделалось как-то полнее, как будто бы он женился... как будто... какая-то приятная подруга жизни согласилась с ним проходить вместе жизненную дорогу, – и подруга эта была не кто другая, как та же шинель». И вот эта «приятная подруга», которая грезится Башмачкину в мечтах о новой шинели, вдруг действительно, в буквальном смысле предстает перед его взором, «оживая» в образе «красивой женщины» на картине. Сам же Башмачкин, совершив обратное перевоплощение, в символическом смысле предстает в образе женского башмака, который эта «красивая женщина» «скидала с себя». Сцена на картине оказывается предвестием следующей за ней сцены ограбления Башмачкина, в которой «какие-то люди с усами» «сняли с него шинель». Здесь вновь происходит обратное перевоплощение – «красивая женщина», которая была изображена на картине, в реальной жизни превращается в шинель, а башмак, который эта женщина «скидала с себя» – в Башмачкина. В образном смысле в сцене ограбления «новая шинель скидает себя с Башмачкина», что оказывается обратным действием по отношению к тому, что изображено на картине, где «женщина скидает с себя башмак». И на картине, и в сцене ограбления побуждающей причиной «скидывания» башмака с женской ноги и новой

шинели с Башмачкина выступают мужчины с признаками пышной растительности на лице. На картине это «какой-то мужчина с бакенбардами и красивой эспаньолкой под губой», а в эпизоде ограбления – «какие-то люди с усами». В сюжете экфрасиса «красивая женщина» в символическом смысле достается «мужчине с бакенбардами» («скидывание башмака» и «обнажение ноги» – элементы эротического раздевания), в основном же действии шинель в буквальном смысле достается «людям с усами». В первом случае речь идет о «скидывании» башмака на пол комнаты, во втором – о «скидывании» Башмачкина в снег («упал навзничь в снег»). Рассмотренные выше символические связи шинели-жены и Башмачкина-башмака получают дальнейшее развитие после ограбления, когда Акакий Акакиевич возвращается домой к своей старой шинели, так называемому капоту, и к старухе, своей квартирной хозяйке, образно говоря, старой жене. Эта сцена перекликается с тем, что изображено на картине в окошке магазина, но если там женщина «скидает с себя башмак», то квартирная хозяйка, встречая Башмачкина, наоборот, успевает надеть башмак на одну только ногу: «Старуха, хозяйка квартиры... вскочила с постели и с башмаком на одной только ноге побежала отворять дверь». Действие, изображенное на картине, преобразуется в сцене возвращения Башмачкина в обратное действие. При этом Башмачкин вновь обретает образ башмака, который женщина (старая «жена») надевает на ногу, а сама старуха, свою очередь, в символическом смысле выступает в роли старой шинели («уже известного читателю капота»). Заметим, что на перекличку мотивов на увиденной Башмачкиным картине в «освещенном окошке магазина» и в сцене его возвращения домой после ограбления обратил внимание Ф. Дриссен: «Это совпадение и перекличка мотивов... далеко не случайны. Башмак – родовой символ героя и вместе с тем символ его личности. Поэтому картинка и сценка оказываются символическим или даже аллегорическим комментарием к теме рода и эротики в повести» [3, 93].

Перейдем теперь к другому экфрасису – описанию портрета генерала на крышке табакерки. На профетическую роль табакерки обратил внимание Е. Добин: «Неоднократно упоминается как будто никчемная вещная деталь: табакерка, на крышке которой изображен генерал. «Петрович взял капот, разложил его сначала на стол, рассматривал долго, покачал головою и полез рукою на окно за круглой табакеркой с портретом какого-то генерала, какого именно, неизвестно, потому что место, где находилось лицо, было проткнуто пальцем и потом заклеено четырехугольным лоскуточком бумажки», «видел ясно одного только генерала с заклеенным бумажкой лицом, находившегося на крышке Петровичевой табакерки». Эта табакерка выступает предвестием значительного лица» [4, 360]. При этом экфрасис оказывается не просто предвестием «значительного лица», но и скрытым предвестием смерти Башмачкина в результате «распекания» его «одним значительным лицом» в чине генерала: «Крышка с генералом – зловещее предвестие «значительного лица». Она и появляется в минуту, когда происходит осечка с починкой старой шинели, предвеляя окончательную катастрофу после потери новой шинели и злосчастного визита к «значительному лицу». Визита, сведшего Акакия Акакиевича в могилу» [4, 360]. Портрет генерала на крышке табакерки с дырой вместо лица по ходу основного действия также получает иное воплощение, «оживая» в образе генерала, недавно ставшего «одним значительным лицом». При этом «заклеенное бумажкой лицо» генерала оказывается скрытой метафорой непреодолимого бумажного препятствия, которое «значительное лицо» выстраивает между собой и Башмачкиным в виде целой цепочки обезличенных лиц, через которые должна пройти бумажка с просьбой о помощи: «Об этом вы должны были прежде подать просьбу в канцелярию; она пошла бы к столоначальнику, к начальнику отделения, потом передана была бы секретарю, а секретарь

доставил бы ее уже мне...». Оба главных экфрасиса в повести (и описание портрета генерала на крышке табакерки, и женщины на картине) связаны с образом окна. Петрович берет табакерку «на окне», а картина выставлена «в окошке». Геометрически окно представляет собой рамку, что подчеркивает «рамочность» обоих изображений. Другими словами, мы имеем дело с образом «картины в картине» или «рамки в рамке»: освещенное окошко магазина – это витрина, то есть своего рода картина, внутри которой находится еще одна картина, изображающая женщину. Внутри же картины, изображающей женщину, есть еще одна картина – изображающая голову (то есть портрет!) «какого-то мужчины», которая видна из «дверей другой комнаты», то есть еще в одной «рамке» в форме дверей: «а за спиной ее, из дверей другой комнаты, выставил голову какой-то мужчина». Здесь мы видим скрытую переключку с «портретом генерала» на крышке табакерки. Табакерка Петровича также представляет собой рамку для картины – портрета генерала, однако, как и на картине в картине в окошке магазина, внутри этой основной рамки есть еще одна рамка – четырехугольный кусочек бумажки, которым заклеено лицо генерала, то есть мы снова имеем «рамку в рамке», а поскольку табакерка имеет круглую форму, то возникает символический образ «квадратуры круга». Таким образом, оба экфрасиса с одной стороны оказываются тождественными по структуре, а с другой стороны – являются предвестиями основных сюжетных событий – утраты шинели и смерти главного героя. Башмак, шинель и табакерка представляют собой оболочки, соответственно для ноги, тела и табака. Все эти неодушевленные предметы в символическом смысле одушевляются и обретают воплощение в живых персонажах: башмак находит свое воплощение в образе Башмачкина, старая шинель – в образе старухи квартирной хозяйки, новая шинель – в образе красавицы на картине, а табакерка с изображенным на крышке генералом с проткнутым пальцем лицом – в образе одного значительного лица.

Профетическая структура, лежащая в основе сюжетного построения повести, помимо экфрасисов включает в себя целую систему неявных предвестий. Так предвестие возвращения Башмачкина после ограбления к старой квартирной хозяйке («жене») задано в злой чиновничьей шутке: «рассказывают тут же перед ним разные составленные про него истории; про его хозяйку, семидесятилетнюю старуху, говорили, что она бьет его, спрашивали, когда будет их свадьба, сыпали на голову ему бумажки, называя это снегом». Здесь скрыто и предвестие утраты шинели, которое актуализуется при возвращении домой усыпанного снегом Башмачкина после сцены грабежа: «Акакий Акакиевич прибежал домой в совершенном беспорядке: ...бок и грудь и все панталоны были в снегу». Это переключается и с эпизодом, когда на Башмачкина высыпается с крыши «целая шапка извести», что является вариацией все того же мотива, заключенного во фразеологизме «снег на голову». Упомянутый в повести «вечный анекдот о коменданте, которому пришли сказать, что подрублен хвост у лошади Фальконетова монумента», то есть, образно говоря, «кража хвоста», также включает в себе скрытое предвестие утраты («кражи») шинели. Предвестие утраты шинели прослеживается и на лексическом уровне, когда шинель фигурирует в окружении таких глаголов, как «отнимать», «скинуть», «бросить» и т.п.: «от нее отнимали даже благородное имя шинели»; «скинул шинель»; «все бросили и его и шинель». Профетическая структура сюжетной организации «Шинели» задана уже в самом начале повести, по существу – в экспозиции, где говорится о «преогромнейшем томе какого-то романтического сочинения, где через каждые десять страниц является капитан-исправник, местами даже в совершенно пьяном виде». Здесь Гоголь предопределяет и предвещает структуру основного повествования, в котором рассказанная в начале повести история про капитан-исправника оказывается прообразом и

скрытым предвестием финала «Шинели». Действительно, история капитан-исправника представляет собой основанную на слухах вымышленную историю: «Говорят, весьма недавно поступила просьба от одного капитан-исправника...». Но и посмертная история Башмачкина также представляет собой основанную на слухах вымышленную историю: «История наша неожиданно принимает фантастическое окончание. По Петербургу пронеслись вдруг слухи, что у Калинкина моста и далеко подальше стал показываться по ночам мертвец в виде чиновника». Более того, в истории о капитан-исправнике у него появляется двойник – персонаж «романтического сочинения, где через каждые десять страниц является капитан-исправник», то есть возникает еще одно воплощение образа капитан-исправника, вымышленного автором этого романтического сочинения. Но и в финале повести после смерти Башмачкина у него также появляется двойник: «Один из департаментских чиновников видел своими глазами мертвеца и узнал в нем тотчас Акакия Акакиевича»... «Привидение... было уже гораздо выше ростом, носило преогромные усы». История капитан-исправника в свернутом виде представляет собой структурный прообраз всего сюжетного построения «Шинели». В обоих случаях мы имеем дело не просто со вставным текстом, а с текстом, внутри которого есть еще один вставной текст в тексте. Текст про капитан-исправника содержит внутри себя еще один текст – про романтическое сочинение. В этом сочинении появляется вымышленный персонаж – еще один капитан-исправник. При этом реальный капитан-исправник воспринимает вымышленного капитан-исправника из романтического сочинения как реальное лицо, которое своим пьяным видом оскорбляет его чувства. Добиваясь справедливости, он жалуется на то, что «священное имя его произносится решительно всуе». История капитан-исправника перекликается с событиями и мотивами основного действия. Если от капитан-исправника «поступила просьба», то генерал, распекая Акакия Акакиевича, говорит ему: «Вы должны были прежде подать просьбу». В обоих случаях речь идет о «просьбе» восстановить справедливость. Экспозиция повести, тема которой – возмездие за несправедливость – оказывается предвестием событий основного сюжета, в котором возмездие за кражу шинели требует Акакий Акакиевич [5, 74–81]. Интересна и другая параллель: в то время как капитан-исправник является «через каждые десять страниц», Акакий Акакиевич замечал, «что остановился не в середине строки, а скорее посередине улицы». Тем самым, тема передвижения по странице текста, заданная в экспозиции, оказывается предвестием существования Акакия Акакиевича в мире своего переписывания.

В фантастическом финальном повороте сюжета после смерти Акакия Акакиевича в роли жертвы уже оказывается одно значительное лицо, то есть генерал, а призрак Акакия Акакиевича выступает в роли похитителя шинели: «Он сам даже скинул поскорее с плеч шинель свою и закричал кучеру не своим голосом: «Пошел во весь дух домой!»... Минут в шесть с небольшим значительное лицо уже был пред подъездом своего дома. Бледный, перепуганный и без шинели, вместо того чтобы к Каролине Ивановне, он приехал к себе». Все это повторяет сюжетно значимые события истории Акакия Акакиевича. О семантике повтора в «Шинели» [6, 389]. Генерал, подобно Акакию Акакиевичу, возвращается домой и без шинели, и к «старой жене», а не едет к Каролине Ивановне. Вспомним, что и Башмачкин пытался уволочиться за «новой женщиной» (эквивалент Каролины Ивановны): «Акакий Акакиевич шел в веселом расположении духа, даже подбежал было вдруг, неизвестно почему, за какою-то дамою, которая, как молния, прошла мимо и у которой всякая часть тела была исполнена необыкновенного движения». «Убегание» новой дамы от Башмачкина – это и предвестие того, что от него «убежит» и новая шинель. Внутренняя структура. Действие повести разворачивается как на реальном, так и на символическом

уровне. Так шинель из неодушевленного предмета превращается в символическую «подругу жизни»: «подруга эта была не кто другая, как та же шинель». Тем самым шинель, образно говоря, развеществляется, превращаясь в живое действующее лицо, а Башмачкин из живого персонажа превращается в символическом смысле в «башмак», который «скидает» изображенная на картине женщина. Это символическое перевоплощение перекликается с кражей шинели, когда шинель в образном смысле «скидает» с себя Башмачкина. Важнейшая особенность профетического построения «Шинели» заключается в том, что события, происходящие на символическом уровне, не просто дублируют события, происходящие на реальном уровне, но, что самое главное, выступают в роли их скрытого предвестия. Другими словами, экфрасисы и другие авторские отступления в «Шинели» играют ту же самую роль, что и вещие сны, в которых будущие события также предстают в скрытой символической форме.

Литература:

1. Эйхенбаум Б.М. Как сделана «Шинель» Гоголя // О прозе: сборник статей / Б.М. Эйхенбаум; [сост. и подгот. текста И. Ямпольского; вступ. ст. Г. Бялого]. – Л.: «Художественная литература», 1969. – 501 с.
2. Набоков В.В. Лекции по русской литературе: Чехов, Достоевский, Гоголь, Горький, Толстой, Тургенев / В.В. Набоков; [Пер. с англ. Курт А.; Предисл. Толстого И.]. – М.: «Независимая газета», 1998. – 438 с.
3. Вайскопф М.Я. Птица тройка и колесница души: работы 1978–2003 годов / М. Вайскопф. – М.: «Новое литературное обозрение», 2003. – 568 с.
4. Добин Е.С. Сюжет и действительность; Искусство детали: [сборник] / [Е.С. Добин](#). – Л.: «Советский писатель». Ленинградское отделение, 1981. – 432 с.
5. Бертраме Ф. Мотивы обиды и возмездия в повести Н.В. Гоголя «Шинель» // Критика и семиотика. – Вып. 10, 2006. СС. 74–81.
6. Соливетти К.М. О смысловой структуре повести Н.В. Гоголя «Шинель» // Kesarevo Kesarju. Scritti in onore di Cesare G. De Michelis. Firenze University Press, 2014. – 486 p.

ӘӨЖ 82.09

«СӨЗ ЖОҚ, СОНЫҢ ІЗДЕРІНДЕГІ» ЖЕКЕ АДАМҒА ТАБЫНУШЫЛЫҚ ЗАРДАПТАРЫ

Ф.ғ.к., доцент Құлыбекова Ж.С., ҚТӘ-17 топ студенті Құрметбек А.

*(М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
19zhanka71@mail.ru)*

Ұлттық әдебиеттің зергері Ғ.Мүсіреповтің «Сөз жоқ, соның іздері» әңгімесі алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1962 жылғы 5 қазандағы санында басылып шыққан. Бірқатар сын пікірлер тудырған шығарма жоғары бағаға ие болған. Белгілі С.Қирабаев, Қ.Мырзалиев сияқты әдебиет майталмандарының мақалалары жарыққа шыққан. Туындының бірауыздан қазақ әдебиетіндегі көрнекті құбылыс ретінде танылуының себептері де айқын: әрі тақырыптық, яғни солақай саясаттың адам тағдырын ойындық

етіп, әділетсіздіктің орнауы, әрі кейіпкерлерін сомдауы жағынан автор шеберлігінің көрінуі. Осы екі басты ерекшелік арқылы Ғ.Мүсірепов әңгімесінде дәуірдің айықпас індеті мен ауыр трагедиясына айналған жағдай - өзге жазықсыз жандарға қара күйе жағып, қиянат көрсету, жеке адамға табынушылық культі, сатқындық жасау сияқты сорақы әрекеттер бас кейіпкердің бірі Жантастың аянышты тағдыры мен оған опасыздық жасаған Айдарбектің жексұрын бейнесі арқылы кеңінен баяндалады.

Оқиғалар қатары Жангөбек атты кейіпкердің атынан, бірнеше жылдардан кейін, күз айының бір күнінде Нәзікенді көрген сәтінен бастап, өткенді еске түсіре отырып, қилы өмірлік кезеңдердің сырын аша суреттеледі.

Араға көп жылдар салынса да, Жангөбектің Нәзікенді тануы қиын болған жоқ, сол жас кездерге бір сәтке оралғандай болып, ақ жарқын мінезі де, бойындағы әдебі мен ұяңдығы да таза қалпында қалғандай әсер етеді. Нәзікеннің «ысқаяқтана бастаған саусақтарын», «жұпыны киімін», «реңсіздеу шыққан дауысын» бүге-шігесіне дейін суреттеу арқылы оның тұрмысының қоңыр-төбел, жанының жаралы, тағдырдың аяусыз қыспағына түскені танылады: «Ең алдымен, *алты-ақ ай* отасып, ұшты-күйлі айырылған жарын – Жантасын есіне түсіреді. Екінші, амалсыздық қыспағында қосылса да, *қазіргі жолдасы* Айдарбек болғандықтан, бұрын аралас-құраласы бар дос-жарандарының шеттеп кеткенін есіне түсіреді. Нәзікен үшін мұның екеуі де ескірмеген, егіз-егізек жаралар...Әуелі азғана реңсіздеу шыққан дауысы сөйлей келе ажарланып кетті: әрі алғашқы күйеуін, әрі алғашқы баласын көз алдына әкеліп тұрғаны сезіледі. Сол екеуі жайында ғана сөйлескісі келіп тұр» [1,203-204 бб.]. *Алты-ақ ай* отасып, ұшты-күйлі айырылған, *бұрын* аралас-құраласы бар дос-жарандарының шеттеп кеткені дегеннің астарында бір жұмбақтың бар екені, өткеннің суық ызғар-лебi ескендей әсер қалады. Жангөбекпен бірге сол уақытқа кейін шегініп, оқиғаның мән-жайына қанығамыз, кейіпкерлер мен олардың тағдырларына әсер еткен жағдайлардан хабардар боламыз. Осының бәрі уақытқа ретроспективалық тұрғыдан қарауға әкеледі: «Ол бір дарынды туған жігіт еді. Орта, жоғары мектептердің екеуін де ойран-ботқасын шығарып, еркін бітірген кен инженері болатын. Оның ең алғаш жазған «Алтай кендері» деген еңбегіне «Алтай поэмасы» деген алғы сөз жазылып еді. Қазір Жантастың өзі де жоқ. Алтай поэмасы да жоқ. Ана бір жылдары екеуі бірге тұтқындалып кетті. Жантас «барса келместен» қайта алмай, біржола жоғалды да, еңбектері енді ғана басылғалы жатыр» [1,204 б.].

Сталиндік репрессия жылдарында талай жазықсыз жандар итжеккенге айдалып, талай отбасының күл-талқаны шыққаны тарихтан белгілі, бұл – адамзат баласының өзіндей тектестерге өз қолымен жасаған қиянаттарының ішіндегі ең бір сорақы, ешқандай да ақтап алуы мүмкін емес ауыр қылмыстың түрі болатын. Адамды адамға айдап салу, тырнақ астынан кір, адам бойынан мін тауып, түймедейді түйедей етіп көрсету, адамның тағдырын аяқ асты етіп, «халық жауы» атандыра салу - сол заманның сұрқия ойындарының біріне айналды.

Оқиға желісі саяси қуғын-сүргіннің азабын тартып, соның құрбанына айналған Жантас сияқты білімді, дарынды, адал жастардың өмірлері қыршынынан қиылса да, соңында қалған Сейіл сияқты ұрпағының институтты аяқтап, әке жолын қуып қызметке орналасып, арманының жүзеге асатынына меңзегендей.

Алдыңғы шығармалардан аталмыш әңгіменің ерекшелік белгілері - жазушы оларда көбінесе кеңес өкіметі әкелген игі жаңалықтар мен оң өзгерістерді сөз етіп, мақтаныш еткен еді. Сол негізде адамдардың іс-әрекеттері мен көзқарастары да жақсы жағына қарай өзгертін. «Сөз жоқ, соның іздерінде» жағдай мүлде басқаша, яғни қаламгер заманның аяусыз қанды шеңгелі салған жара мен жарақаттардың соңы трагедиямен аяқталатынын

баян еткен. Бұл – кеңестік саясаттың адамдарға қойылған эксперименттерінің бірі болды. Жасанды түрде аштыққа ұшырату, фашизмнің бейбіт елдерді жаппай қырып-жою әрекеттері т.б. жантүршігерлік дұшпандық науқандарды атап өтуге болады. Осының бәрін ұйымдастырушы да, жүзеге асырушы да – адам баласының өзі. Міне, автор бұл туындысы арқылы адамзат баласын өткен тарихтан сабақ ала отырып, болашақта соларды қайталамауға шақырғандай.

«Дегенмен, жағымды өзгерістер әкелген социализмнің өзі адамдар жанына, сезімі мен жүрегіне ауыр жара салғаны жазушының назарынан тыс қалмаған. Әлеуметтік әділеттілік бұзылған қоғамда, табиғи-ырғақты дамуынан айрылған елде заңсыздықтың, жүгенсіздіктің, өктемдіктің етек жаятынын еске салады. Тоталитарлық жүйенің қылмыстары және әркездегі басты байлық – адамға, адамның мәдени-имандық ұстанымдары мен құндылықтарына әкелген ойраны он екі беттік «Сөз жоқ, соның іздері» әңгімесінде драмалық, тіпті трагедиялық толғаныспен зерделенген» [2,183 б.].

Уақыттың ащы шындығын баян еткен шығарманың өзектілігі бүгінгі таңда, әсіресе, артып отыр. Социалистік кеңістік, байқап отырғанымыздай, халықтың бәріне бірдей қуаныш пен бақыт әкелмеген, керісінше, қаталдық пен әділетсіздік көрсетіп отырған. Жаппай сенімсіздік, үрей мен күдік белең алған алмағайып кезең еді. Адамдардың гуманистік қағидалардан бас тартып, өзіндік «менін» жоғалтуына, адами кейпінен айрылуына әкеліп соқты, бұл – сол кездегі кеңес өкіметі заманындағы саясаттың басты нұсқауы, оны жұрттың бәрі де бұлжытпай орындауы тиіс еді, кім оған бағынғысы келмесе - «халық жауы» ретінде өзі де, ұрпақтары мен туыстары да айыпталды, атылды, жер аударылды, жоққа шығарылып, есімдері аталуға тыйым салынды. Көбі сол саясаттың қолжаулығына айналып, шығармадағы Айдарбек сияқты, өз жолдастарын өздері сатып, қара бастарының қамын ойлап, опасыздық жасады: «Айдарбектің маскүнем болып алғанына мен танданған жоқпын. Оның болашағы сондай бірдемеге апарып соғарына әр түрлі белгілер ертеден бар еді. Шала оқыған кен инженері, бір мекеменің өндіріс бөлімінің бастығы, ішкі істерді басқаратын облыстық мекеменің өндіріс жақтарын бақылайтын адамы, ГАИ-ды басқарып Гаитанин атанған адам, жасы елуге жетпей-ақ пенсионер болса, ол жүріп кеткен бұраң жолдар да көз алдыға келуі мүмкін. Сондай бұраң жолды адамның қармағына ілініп қалған Нәзікенге ашуым келе бастағанын сездім. Ең ауыр жарасы осы болса, қаттырақ бір тырнап қалғым келіп:

- Пенсияға шығуға оған әлі ерте емес пе еді? – дедім.
- Біле тұра сұрасаң да айтайын, ана жылдары көп жұртты жазықсыздан жазықсыз халық жауы етіп шығарғандар бар емес пе? Айдарбек солардың бірі болып шыққан... Кейін пенсия беріп, жұмыстан босатып жіберген. – деді Нәзікен.

Мен оны аз-ақ шапалақпен тартып жібермедім. Еріндерім жыбырлап, көздеріме ып-ыстық қан құйылып бара жатыр. Денем қалшылдап кетті» [1,207 б.].

Жаңа тақырыпты игере бастаған Ғ.Мүсірепов өз кезінің өзекті мәселесіне уақытында үн қосып, өзге қаламгерлерге де тыңнан жол ашты, себебі саяси, қоғамдық-тарихи мәні бар, халық үшін қаншалықты жақын, үкімет үшін соншалықты қажетсіз саналатын, әрі көп сөз бола қоймаған осындай күрделі тақырыпты қозғаудың өзі де үлкен батыл қадам болатын. «Еліміздегі жеке адамға табынушылық тұсындағы адам айтқысыз сорақылықты, қалың бұқараны ұмытылмас қайғы-қасіретке ұшыратқан шексіз зұлымдықты терең сезіммен, байыпты толғаммен, рухани тебіреніспен суреттеген шығарма – «Сөз жоқ, соның іздері» әңгімесі еді. Символикалық қанық бояулар, өткір детальдар, естен шықпас жарқын суреттер бұл шығарманың идеялық мазмұнын тереңдетіп, көркемдік еңсесін көтеріп тұр»

[1,8 б.], - деп ғалым Ә.Нарымбетов атап көрсетпекші, осындай бірқатар ерекшелік белгілері айқын көрінетін шығарма бойында автор қатты алаңдаған өзінің ішкі ой-толғаныстарымен де бөліскендей әсер қалады. Өйткені, Мүсіреповтің өз заманында да тоталитарлық жүйе әбден орнығып, жеке бір ұлттың өз алдына дербес мемлекет ретінде дамуына, бөлек отау болып шығуына жол жабық еді. Сонда қаламгер уақыттың даму жағдайын жіті бақылап, өткеннің тарихын бүгінмен байланыста көркемдік тұрғыдан танытып, болашаққа терең ой тастайды.

Өңгіменің атауында әрине, үлкен астарлы мағына жатқаны сөзсіз. Із қалдыру – тура мағынасында, көбінесе аңдар мен адамдарға да байланысты айтылады. Немесе адамдар соңынан жақсы ісімен, үлгілі сөзімен, тәрбиелі ұрпағымен де із қалдыра алады. Ал шығармада теріс пиғылды Айдарбек соңынан тек жағымсыз іс-әрекеттерге толы із қалдырып кетті,оның зияны өзгеге де, өзіне де молынан тиді, оның салған ойранының іздері сайрап жатыр: «Асфальтты жауып кеткен қырбық қарда екі адамның ізі айқын жатыр. Екеуі де аяқтарын сүйрете басатын адамдар сияқты. Екеуінің аяқ киімдері де түр-сиқынан айрылған, мылжа-мылжа бірдемеге ұқсайды.Кейде қатар түскен, кейде асфальттан тайып кетіп арыққа барып тіреліп, қайта оралған іздер адам жарықтықтың мас кезінде қандай қор болатынын асфальтқа жаза берген сияқты. Бетін ақ қар жапқан асфальтқа жазыпты! Қайда болғандықтары, қандай халде екендіктері сайрап жатыр... Ия, соның ізі...Теріскей шығып алып ұзақ соққан ызғырық дәуірдің ізі, үрей кірмеген үй қалмаған дәуірдің ізі. Сол ызғырыққа қосылып алып бірге ысқырған, қияға шығып алып ысқырған, аяғында сол қиядан құлағанда батпаққа батып кетіп, енді содан шыға алмай қойған әкенің іздері» [1,208-211 бб.].

Осы Айдарбектің жасаған қиянаты досының отбасын да, тікелей өзін де бақытсыз еткені аян. Қызы Сәулемен арада әкелі-балалы адамдар арасындағы жылы сезімдер жоқ. Он үш-он төрттегі қыз баланың бойында сенбестік бар. Бұл бүтін бір отбасының ауыр қасіретіне айналған жайт: «Балғын жастың *сеніспеу дәуірінде* туып, сенімсіз әкеден түңіле өскені байқалады. Маскүнем адам үй ішіне күнде бір өтірік айтады. Өтірік айтып кетеді, өтірік айтып келеді. Оның өтірігін өңдеймін деп шеше өтірікші болады. Шеше арқылы қыз бала не барлық дүниеге сеніммен қарайтын болып өседі, не болмаса, өмірден тұрақтылық таппай, сенім іздемей, сеп іздеу жолымен кетуі мүмкін. Қыз баланың жүзіндегі із жүрегіне айғыздап түскен көп іздердің сыртқы елесі ғана» [1,211 б.]. Адамға адамның, әсіресе, бұл оқиғадағыдай, ұрпағының ата-анасына сенбеуінен ауыр қасірет жоқ шығар.

Үй ішіндегі жүдеу тұрмыс та отбасы мүшелерінің әбден берекесі кеткенін, бақытсыздық пен сенімсіздік орнаған мекенге айналғанын меңзеп тұрғандай, Жангөбек осы үйді торлап алған көп қасіреттің бір шетіне жанасқандай. «Қан иісі бар, азап үні бар, Жантастың тартқан азабы мен төгілген қанына ортақ үйде» үміт етерлік жарық – Сәуле, себебі ол барлық қасіреттің шындығын сезіп, көріп, біліп өскен бала еді, сондықтан әкешешенің сондай бейшара тірлік кешіп отырғанына барлық жастық болмысымен наразы. Балғын жас болса да, заман салған таңба жүзінен-ақ байқалады. Дегенмен, осы тар кеңістіктен безіп, шектеулі шеңберді үзіп шығуға болатынына үмітті: «Осыдан екі күн өткен соң, таңертең әлдекім ақырын ғана есікті тықылдатқанға шыға келсем, есік алдында Сәулеш тұр екен. Жұпыны ғана киінген.Жүзі алқызыл жадыраңқы, көзі жарқырап, күлімдеп амандасты. Сәулеш емес, қыз Нәзікеш келіп тұрғандай көрінді. Мен құшақтай алып, бауырыма тартып едім, Сәулеш іркілген жоқ, жып-жылы боп жабыса кетті.

• Апам жіберді. Бізді вокзалға шығарып салмас па екен деп еді, - деді Сәулеш. Бұлтсыз биік көк аспаннан күлімдей қараған күн Сәулештің тереңнен қопарыла көтерілген

ішкі қуанышын жарқыратып тұр. Мен бәріне түсіне қалдым. Жарқын жүз бәрін дәл ұғындырды.

Жолдарың болсын, Сәулеш! Келемін, - дедім.

Сәулеш жүрегі барлық ауырлықтан арылғандай, жүзіне тек бақыт іздері шыға келген екен» [1,213 б.].

Талай ұрпақтың соңына шам ала түсіп, тағдырларына үнемі қауіп төндірген сұрқия саясаттың, замана дауылының ықпалы еді бұл. Сол жағдайды реалистік суреттер арқылы бере білген де жөн.

Ғ.Мүсірепов бұл туындысы негізінде уақыт пен кеңістіктің өзара бірлігін әдеби шындық пен тарихи шындықтың биік көркемдік-танымдық деңгейде ұштасуы тұрғысында шебер көрсете алған.

Сонда әдебиеттегі уақыт пен кеңістік ұғымдарының бірлігін көрсету негізінде Ғ.Мүсірепов сияқты шебер қаламгер осындай күрделі категорияны өз шығармаларында сөз болатын белгілі бір тарихи кезең, географиялық мекенді ала отырып, бір адамның тағдырынан бастап тұтас елдің жағдайына дейінгі кезеңді көркем суреттеп берген. Сол орайда адамдардың күнкөріс әрекеттері, әр қилы тағдырлары, психологиялық және рухани күйзелістері, белгілі бір өзгешеліктерді қабылдау-қабылдамауы, халықтың өсіп-өнуі, т.б. өзгерістер хронологиясына қанығамыз.

Қазақ халқының тарихи өмірімен тығыз байланыста туып, қалыптасқан басқа да шығармалардың көркемдік-тарихи кеңістігінде – колхоздастыру науқаны, ашаршылық уақыты, Ұлы Отан соғысы, соғыстан кейінгі жылдар, тың игеру саясаты мен кеңес өкіметі кезеңі жатса, бүгінгі өзгерген ел жағдайындағы кезең де - соның заңды жалғасы. Міне, осы кезеңдердің өмір шындығы, тарихи-мәдени, саяси-әлеуметтік және психологиялық жақтарының барлығын да көркем проза уақытында көтеріп жатты. Түрлі-түрлі әдеби әдіс-тәсілдерді қолданып, көркемдік-эстетикалық ізденістерге де барып отырды.

Олардың жекелеген қырлары, атап айтар болсақ, «Кездеспей кеткен бір бейне», «Тулаған толқындадағы» азамат соғысы кезеңіндегі қазақ елінің көрінісі, «Жеңілген Есрафил», «Өмір ертегісіндегі» өндіріс жайы, «Талпақ танау», «Этнографиялық әңгіме», «Көк үйдегі көршілер», «Алғашқы адымдардағы» ұжымдастыру шындығы, «Шұғыла», «Күсен», «Туннельдегі» кеңес адамдарының реалистік бейнесі, «Тұтқын қыз», «Автобиографиялық әңгіме», «Сөз жоқ, соның іздері», «Үздіксіз өсудегі» ел ішіндегі дүрбелең, дүбірлі кезең, «Қазақ солдаттындағы» Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қиындық, елжандылық мәселелері тілге тиек етіліп, бұл шығармалардағы идеялық нысанның көркемдік деңгейі, қаламгердің осы бағыттағы көркемдік ізденістері, шеберлік жолындағы жетістіктерін көреміз [3].

Байқап отырғанымыздай, Ғ.Мүсірепов сияқты талантты қаламгердің осы туындыларын оқып, тану барысында ел тарихының кезеңдік оқиғаларына молынан қанығамыз. Бұл - қаламгердің әр шығармасының тарихи негізде жазылып, ел тарихының қилы кезеңдерінің әдебиеттегі көркем көріністеріне айналғанын және сол туындылар тұрғысында уақыт пен кеңістіктің бірлігін кең мағынада танып-білуімізге негіз бар деген сөз. Осы ретте кеңістік категориясына қарағанда, уақыт табиғи процестермен ғана емес, тарихи процестермен де тығыз байланысты екенін зерделейміз.

Әдебиет:

1. Мүсірепов Ғ. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Жазушы, 2002. – 288 бет.

2. Көкейкесті әдебиеттану. 2-кітап /құрастырып, баспаға әзірлеген профессор Р.Н.Нұрғали. – Астана, 2002. – 352 бет.
3. Бекбергенов М. Ғабит Мүсіреповтің прозасы. – Алматы: Рауан, 1990. – 151 бет.

ӘОЖ 821.512.142.

ПРОФЕССОР С.НЕГИМОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН АҚЫНДАРЫ

Нақыпбек Сәдуақасов

*заңгер, публицист
(Қазақстан, Астана)*

XX ғасыр адамзат тарихында өркендеу сипатымен белгіленгенімен қоса ғаламат опаттарға, есепсіз адам шығындарына, қоғам қайшылықтарға, түрлі қайғылы-қасіретті оқиғаларға толы болған. Осы ғасырдың басында және ортасында Екінші дүниежүзілік соғысы оты тұтанды. Біріншісінде (кейінгі деректерге қарағанда) - 20 миллионнан аса адам құрбан болған. Ал қару-жарақ техникасы дамыған Екінші дүниежүзілік соғысында - 70 миллионнан аса адам ажал құшқан. Осыған қарамай, ядролық бомбаларға қолдары жеткен мемлекеттер қокан-лоққы егестерінен тіпті адамзаттың болу-болмауы қауіпі төнгені белгілі. Осы қасретті-дүрбелең жылдары қазақ халқы да орасан зор құрбандықтар мен мұңлы-шерлік күндерді басынан өткізді. Соғыстардағы адам өлімі түсінікті құбылыстар сияқты болғанымен, қазақ даласында Кеңес үкіметі басшыларының опасыз, қитұрқы - дәрменсіз саясаттарының салдарынан 4 миллионға жуық қазақ ұлтының үлкенді-кішілі өкілдері азап өліміне душар болды. Қуғын-сүргін заманында да мыңдаған қазақтар атылып, 100-деген мың кінәсіз жала жабылғандар «итжеккенге» Солтүстік Мұзды-Мұхит жағалауына айдалды. Біразы жан ұшырып, ұрпақтың келешегін ойлап, оларды аман-есен алып қалу үшін, ойға-қырға жөңкілуге, шет ел асуға мәжбүр болды. Көбіміз үшін осы қылмысты саяси кезеңдердегі құрбан болған қазақтың дарабоз ұлдары Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин бастаған көсемдер тобы еске түседі. Сонымен қатар, жалпы халқымызға төнген қиын-қыстау кезеңдерде жан азабын шеге жүре бас көтеріп, олардың тәлкеке ұшыраған қамын ойлап, белсенді іс-әрекет жасап, ақиқатқа толы зарлы өлең-жыр айтып, жұртты жігерлендірген, аяусыз-қатқуыл саяси кезеңде, түсінікті себептермен аттары аталмай, «елеусіз» қалып келген Сарыарқаның кең даласында талай дарынды ақжүрек ақындар болған.

Осы орайда, аса атап айтар болсақ, профессор С.Негимовтың үлкен адами, ғылыми ерлігі - осы ақындардың өлең-жырларын жан-жақтан тірнектеп жинап, аянбай ізденістердің арқасында бүкіл Қазақстанды шарлап, «жоқтан бар жасап», одан қолы зорға жеткен қолжазбалар мен «көнекөз – көне-сөз» қариялардың, көкірегі ашық ұлтжанды азаматтардың ауызынан естіген өлең-жырларды, жабық архивтерден жазып алып, барлық ынта-жігерін салып, жіті зерттеп, сол ақындардың еңбегіне шынайылықпен баға беріп, еліміздің әдеби мол қорына, зерек оқырман кеңістігіне «Ақын Сәрінжіп Өзбергенұлы және оның заманы» атты (Астана, 2015) мөлшері көлемді де ой-пайымы салмақты монографиясында кең қамтылған деректерді қалың жұртшылық талқысына ұсынған. Бұл монографияның басты тұлғасы – Қарағанды облысы Шет ауданының тумасы ақын

Сәрінжіп Әзбергенұлы саналғанымен, онда сол өңірден шыққан ақындар Майасар Жапақұлы, Түсетай Қоржынбайұлы, Зәру Әлиев, Ермағанбет Асаубайұлы, Қами Ахметов, Сейпілқазы Әптиеқұлы, Рыскұл Жақанұлы, Сейдіғалы Қамиақпарұлы, Ақыжан Мұқашұлы, Қасен Нарымбекұлы, Кәмила Түсіпбекқызытуралы да мұқият әдеби талдау жасалған. «Бұларды ақын еткен, гөй-гөйлетіп сөйлеткен тар заманның қиянаты» - деп атап өткен С.Негимов. Онымен қоса, ғалым бұл ақындардың өлең құрамы, дәстүрі мен стилі бойынша Арқаның белгілі ақындары Шашубай, Әсет Найманбаев пен басқалардың салып кеткен сара жолын үлгі еткенін атап өткен.

Ақын Сәрінжіп Әзбергенұлы (1862-1934) саналы өмір кешкен уақыты қоғамдағы шытырман талас-тартыс кезеңімен тұспа-тұс келеді. Оңнан да, солынан да қыспақ көрген, аштықтыда жалаңаштықты да сезген, жақын-жуықтан айырылған халықтың қасіреті шыншыл ақынның жүрегін жараламай өтпеді: олар оның ақындық дарынын өршелендірді. Мысалы, Сәрінжіп ақын:

«Көрмеймін деп едім,
Шыққыр көзім не көрдің?
Қайран қазақ баласы,
Ажалыңнан өлмедің.
Біреуге себеп болар ма ем,
Ерте неге келмедім?
Осынша қазақ баласын
Бір оқпенен атады деп
Айтқандарға сенбедім.» - деп, ашына жырға қосқан.

Ел басына қиын-қыстау ауыртпалық түсіп, қалың жұрт алтын дала Сарыарқадан еріксіз жер ауу салдарына душар болғанда, Сәрінжіп ақын «Сарыарқа» дастанында:

«Сарыарқа, қалғаның ба, қайран мекен,
Оралып қайта айналып келер ме екем?
Үшқойтас, Сарыоба мен Мұқыр өзен,
Сендерді басқа жерден табар ма екем?...
Жөңкіліп жаудан үркіп аумаса ел,
Еркімен жерін тастап, ел кеткен бе?...
Туып өскен ыстық Сарыарқасын қимай кетіп бара жатқанын ақын былай суреттейді:
«Қос Арап, Босаға мен Шөл Қараоба,
Көрік беріп тұрсың-ау сар далаға.
Осындай қызықты жер артта қалды,
Алдымыз толған адыр, толған оба.»

Осыларды елестете келе, ақынның жүрегінде туып-өскен кең даласына арналған махаббаты, үміт оты сөнбейтіне сенімді, сондықтан:

«Сарыарқа, қалдың кейін Кербетеге,
Себепсіз мекенінен ел кете ме?
Қош енді, қайта айналып көргенімше,
Туған жерге жалғанда жер жете ме?!» - деп түйіндейді.

Осы дастанда жергілікті таулар, өзендер, көлдер, бұлақтардың 95 атауы анық аталып, суреттеліп өткен. Өз басым осы табиғи жаратылыстарды 1969-1971 жылдары Қарағанды облысы Шет аудандық прокуратурасында тергеуші болып қызмет атқарып жүрген кезімде олардыңкөбісін өз көзіммен көріп, ал халық ақындары туралы ауыз-екі естеліктерді естіп, тебренген шақтарым болған еді.

Ақшатаулық ақын Сәбит Адамияұлы (1940-1983) Сарыарқаны әсерлі бейнелей келе:

«Айғыржал, құлан жота қырқалардың,
Әрқайсы әсем жырдың бір парағы.
Көкшенің шынарынан өпкен бұлттың,
Өзін де тамсандырған Қарқаралдың.»

Шытырман өмір жолын кешкен Зәру Әлиев жазасын Воркутада өтеп жүріп мына шумақтарды жазған:

«Сарыарқа; орталығың –Баянауыл,
Биік күз, қалың орман-Қарқаралы,
Сан ерге ел мен жердің өткен зары.
Кіндігі Сарыарқаның осы жерлер,
Ертеден мекен еткен жұрттың бәрі.»

Сарыарқаны ыстық махаббатпен жырлаған Шет өңірінің аталған ақындарының өлең-толғаулары, ел тарихына қатысты әдеби-мәдени деректері, осы монографияда терең зерттеліп, көркемдік сипаты айқын сараланған. Бұл ақындардың көркемдік сипаты биік жыр-толғаулары профессор С.Негимовтың ерен еңбегінің арқасында барша халқымыздың өшпес рухани мұрасы болып қалатыны кәміл.

Әдебиет:

1. Қазақ фольклористикасының тарихы. – А.: Ғылым, 1988. – Б. 353- 389.
2. Дала уалаяты газеті. – А.: Ғылым, 1989.
3. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. – А.: Жазушы, 1970.

ӘОЖ 81

БІЛІМ АЛУШЫНЫҢ ТІЛДІК ҚАБІЛЕТІН ЖЕТІЛДІРУ

п.ғ.д. Р.С.Рахметова

(Абай атындағы ҚазҰПУ-дың ассоциативтік профессоры)

Қазіргі жаһандану заманындағы ғылым-техниканың жетістіктері білім беру жүйесіне өз әсерін тигізе бастады. ХХІ ғасырда өндірістік, әлеуметтік қатынастардың күрделенуіне байланысты адами ресурс сапасын жақсарту өзекті мәселеге айналды. Осымен байланысты білім беру жүйесіне де жаңа талаптар қойыла бастады. Білім беруде адамның тұлғалық және кәсіби дамуына баса мән берілуде. Педагог-ғалымдардың пікірінше, білім беруді дамыту саясаты әр жеке адамның дербес ерекшеліктерін, оның қажеттіліктерін, қызығушылықтарын және қабілеттіліктерін ескере отырып тұлғалық бағытта жүргізілуі тиіс. Сондықтан қазіргі мәдениаралық қарым-қатынас жақсы дамыған заманда оқушылардың тілдік қабілетін жетілдіруге айрықша мән беруді өмірдің өзі талап етіп отыр. Нарық заманында оқушының өз ойын еркін әрі жүйелі жеткізе білуі маңызды. Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінен басқа тілде оқытатын жалпы білім беретін мектеп оқушыларына үйрету және олардың тілдік қабілетін жетілдіру өзекті мәселе.

Өйткені осы уақытқа дейін өзге тілді дәрісханаларда қазақ тілін меңгертуге біржақты назар аударылып келді. Оқушылар тілдің тек грамматикасын ғана меңгеріп, оны күнделікті қарым-қатынаста еркін қолдана алмай келеді. Қазақ тілін оқушылардың күнделікті қарым-қатынас құралына айналдыруда тілдік қабілеттің алатын орны айрықша.

Ғалым Т.Қордабаевтың «оқыту ісінде мұғалімдер бір жақты кетпей, яғни тілдік материалдарды ғана білгізумен тынбай, оқушылардың сол тілдік материалдарды сөйлеулерінде (жазуларында) дұрыс іріктеп ала білу, орынды қолдану қабілеттерін арттыруға да үздіксіз назар аударып отырса демекпін. ... Ал көп ұлттың баласы бір топырақты мекендеп, бір ауамен тыныстап отырған соң, бір-біріміздің тіліміз бен салтымызды қадірлеп, шын достық ниетпен өмір сүруге тиіспіз. Біздің тіліміз бен салтымыздың да өзіне ғана тән қадір-қасиеті, жақсылығы, басқаға үйретері бар», - деген пікірін әр мұғалім сабақ үрдісінде жадынан шығармауы абзал. Ғалымның «... тілдің нормаға сай, бейнелі де тартымды болуына ерекше көңіл бөлу қажет» деген ойлары құптарлық жайттар [1,139].

Қазақ тілін оқыту әдістемесінде сөйлесім әрекеті туралы алғаш зерттеу жазған Ф.Ш.Оразбаева: «Тілдік қатынас жүзеге асу үшін, айтылған не жазылған хабардың қабылданып, оған жауап қайтарылуы, яғни істің ортақ атқарылуы басты шарт. «Сөйлесім» – осы шартты және ортақ тілдік әрекетті аңғартатын сөз», дейді. Ғалым «Адам не туралы сөйлейтінін, тіл арқылы нені жеткізетіндігін білгенмен, тілді, сол сияқты сөйлеуді өзіне бағындыра алмайды, яғни сөйлесім әрекеті, адамның сөйлеу тілі өзіне тәуелді емес, ол – табиғат берген, жаратылыстан туған күрделі процесс. Адам сөйлеуді жетілдіреді, дамытады, соның заңдылықтарын қарастырады, бірақ сөйлеу тілін өзі жасай алмайды. Осыдан сөйлеудің, тілдің қоғамдық-әлеуметтік сипаты аңғарылады. Хабардың қай түрі болса да шындыққа құралу керек, сонда ғана тілдік қатысым өз бетінше дамиды және сөйлеу/ информацияны қабылдау, оған жауап қайтару, қайта жауап алу/ қатысымдық құбылыстың мәнін ашады, адамдар арасындағы әлеуметтік көпір бола алады», – деп, адам өмірінде сөйлесім әрекетінің бес түрінің (оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім) маңызды рөл атқаратынын айтады 2,7, 52.

Коммуникация сөйлеу тілімен байланысты болса, сөйлеуге де тілдің жүйелілік және құрылымдық сипаты тән. Егер ондай жүйе болмаса, өзара түсінісу де болмас еді. Қазақ тілінің агглютинативті, яғни жалғамалы сипаты үйренушілер үшін көп қиындық туғызатыны анық. Бұның бір жағынан үйренушінің ой логикасын, ойлау қабілетін дамытатыны белгілі. Бірақ оларды үйрету оқыту процесінің мақсаты болмауы керек. Көп жағдайда қазақ тілін үйрету грамматикалық формаларды меңгеру лексикалық минимумды жаттықтырумен шектеледі де, үйренуші қарым-қатынас жасауға қабілетсіз болып келеді. Көптеген үйренушілер үшін қазақ тілін оқу қиын, қызықсыз әрекетке айналып отырғаны анық. Тек коммуникация ғана үйренушілерді қызықтыра алады. Тілдің грамматикасын да үйренушілер сөйлесу үшін, қатысым үшін үйренуге дайын болатыны анық 3.

Ал оқушының сөйлеу тілін дамыту оның тілдік қабілетімен тығыз байланысты. Өйткені әр оқушының тілді меңгеру деңгейі әр түрлі. Ол өмірдің қажеттілігіне де тәуелді. Дегенмен тілді меңгеруде жеке бастың тілдік қабілеті ерекше мәнге ие. Психологтардың пікірінше, оқушының тілдік қабілеті түрлі ір-әрекеттерді жүйелі орындауының арқасында дамып, жетіліп отырады. Психолог-ғалымдар қабілетті жалпы және арнаулы қабілеттер деп екіге бөліп қарастырады да, тілдік қабілетті арнаулы қабілетке жатқызады. Олардың тұжырымынша, адамның тілді меңгеру қабілеті оның өзіндік дара, туа біткен қасиетіне байланысты. Бірақ кейбір ғалымдар тілді түрлі іс-әрекеттерді жүйелі іске асыру арқылы

меңгеріп, тілдік қабілетті жетілдіруге болады деп есептейді. Сондықтан оқушының тілдік қабілетін мемлекеттік тілді игерту арқылы жетілдіру өзекті болып табылады.

Баланың белгілі бір нәрсеге қабілеті барлығын да жиі айтамыз. Яғни адам баласы біреуге мінездеме бергенде оның қандай қабілеті барлығын сөз етеміз. Мектепте оқушыларға түрлі қоғамдық жұмыстар тапсырғанда немесе түрлі шараларға тарту кезінде де олардың қабілетіне назар аударамыз. Әр бала өзіне тапсырылған жұмысты әр түрлі деңгейде орындап жатады. Мұны да біз оның қабілеттілігімен байланыстырамыз. Қабілеті жоқ адам болмайды. Әр баланың әйтеуір бір нәрсеге бейімделген қабілеті болады.

Өмірде өзінің қабілетіне лайық мамандық таңдамаған адамдар жеткілікті. Сондықтан әр ата-ана баласының мамандық таңдауына еркіндік беріп, мамандықты оның қабілетіне сай таңдауына бағыт-бағдар берсе дұрыс болады. Өйткені қандай да болмасын бір нәрсеге қабілеті жоқ адам болмайды. Қабілет, ол біреуде күшті, біреуде аз болуы мүмкін.

Қабілеттілік туралы пікірлер қазақ ағартушыларының еңбектерінде де сөз болады. А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, М. Дулатовтардың педагогикалық мұраларында білім беру үрдісінде балалардың қызығушылығы мен қабілеттілігін қалыптастыру мәселесі қозғалған. Ж. Аймауытов «Психология және мамандық таңдау» еңбегінде белгілі ғалымдардың зерттеулеріне сүйеніп, мамандықты дұрыс таңдауға арналған кеңестерін ұсынған. Ғалымның пікірінше, адам өзіне туа біткен, табиғат сыйлаған қасиеттерімен санасуы қажет. Яғни ғалым адамның іштен туа біткен қабілетіне аса мән береді 4. Ж. Аймауытов әр адам белгілі бір кәсіптің түрін таңдап алғанда өзінің неге қабілеті барлығын ескеруі қажет деп есептейді.

Мағжан Жұмабаев өзінің «Педагогика» еңбегінде адамның жаны туралы айтып, оны ақыл-оймен, есте сақтау қабілетімен, іскерлікпен бірлікте қарастырады. Педагог-ғалым: «Адам жанында әсерлену болу үшін жалғыз әсерлену ғана емес, барлық жан көріністері болу үшін бір шарт бар. Ол шарт – іскерлік. Іскерлік сыртқы дүниедегі бір затқа яки ішіміздегі бір жан көрінісімізге, ойға, ішкі сезімге, қайратқа жанның төнуі, нүктеленуі деген сөз. Іскерлік болмаса, біз сыртқы заттардан әсер алып, олармен таныса алмаймыз. Ойымыздың дұрыс, ашық болуы, ішкі сезімдеріміздің жанды болуы, қайратымыздың түзу бет алуы осы іскерлікке байлаулы», дей келіп, іскерлікті жіктеп көрсетеді. Іскерлік төмендегі түрлерге бөлінеді:

1. Әсер берген заттың яки көріністің мінезіне қарап екіге бөлінеді. Еріксіз іскерлік һәм ерікті іскерлік. Біз тілемеген уақытта яки тілегімізге қарсы бір нәрсе біздің іскерлігімізді еріксіз тартса, міне осындай уақытта болатын іскерлік еріксіз іскерлік деп аталады. Мысалы, біз шын ынтамен бір кітап оқып отырмыз. Іскерлігіміз кітапта, кенет үй артында біреу ән шырқай бастады. Сонда осы ән біздің іскерлігімізді кітаптан еріксіз тартып алады. Ал енді егер біз өзіміз тілеп бір нәрсеге іскерлігімізді өзіміз аударсақ, міне осындай уақытта болатын іскерлік ерікті іскерлік деп аталады. Мысалы, біз қазір бір өлеңді жаттап алайықшы деп жаттап отырғанда іскерлігімізді өз еркімізбен өлеңге жұмсап, жан-жақта сөйлесіп жатқан сөздерді естімейміз5.

Қ. Жарықбаев қабілетті екіге бөледі де, оған мынандай анықтама береді: Адамның ақыл-ой ерекшеліктерінің жеке қасиеттерін көрсететін кез келген адамнан табылатын қабілет жалпы қабілет деп аталады. Іс-әрекеттің жеке салаларында ғана көрініп, оның нәтижелі орындалуына мүмкіндік беретін қабілетті арнаулы қабілет деп атайды 6, 256. Психологтың тұжырымынша, адамның қабілеттерінің жан-жақты жетілуі еңбектің ескі бөлінісін, яғни ой еңбегі мен дене еңбегі болып бөлінуін, сөйтіп адамның белгілі бір кәсіпке немесе мамандыққа танылып қоюын бірте-бірте жоюды көздейді. Ғалым қабілеттіліктің дарын және талантпен байланысын айта келіп, талантты қабілеттіліктің ең

жоғары сатысы деп есептейді. Қ.Жарықбаев қабілеттіліктің шегі жоқ деген пікірді ұсынады. Яғни адамның қабілетін дамытуға, жетілдіруге болатынын айтады.

Сонымен көптеген ғалымдар қабілет деп әр адамның белгілі бір іс-әрекет түріне икемділігін айтады. Яғни қабілет дегеніміз мақсатқа бағытталған, тәлім-тәрбие жұмысына байланысты адамның бір іс-әрекетке ұйымдасқан түрде бейімделуі және оны нәтижелі етіп атқаруы.

Ғалымдардың пікірінше, тілдік қабілет мағынаға бірігетін барлық тілдік жүйені қамтып, баланың танымдық қабілеті арқылы қалыптасады.

Б.Хасанұлы: «Адамға тілдік қабілет туа бітеді, сол қабілеттің арқасында ол биологиялық тіршілік иесінен әлеуметтік тіршілік иесіне айналады. Адам әлеуметтену барысында тілдік қабілетін жетілдіреді де, тілдік тұлғаға айналады», деп есептейді [7, 230].

Н.Ильясова «Тілдік қабілеттің жетілуі тілді таныммен сабақтастыра зерттеуге, тіл арқылы адамды тануға, тіл мен адамды біртұтастықта қарастыруға арқау болып, тіл мен тұлғаның, тіл мен қоғамның өзара әрекеттесуінен қалыптасатын мәдени-әлеуметтік факторлардың мәнін ашады. Дәлірек айтқанда, адамдардың тілдік мәдениетін (немесе тілді қолданудағы адамдардың мәдениеті) айқындауға мүмкіндік береді» деп, оның маңызын айқындап көрсетеді 8, 240.

А.Абасилов «Тілдік қабілет мағынаға бірігетін барлық тілдік жүйені қамтиды. Тілдік қабілет баланың когнитивтік озық дамуының негізінде қалыптасады. Тілдік қабілет когнитивті жүйе ретінде тілдік қабілет базасында дамитын өзге когнитивті жүйелерден (математикалық ойлау, музыкалық қабілет) ерекшеленеді» деген тұжырым ұсынады 9, 28. Жалпы тілдік қабілетті ғалымдар психолінгвистикалық тұрғыдан зерттеуді ұсынады. Өйткені әр адамның тілдік қабілетін жетілдіру өте күрделі құбылыс болып саналады.

Үйретіп отырған тілдің сан қырлы ерекшелігін танытып, оқушылардың тілдік қабілетін дамытуға, олардың тілін ұштап, ойын байытуға сабақтың қызықтылығы, тартымдылығы ерекше ықпал етеді.

Қазақ тілінде оқытпайтын жалпы білім беретін мектеп оқушысының тілдік қабілетін жетілдіру бір күнде шешіле салатын мәселе емес. Әдіскер-ғалымдар оқушының тілдік қабілетін дамытуды бірнеше мәселемен байланыста қарастырады. Ғалымдардың бір тобы баланың тілдік қабілетін жетілдіру оның тек өзіне, танымдық қабілетіне, тілдік құрылымдарды есінде жақсы сақтап, оны өзгертіп қолдана алуына байланысты деп есептесе, екінші бір топтағы ғалымдар тілді меңгеруді баланың берілген материалды тез жаттап алуымен бірлікте қарайды. Ал үшінші топтағылар баланың тілдік қабілеті оның ойлау, есте сақтау қабілетімен байланысты деп есептейді.

Ғалымдар баланың тілдік қабілетін дамыту үшін барлық оқу-тәрбие үрдісін коммуникативтік бағытта іске асыру қажет деп санайды.

Қазақ тілінде оқытпайтын жалпы білім беретін мектеп оқушысының тілдік қабілетін жетілдіруде **мәтін** айрықша орын алады. Өйткені оқушының тілді меңгеруіне қажетті лексикалық минимум білім мазмұнында ұсынылған лексикалық тақырып бойынша беріледі. Ал лексикалық тақырып мәтін арқылы меңгертіледі.

Мәтін – қазақ тілін оқыту барысында үлкен орын алатын оқыту нысаны. Біріншіден, тілден білім беретін материал оқыту мәтіндері түрінде болса, екіншіден, жаттығулардың тұтас мәтін түрінде берілуі де мәтінмен орындалатын жұмыстардың сараланып жүйеленуін қажет етеді. Мәтіннің қызметін таныту – тыңдаушыға тіл бірліктерін функционалдық тұрғыдан танып-білуге, сол арқылы тыңдаушының логикалық ойлауы бірізді қалыптасуына мүмкіндік береді. Өйткені мәтінде тіл бірліктері (сөз, сөз тіркесі, сөйлем) тегіс қатысады. Сондай-ақ мәтіннің стильге қатыстылығы да ескеріледі [9,120].

7-сыныпқа арналған «Қазақ тілі мен әдебиеті. Бәйшешек» оқулығында мәтінмен орындалатын жұмыстарды «мәтіналды жұмыс, мәтінмен жұмыс, мәтінсоңы жұмыс» деп үшке бөліп берілді 10. Бұл оқушыға берілетін білім мазмұнын жүйелеп беруге мүмкіндік берді. Оқушы мәтінмен жұмыстың әр кезеңінде қандай жұмыс атқаратынын біліп отырады. Мәтіналды жұмыс оқушыны өткелі отырған тақырыпқа ену, оны алдын ала болжау немесе өткен материалды қайталап, бекіту бағытында берілді. Мұғалім оқушыға мәтін ұсынғанда оның түрлерін өзі бірінші ажыратып алуы шарт.

Мәтіннің үш түрі бар: *әңгімелеу мәтіні, пайымдау мәтіні, сипаттау мәтіні*. Әңгімелеу мәтіні оқиғаны ретімен баяндайды. Мәтіндегі сөйлемдер іс-қимылды білдіреді. Әңгімелеу мәтіні «не істейді, не істеді» деген сұрақтарға жауап береді. Тірек сөздері етістіктерден болады. Сөйлемдер тізбектеле байланысып, мәтіндегі негізгі ой соңында айтылады.

Сипаттау мәтінінде зат немесе құбылыс суреттеліп, сипатталады. Ол сөйлемдер заттың сынын білдіреді. Сипаттау мәтініндегі сөйлемдер заттың түр-түсін, қасиетін суреттейді. Сипаттау мәтіні «Қандай?» деген сұраққа жауап береді. Тірек сөздер сын есімдерден болады. Пайымдау мәтінінде оқиға, құбылыстардың себебі дәлелденеді. Мәтіндегі сөйлемдер себебін ашып көрсетеді. Пайымдау мәтіні «Неліктен?» деген сұраққа жауап береді. Бірінші сөйлемде негізгі ой айтылып, қалған сөйлемдерде сол ой дәлелденеді. Тірек сөздері өйткені, себебі, біріншіден, екіншіден және т.б.

Мысалы, оқушыға «Ғаламтормен жұмыс жасау мәдениет» деп аталатын бөлімдегі «Ғаламторды пайдаланамын» сабағы бойынша мынандай мәтін ұсынылды:

Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев қазақстандық жастарды әлеуметтік желілерде көп отырмауға шақырды. Президенттің айтуынша, нағыз досты ғаламтордан іздемеу керек. «Твиттерде» немесе басқа да әлеуметтік желілерде отырып, уақыттарыңды босқа ысырап етпеңдер. Ең дұрысы өз араларыңда көп әңгіме-дүкен құрыңдар. Өйткені, нағыз дос ғаламторда емес, жаныңда жүргенін ұмытпа. Бүгінгі қоғамда адамдарды кітап оқитындар мен компьютерде отырып, уақыт өткізетіндер деп екі топқа бөлуге болады. Компьютерде отыратындар өмір бойы кітап оқитындарға қызмет етіп өтеді», - деді Н.Назарбаев.

Әлеуметтік желіадамдарды бір-бірімен байланыстыратын веб-сайт. Сонымен қатар жастар мәдениетін дамытатын құрал. Әлеуметтік желіде байланыс жасау үшін бізге ең алдымен интернет керек. Ал интернетке қосылу дегеніміз — басқа жерлерде тұрған мыңдаған компьютерлік жүйелермен байланысу деген сөз.

Ұлыбританияның зерттеу компаниясының мәлімдеуінше, бүкіл әлемде әлеуметтік желі қолданатын азаматтардың 47 пайызы оған ұялы телефон арқылы кіреді. Қазір кез келген ұялы телефонда әлеуметтік желілерге қосылу үшін қосымша бағдарламалар орнатылатын болды. Ал интернеттегі әлеуметтік желілердің қолданушыларының орта жасы 7-ден 48-ге дейін болып отыр(интернет материалдарынан).

Мәтін бойынша бірнеше тапсырмалар берілді. Бұл тапсырмалар сөйлесім әрекетінің түрлері аясында ұсынылды. Жалпы оқушының тілдік қабілетін жетілдіруде ауызша және жазбаша тапсырмалар да қолданылады. Оқушы кей жағдайда ауызша жақсы сөйлегенмен, айтқан ойын қағазға жүйелі әрі сауатты түрде түсіре алмауы ықтимал.

Оқылым. 1-тапсырма. Мәтінді оқып, мәтінге тақырып қойыңдар. Мәтінді бірнеше мағыналық бөлікке бөліңдер.

Айтылым.2-тапсырма. Жұптық жұмыс. Мәтіндегі тірек сөздерді кестеге түсіріңдер. Парталас көршің екеуің олардың не себепті тірек сөз болып тұрғанын бір-бірлеріңе түсіндіріңдер.

3-тапсырма. «Ал интернеттегі әлеуметтік желілердің қолданушыларының орта жасы 7-ден 48-ге дейін болып отыр» деген пікірмен келісесің бе? Егде адамдар қазіргі таңда әлеуметтік желілерді пайдаланбай ма? Нақты дәлелдер келтіріп, өз ойларыңды айтыңдар.

4-тапсырма. «Компьютерде отыратындар өмір бойы кітап оқитындарға қызмет етіп өтеді», - деген Н.Назарбаевтың сөзі бойынша пікірталас өткізіңдер.

5-тапсырма. Ғаламтордан Қазақстан туралы қазақ тіліндегі ақпаратты жинаңдар. Ақпаратты қалай тапқандарың туралы айтыңдар.

Жазылым.6-тапсырма. Өзің жиі қолданатын әлеуметтік желі туралы шағын мәтін құрап жазыңдар. Мәтінде бүгінгі сабақта өтілген мақсат үстеулерін пайдаланыңдар.

Сонымен бірге «Синектика» әдісі бойынша хат жазу ұсынылды: Ғаламтор өмірімізге енгелі адамдардың кітап оқуы азайып кетті. Ғаламтордан бас көтермейтін 7-сынып оқушысына сөреде ұмытылып қалған көркем-әдеби кітаптың атынан хат жаз. Хатыңда ғаламторда дұрыс жұмыс істеу мәдениеті туралы да ұмытпа 11, 8.

Қорыта келгенде, оқушылардың тілдік қабілетін жетілдіру үшін көп еңбектену қажет. Бір сабақтың үстінде баланың сөйлеу тілін дамыту мүмкін емес. Сондықтан мұғалім баланы қызықтыратындай тапсырмаларды іріктеп алғаны дұрыс.

Әдебиет:

1. Т.Қордабаев. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы:Рауан, 1991, 256. 139.
2. Ф.Ш. Оразбаева. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2000. 127.
3. Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі – Алматы, 2005.
4. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 4-т. – 448 б.
5. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 1993. – 112 б.
6. Жарықбаев Қ. Психология. – Алматы: Білім, 1993. – 272 б.
7. Хасанұлы Б. Махамбеттің тілдік тұлғасы: әлеуметтік лингвистикалық және психолінгвистикалық сыр-сипаты. // Халықаралық конференция материалдары. – Алматы, 2003. –230-235.
8. Н.Ильясова. Сөйлеу ұғымының лингвистикалық мәні //ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №1(135).2012. 241-245.
9. А.Абасилов. Әлеуметтік лингвистика. Алматы, 2016. 248.
10. Ф.Ш.Оразбаева, Ж.Т.Дәулетбекова, Р.С.Рахметова, А.Қ.Рауандина, Б.Қ.Мукеева. Қазақ тілі. Бәйшешек. Оқулық: Қазақ тілінен басқа тілде оқытатын 11 жылдық жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған. Алматы: Көкжиек-Горихонт, 2017. I бөлім. 152.
11. Ф.Ш.Оразбаева, Ж.Т.Дәулетбекова, Р.С.Рахметова, А.Қ.Рауандина, Б.Қ.Мукеева. Қазақ тілі. Бәйшешек. Оқулық: Қазақ тілінен басқа тілде оқытатын 11 жылдық жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған. Алматы: Көкжиек-Горихонт, 2017. II бөлім. 140.

МАЙТАЛМАН МӘЛІКТАНУШЫ

Руда Зайкенова

*(Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры,
филол. ғ.д. Алматы қ.)*

Мәлік Ғабдуллин туралы «Батырлардың тұйғыны, ғалымдардың жүйрігі» деп тамсанған Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, филология ғылымының докторы, профессор, Қазақстанның әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі Серік Негимов туралы сөз қозғағанда батырдың «...Ай артынан ай туып, жыл соңынан жыл да келер. Бүгінгі ауырлық, сұрапыл соғыстың дәуірі ертең-ақ шаттық, алтын нұрын шашқан сәулет күніне жеткізер. Сол кездерде өткен уақыттың оқиғаларына көз салармыз. Адам тарихынан ғасырлар бойы өшпестік орын алған талай-талай белестерді, мақтаныш етерліктей болып жасалынған мазмұнды істерімізді, халқымыздың абырой-атағы, даңқы, намысы үшін жас өмірін қаза еткен батыр бауырларымызды еске түсірерміз. Олардың ерлік істерін, олардың бізге қосқан аманатын «қасықтай қаның қалғанша халқыңа қызмет ет» деген тапсырмаларын еске алармыз» деген сөзі мен «Сұрапыл жылдар» атты майдан хикаялары еске түседі [1]. Өйткені С.Негимов 2001 жылы М.Ғабдуллиннің «Майдан дәптерінен» бастап, хаттары мен күнделіктерінен, тұрмыстық жазбаларынан, аспиранттың оқу жоспарынан, жеке журналынан көптеген тамаша мысал келтіре отырып, оның қайраткерлік, санаткерлік істері, ұлттық әдебиеттану, фольклортану, педагогика, психология ғылымдарын дамытуға қосқан зор үлесі, ұшан-теңіз эпистолярлық мұрасы, шығармашылық өмірбаянын архив деректері мен замандастарының естеліктері негізінде «Мәлік Ғабдуллин» атты зерттеу еңбек жазып шықса, 2015 жылы бұл филологиялық-деректанулық зерттеуді екі есеге кеңейтті [2]. Сондай-ақ батыр шығармаларын құрастырып, алғы сөзі мен түсініктемесін (1985, 2005) жазу да елеулі үлес қосты.

«Қасықтай қаның қалғанша халқыңа қызмет ет» деген батыр ағамызға айтылған тапсырма М.Ғабдуллинге арналған монографияны оқып отырғанда, мүлтіксіз орындалғанына көз жеткізесіз.

«Жаны – жібек, жүрегі – от, қадамы – құт баһадүр» ұстазын ерекше ықыласпен еске алатын С.Негимов бұл тақырыпқа кездейсоқ келмеген. 1966 жылы лекциясын тыңдаған студентке 1971 жылы қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазМУ-ді бітірген кезде М.Ғабдуллинмен қоян-қолтық араласудың сәті түседі. Осы жылдардан бастап, ол ұстазының бүкіл өмір өткелдерін өз аузынан естиді және соны көңілге тоқи жүріп, кезегі келгенде айна-қатесіз қағаз бетіне түсіре білді.

Бұл кітапта Кеңес Одағының Батыры, қоғам қайраткері, КСРО Педагогика ғылым академиясының академигі, филология ғылымының докторы, профессор, халық әдебиетінің білгірі, әскери мемуарист, ержүрек батыр Мәлік Ғабдуллиннің балалық шағы, өсу жолдары мен майдан жылдары, қоғамдық қызметі, ғылымға қосқан үлесі нақтылы сөз болады.

1941-1945 жылдары Кеңес Одағының территориясын шарпыған екінші дүние жүзілік соғыста батыр атағын иемденген М.Ғабдуллиннің соғыстан кейінгі 1946-1951 жылдар аралығында Қазақ КСР Ғылым Академиясының Тіл және Әдебиет институтының директоры, 1951-1963 жылдары Абай атындағы ҚазПИ-дің ректоры, 1963-1973 жылдары Қазақ КСР ҒА Тіл және Әдебиет институтында фольклор бөлімінде меңгеруші болып жүрген кездегі өмір жолы кітапта толық көрініс береді.

Бір атадан тараған жеті ұл, үш қыздан жалғыз өзі тірі қалған Мәлік Ғабдуллиннің өмір жолы қиын да күрделі. Аяулы шешесі қайтыс болғанда Алматыда оқып жүрген Мәлікке хабар кеш тиіп, топырақ салу бұйырмайды. 1935 жылы 20 жасында қазіргі Абай атындағы ҚазҰПУ тәмамдайды. Әди Шәріповке «Бөрінің бөлтірігі» деген жала жабылып, бой тасалап жүргенде, 1937 жылы «Әди Шәріпов пен Байдабек Әлимановпен ауыз жаласқан» деген айып тағылып, комсомолдан шығарылады. Бұл кезде яғни 1935-1937 жылдары Ферғанадағы атты әскер полкінде әскери қызметін өтеп, мергендігімен көзге түскен болашақ батыр арыздана жүріп, 1938 жылы «халық жауы» еместігін дәлелдеп, құжатын қайтарып алады. Осы жылы өзі оқыған ҚазҰПУ-нің аспирантурасына түседі. 1941 жылы 22 маусымда кеңес-герман соғысы басталған кезде ол өзі сұранып, 15 шілдеде қан майданға аттанады. Міне осының барлығы зерттеу барысында нақтылы құжаттар мен деректер арқылы жүйелі тәртіппен сарапталады.

М.Ғабдуллиннің 1943 жылы 3 ақпанда әскери газетке жазған «Неміс иттің талайын қырдық. Қызып кеткенде, екі көзге қан толғанда, немісті өлтіру қызық болады да тұрады» деген сөзін мысалға келтірген ғалым: «Сөз өнерін ардақтап кие тұтқан, қазақ баласына деген өлшеусіз құштарлықтың, ізгілік-адамгершілік қасиеттің, рух-жігері асқақ қайраттың иесі Ер Мәлік лапылдаған оттың, «көкала түтіні бұрқырап» гүрсілдеген оқтың ішінде жүріп, өнімді, өрнекті еңбектеніп телегей шығармалар туындатқанына қайран қалмасқа болмайды» деп жазады [3,30].

Осы орайда Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасы мен Баянның немерелес ағасы Сары батыр еске түседі. Шоқан Уәлиханов «XVIII ғасыр батырлары туралы тарихи аңыз-әңгімелер» деген еңбегінде: «Халық аузында қос батырдың аттары біріктіріліп, Сары-Баян деп қосақталып айтыла да береді» деп жазған [4, 187-б.]. Тәтіқара жырау толғауында: «Өзге батыр қайтса да бір қайтпайтын Сары менен Баянды айт Уақтағы» деген жолдар кездеседі. Осы Сары батыр жауға шапқанда көзінен қан сорғалайтыны сонша, атының шылбыры Баянның тақымында болып, тек жаудың оншақты адамын құлатқанда ғана көзі ашылады екен. Мұны айтып отырғандағы себеп – Мәлік Ғабдуллиннің «Қызып кеткенде, екі көзге қан толғанда» деген сөзді тегін айтып отырмағандығы. Сары батырдай көзінен қан сорғаламаса да, жаудың сесін қайтаратындай соған ұқсас айбат Мәлік батырда да болғандығында шәк жоқ. Мұны С.Негимов мысалға келтіріп отырған Борис Полевойдің «Елдің ері» атты очеркінен де көруге болады: «Мәлік батыр, әрі күшті, әрі ержүрек. Қыр түлкісіндей айлакер, акбөкендей сакқұлақ, жау дүрсілін қырымнан біледі. Ақ тұйғындай қырағы, бұққан жауды қиядан көреді. Темірдей қатты білектері неміс төбеттерін қырудан қалжыраған емес: қанша қырса, сонша күшее береді, үрейі ұшқан немістер Мәлікті көрген жерде-ақ зыта бастайды»[5, 29-б.].

Міне «...ар-намыстың найзасын еменнің иір бұтағына саптаған» оқ пен оттың өтінде, дүлей ажалдың аузында, ұрыс даласында атой салып жүрген еңіреген ердің айбынбы кейпін көз алдыға әкеледі» деп ғалым дәл сипаттама береді [3, 29-б.].

«Жау қамалын жалғыз бұзған Қобыландыдай қаймығуды білмейтін Ер Тарғындай қимыл жасап» қапияда мерт болғанда Төлеген Токтараовтың қаһармандық тұлғасы толық,

жарқын түрде Мәлік Ғабдуллиннің күнделіктері мен хикаяттарында сипатталып сақталғанын» ғалым ерекше атайды.

«Гвардия майоры М.Ғабдуллин жауға қырғидай тиіп, жүрегін суылдатқан, ұрыс даласында ақ алмастай жарқыл қаққан, мейлінше парасатты, сабырлы, кеңінен ойлайтын кемел де айлакер батыр. Сондықтан болу керек Кеңес одағының батырлығына 1942 жылы ұсынылыпты. Сол құжатта Төлеген Тоқтаров Мәлік Ғабдуллиннің баулыған шәкірті деп жазылған» дей келе, екі батырдың ерекше қарым-қатынасы мен оның «ғажайып істерінің» алғашқы куәгері әрі соны қағаз бетіне алғаш түсіруші екендігін анық баяндайды.

1975-ші атқыштар полкінде Т.Тоқтаровпен бірге болған композитор Рамазан Елебаев туралы да ғалым ыстық ықыласпен жазады. Ол 9 ақпан 1942 жылы 22 жастағы Төлеген Тоқтаров ерлікпен қаза тапқанда, оған арнап «Жас қабір басында» деген ән шығарады. Көршілес Калинин майданының жауынгерлеріне өнер көрсетуге келген халық артисі Жүсіпбек Елебековке түнделетіп шаңғымен жеткен Рамазан: «Өзіңіздің орындауыңызда болса, арманым жоқ» деп әннің нотасын тапсырады. Р.Елебаев Мәскеудегі В.А.Луначарский атындағы театр өнері институтында оқыған сауатты маман болған. Рамазан өтінішін мүлтіксіз орындаған Жүсіпбек Елебеков жолшыбай қасындағы Ғабиден Мұстафинге сөз жазғызып, 1943 жылы 6-қарашада Абай атындағы опера және балет театрындағы салтанатты жиында «Қар жамылған кең дала, қанға бөгіп, Күркіреді сұр аспан өлім төгіп» деп басталатын атақты «Жас қазақ» әнін жаңа текспен тұңғыш рет орындайды. Рамазанның өзі бұл әнді гармонға қосып, орыс, қазақ тілінде тамылжыта орындағанда, бүкіл жауынгерлердің көзіне жас толады екен. Қайран талант 1944 жылы 33 жасында жау қолынан оққа ұшады.

1970 жылы М.Ғабдуллиннің 60 жылдығы аталып өткенде, батырдың үйіне Әлкей Марғұлан, Ғайнетдин Мұсабаев, Жүсіпбек Елебеков, Бауыржан Момышұлы, Шапық Шөкин, Әди Шәріпов, Серік Қирабаев, Өмірбек Жолдасбеков, Шерхан Мұртаза т.б. қатарында Серік Негимов те болады. Сонда Б.Момышұлы өзі отырған орынға шақыру билетін қойып кетіпті. Билетте «Сегіз қырлы, бір сырлы ардагер» деп жазыпты да, «азамат, батыр, білімпаз, ұстаз, жазушы, ақын, аудармашы, қоғам қайраткері» деген М.Ғабдуллиннің сегіз қырын есептік сан есім бойынша жазып шығыпты. Осы сияқты өз көзімен көрген жәйттерді айта отырып, Мәлік пен Бауыржанның өзгеше рухани жақындығын сөз етеді. Екеуінің айшықты сөз оралымдарынан, қанатты сөздерінен алма-кезек мысал келтіреді. М.Ғабдуллин 1941-1942 жж. «Бауыржан Момышұлы» атты мемуарлық повесть, 1943 жылы «Қазақ мақалының күші» атты эссе, 1944 жылы Баукеңнің ерлік, батырлық, азаматтық тұлғасын ашатын көлемді арнау өлең жазды.

1943 жылы М.Ғабдуллинге Кеңес одағының батыры атағы берілгенде Б.Момышұлы:

Ел күйзелген кезінде,

Ерлік еткен бауырым.

Жау жағадан алғанда,

Батырлық еткен бауырым.

Ел намысын құрметтеп,

Ер намысын ардақтап,

Құтты болсын айтамын,

Шын жүректен, Мәлігім, - деп жазған екен [3, 42-б.].

Жүз жасаған Жамбыл атамыз да 1943 жылы демалысқа келген батырмен диалогтасқанда:

Бауырым – Мәлік беренім,

Жүйрігім, озған өренім.

Халқы сүйген қалауым,

Жырымды саған төгемін, - деп толғапты [3, 61-б.].

Осы сияқты Нұрпейіс Байғанин, Доскей Әлімбеков, Шашубай, Қайып Айнабеков сияқты халық ақындарының арнауларынан бір-бір шумақтан мысал келтірген ғалым Мәлік батыр бейнесін Жақсыбай мен Қалқа, Нұрлыбек пен Иса, Жақан мен Ғалым, Қалмақан мен Қажым, Асқар мен Дихан, Қалижан мен Қапан, Қаллеки мен Тайыр, Сапарғали мен Әбділда, Секен Дайырбеков, Төкен Әбдірахманов, Әлжаппар Әбішев, Есмағамбет Ысмайлов, Сәбит Мұқанов, Бейсенбай Кенжебаев секілді ақын, жазушы, әдебиет зерттеушілері әр қырынан толықтыра сомдағанын атап көрсетеді. Соғыс кезінде аспирантурада жетекшілік еткен ұстазы Мұхтар Әуезовпен жазысқан хаттары болғанмен, 1950 жылдары қайтадан күш алған солақай саясат кезінде М.Ғабдуллинге ұлы жазушы суреттеген, зерттеген кезеңді айыптап баяндама жасауға тура келеді. Ғалым архивтік құжат негізінде бұл баяндамадан біршама үзінді келтірген. 1956 жылы 28 қазанда «Қазақ әдебиеті» газетіне «М.Әуезовке хат» деген мақаласында М.Ғабдуллин Абай поэзиясының келелі мәселелеріне тоқтала келіп: «Бір кезде сын деп, сынасу деп сыңаржақ кеткен, асыра сөйлеген жеріміз болды. Ондайымыз үшін кешірім етуіңізді сұраймын» деген екен [2, 214-б.]. Ғалым «Қазақтың педагог оқымыстылары арасында Төлеген Тәжібаев пен Мәлік Ғабдуллин – асқан мәдениетті нағыз ғалым-педагогтар» деген орыс академигінің сөзінен мысал келтіріп, кезең тайталасынобъективті бағамдауға негіздейді.

Сондай-ақ еш жерде жарияланбаған Б.Момышұлының, І.Кеңесбаевтың, мазмұнды хаттары мен басқа да архивдеректері зерттеудің ауқымын кеңейтіп, құжаттық нақтылыққаарқа сүйеуге септескен. Мұнда келешек зерттеушілерге азық болатындай, мол материал жинақталған. Оның тіл, әдебиет, өнертану, педагогика, тарих бойынша ізденуші жас мамандардың талайының жолын ашқан тіпті қырғыз, өзбек, түркімен жастарына дейін зор көмегін тигізіп отырғанын осы еңбектен білеміз.

Жинақтай айтқанда ғалым Мәліктануға байланысты бірде-бір затты назардан тыс қалдырмаған. Бұл – әрине тынымсыз ізденісті, сарыла, сарғая отырып еңбектенуді қажет ететін үлкен шаруа.

Кітаптың тағы бір ерекшелігі Кеңес Одағының батыры Төлеген Тоқтаровтың жерлесі, жан досы, соғысқа бастан-аяқ қатынасқан Жұмажан Батталовтың 1946 жылы М.Ғабдуллинге тапсырған шағын да болса, маңызды күнделік-дәптерін жариялауы дер едік. Мұнда майдандас достар арасындағы Мәлік ағаның болмысы одан әрі ашыла түспесе, кемімейді. Мәліктің өлеңдері мен жарияланбаған әңгімелері кітап құндылығын арттыра түскен.

С.Негимов орайы келіп, оңаша қалған сәттерде екеу-ара болған әңгімені орынды келтіріп отырады. Бір ғана мысал келтірейік: 1941 жылы жау қоршауында қалған төрт жігіт деревняның шеткі жағындағы бос тұрған бір үйге тығылады. Бір уақытта үй өртені бастайды. Сол кезде М.Ғабдуллин «Пештің ішіне кір» деген сөзді қалай айтқанын білмей қалады. Қасындағы Викторов деген жігітке пештің алдыңғы жағы бұйырады. Күн бата мойны сорайған пеш қана қалған үйден «ес кетті, жан шықты» дегенде қашып шыққан жігіттерді байқап қалған немістер оқ боратады. Алдарында шала қатқан суға қарамай малтыға отырып, жау қолынан аман-есен құтылған олар полкке келіп қосылады. Ертеңінде пештің ауыз жағына жасырынған Викторовтың шашы тұтастай ағарып кеткенін көреді. «Оның шашы бір түнде қалайша түгелге жуық ағарып кеткеніне осы күнге дейін түсіне алмай-ақ қойдым» дейді батыр. Бұдан «Қазақтың батырлық эпостары» деген зерттеу еңбек жазған М.Ғабдуллиннің қорқуды білмейтін қас батырға тән болмысы көрінсе, мына бір әңгімеден қаһарманға да жан керек екеніне куә боламыз.

Тас монша іздеп деревняға келген бірнеше жігіт шеттегі бір үйге кіреді. Үйде ешкім жоқ. Басқа үй іздемек болып, орындарынан тұра бергенде пештің ішінен қып-қызыл боп

кеткен тыр жалаңаш бір әйел сайтан құсап атып шығады. Қолының мылтыққа қалай барғанын білмей қалған Мәлік әйелдің «Қорықпандар!» деген даусын естігенде ғана есін жиып алады. Төргі үйге барып, киімін киіп келген әйел «Жігіт кісі әйелден қорқа ма екен» деп күліп, жай-жапсарды түсіндіреді. Сөйтсе қызып тұрған пештің күлін алып, ішіне сабан төсеп, сыпыртқымен ұрынатындай етіп дайындайды екен. Ал ауылда монша жоқ болып шығады. «Содан кейін жүрегіміз орнына түскендей болды. Міне менің өмірде қорыққан кезімнің бірі осы болып еді, - дейді Мәлік аға Серікке жымия қарап. Мәншүк Мәметоваға батыр атағы берілмесе, «Мәлік атым құрып кетсін, өзімнің жұлдызымды берем» деген батырдың кесек те көркем тұлғасы бұл еңбекте жан-жақты ашылады.

700-дей ғылыми, әдеби-сын мақалалардың авторы С.Негимов «Жамбыл және қазіргі қазақ поэзиясы» (1975), Шашубайдың (1984), Доскейдің (1986), Мәліктің (1985, 2005) шығармаларын және «Ардақ», (1989), «Ақ бата» (1992), «Ақ бата – ақ тілектер» (2003) жинақтарын құрастырды. Әдебиеттану терминдерінің сөздігін құрастырушылардың бірі болды. Сондай-ақ «Өлең өмірі» (1980), «Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі» (1991), «Өнерпаздық өрнектері» (1996), «Шешендік өнер» (1997), «Ақын-жыраулар поэзиясы: Генезис. Стилистика. Поэтика» (2001), «Қазақтың сал-серілері» (2005), «Әдебиет әлемі» (2008), «Қазақ өлеңдерінің көркемдігі» (2008), «Таным мен пайым» (2009) т.б. сияқты сандаған ауқымды теориялық еңбек жазған Серік Негимовтың бұл кітабы Мәліктанудың тарихи шежіресі іспетті.

Салқын сана мен сарабал ақылдың иесі Серік Нығметоллаұлы Негимовтің ұлттық сөз өнерінің бейнелігімен адамгершілік-ұждандық, тұлғалық мәселелерді жаңашылдықпен талдаудағы жетістіктері, жалпы ғылыми-зерттеушілік ой-пікірге қосқан өлшеусіз үлесі әдебиеттану ғылымында мәңгі жасай бермек.

Әдебиет:

1. Ғабдуллин М. Сұрапыл жылдар. Майдан хикаялары. – Алматы: Жазушы, 1972. – 296 б.
2. Негимов С. Мәлік Ғабдуллин. Филологиялық-деректанулық зерттеу. – Алматы: Фолиант, 2015. – 424 б.
3. Негимов С. Мәлік Ғабдуллин. (Өмірі мен шығармашылығы). – Алматы: Санат, 2001. – 192 б.
4. Уәлиханов Ш. XVIII ғасыр батырлары туралы тарихи аңыз-әңгімелер. //Алты томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Толағай групп, 2010. Т. I. – 376 б.
5. Полевой Б. Елдің ері. //Правда, 1943. – 25 апрель. /М.Ғабдуллин, 2001.
6. Негимов С. Шығармалары. Екі томдық. – Алматы: Фолиант, 2015.

ӘОЖ 821.512.142.

ӘЛЕУМЕТТІК ФАНТАСТИКА ЖАНРЫНДАҒЫ ӘҢГІМЕЛЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Сагындыкова А.Б., Ақмағамбетова Б.Е.
(*М.Қозыбаев атындағы СҚМУ*)

Аңғал, жадағайлау арманнан жаралған әлеуметтік фантастика – фантастика жанрының тұңғышы. Өз қоғамында туған, өз қоғамына қызмет етуге жаралған оның бүгіндері атқарар қызметі қыруар. «Қазіргі фантастикалық әдебиет адамзаттың үмітін де, күдігін де – жарқын болашақ жөніндегі арманы мен төнуі мүмкін қасірет пен апаттан сақтандыруды – дабылдауы тиіс... көркем шығармашылықтың кез келген түріндей, қиялгер-жазушы творчествосы да бейнелеу өнерінің заңдарымен дамиды... фантастика – шетсіз-шексіз кеңістік. Адам ойының шексіздігі секілді. Туындыларды тандау-іріктеу мен бағалау, олардың тікелей әдеби жетістіктерінен де басқа, біздер үшін жеке адамның дамуына септігін тигізуі, ой өрісін кеңейтуі, асқақ армандармен қанаттандыруы, моральдық және интеллектуалдық қасиеттерін шыңдауы... қысқасы, адамның шынайы кісілігін пәш етуі басты назарда болады», - деп, күллі жанрдың әлеуметтілігінің мақсат-міндеттерін санамалап шыққандай [1, 116 б]. Әлеуметтік фантастиканың тағы бір міндеті – адамның адами қасиетін қырландыра, күшейте түсуге тиіс және айналадағы жұртқа жақсылық жасауды ұмыттырмауы керек. Әлеуметтік фантастика қиял, арман болғанымен, қоғамдағы нақтылы әлеуметтік жағдайды қозғайды. Осындай бір тақырыпта жазылған Асқар Алтайдың «Түсік» атты әңгімесі. «Түсік» әңгімесі қазіргі қазақ әңгімесіне қосылған антропологиялық негізде, өзгеше пішінде жазылған көркем туынды болып табылады. Автордың алып отырған түсігі – кеше ғана жер басып жүрген, ғұмырында тарлық көрмеген, барлықта жалғанды жалпағынан басып жүрген тұрақсыз сезім иесі. Түсікке айналған адам түлкі бұлаңмен өткеніне көз салады. Шығарма өзегі – трагедия болып табылады. Адамзаттың өз қолымен өзіне-өзі жасап жатқан трагедиясы. Қоғам трагедиясы. Мәселен, жазушының «Түсік» әңгімесін оқи отырып қиял-ғажайып әлеміне өткендей боласыз. Әсіресе, кейіпкердің ішкі және сыртқы жан дүниесін, сырын ашып көрсетуде керемет шеберлік көрініс береді.

Әңгімесі үш шағын бөлімге жинақталған. Алғашқы бөлімі авторлық баяндаудан тұрады. Автордың әңгімесінде тәуелсіз еліміздің жастарын адамгершілікке, парасаттылыққа үндеп, түрлі зиянды заттармен айналыспауын, олардың адам өміріне ешқандай пайдасы жоқ екенін, оның бақытсыздыққа бастар жол екеніндігін ашық айтып көрсетеді. Оған дәлел:

«Түлен тұртті пендені...

Түсінде түсік көрді. Түсік – түсік емес, түсікке айналған мұның өзі. Бармақтай ғана жан иесі екен. Ештеңемен ісі жоқ. Жөнімен жүзіп жүр.

Жүзіп жүрген мекені – жатыр. Биттің қабығындай жұқа жатыр іші – жұмбақ әлем. Жұқа жарғақ жарылып кетердей толқып-толқып қояды. Жұмсақ құрсақ баяғы балалық шағында шаңырақта үрлеулі тұрған қарындай шайқала толқығанда, көгілдір әлемде балықтай жүзген бұл бесіктей тербеледі. Бірақ тұншықпайды. Емін-еркін тыныстайды» [2, 124 б]. Ары қарай әңгіме басты кейіпкердің сана-сезіміндегі алғаш ойлаған ойлары рет-ретімен беріледі.

Оқырманға тым түсініксіздеу болмау үшін бұл жағдайға персонаждың қалай тап болғандығын әңгіменің екінші бөлігінен көреміз. *«Пендеге тән түлкі бұлаң тірлік кешкені рас. Түсікке айналмай тұрып жалғанды жалпағынан басты ғой, шіркін! Шіркіннің шылауына кім ілінбеді, шаңына кім ілесе алды*

...Жігітшілік жолында жұмақ кешті. ...Жұрт жел жағынан жүрмейтін, оң жағынан күңкілдейтін күйге жетті. Оның соңы – Биболдың Балкенжедей жас қызға «бүлдіргі» салғаны. «Бүлінгеннен бүлдіргі алма» дегендей, Балкенжеден бойына бітіп қалған шарана туралы естігенде Бибол «бүлдіргі» деп бұрқанған. Бір «бүлдіргі» аз саған

дегендей, Санабике Биболдың әйелі құрсағы да құр қалмапты. Үш бала аздай тағы бір «топалаң» түсіпті. Енді бұл екі оттың ортасында қалды» [2, 125 б], – деген автор баяндауынан кейін, оң мен түстің астасып жатқанын келесі сөйлемдерден білеміз. «Оң мен түс астасып кетті. Ақыры бірін болмаса бірін түсіртіп тастауға бел байлайды. Түсікті көзі көрмесе де, керең болғыр құлағы естіп, көңілі нілдей бұзылған» [2, 126 б]. Автордың әңгімесінің осы тұсында дүниедегі болып жатқан оқиғалардың, яғни әке мен бала арасындағы қарым-қатынас көрсетілген. Жатырдағы тар дүние тыстағы дүниемен қоштасардай болып жатқанда, түсікке айналған пендеге жазушы тағы бір ой салады. Әлі адамға айналмаған бейнесі жоқ та, болмысы бар ұрықтың өмірде тастанды болғысы келмейтінін ашық жеткізеді. Осы күнгі маңызды саналатын тастанды балалар проблемасына да ерекше көңіл бөледі. Әңгіменің қорытындысын кейіпкердің өз дауысынан өзі шошып, түлен түртіп ояғанынан түсінуден аяқталады. Оқырманы өзі түсінсін, өзі түйіндеп, шешім жасасын деген жазушының өз оқырманына жүктеген ойымен әңгіме аяқталады.

Қазіргі қазақ прозасындағы фантастикалық антропологияның үлгісін көрсететін А. Алтайдың «Кентавр», Қ.Түменбайдың «Періште», А. Кемалбайдың «Қоңыр қаз» деген туындылары. А.Алтайдың «**Кентавр**» әңгімесіне тоқталатын болсақ, «кентавр» сөзі, бұл – көне грек мифтеріндегі адам мен жылқы біріге біткен бейнедегі жинақтық образ. Ал Асқар Алтай шығармасындағы жылқытұрпат қазақтың қаны мен жаны жайындағы кентавры – біздің түркілік болмысымыздың негізі. Қазақ пен жылқы бір тұтас. Біздер үшін кентавр – Еуропаның көзіндегі номад, көшпенділер символы. Қазақтың архетипі. Автордың лирикалық кейіпкері ол таңғажайып болмыстағы кентаврға айналады.

Қаламгер «Кентавр» атты әңгімесіндегі көркем антропологиялық ерекшеліктерге тоқталатын болсақ, атап айтарымыз: құлын сәбидің дүниеге келуін шығармасына арқау еткен. Фантастикалық антропологияға жататын шағын әңгіменің ауқымына автор экологиялық, ата-аналық жауапкершілік, өмірге құштарлық, т.б. бірнеше проблеманы сыйдыра білген. Әңгіменің аты – «Кентавр», яғни жартылай адам, жартылай құлын пішінді адам турасында әлемдік әдеби үдерісте шығармалар аз емес. Экологиялық проблеманың кесірінен көптеген адамдардың зардап шегуі, балалардың өмірге мүгедек болып келуі, құлын-сәбидің дүниеге келуіне осы әсер етеді. «*Әйтпесе, атаңа нәлет атом сынағынан небір сұмдық мақұлықтар туып жатыр ғой. Адамнан да, малдан да... аңнан да, құстан да... Иә,бір Алла сақтасын! Көк тәңірінің көзі тұзу түссін! Ал пенденің тілегі оң болсын!*» - деген аналардың басты тілегіне айналған болатын. Әңгімеде құлын-сәбидің дүниеге келуі былай суреттеледі: «*Ол жарының шатын жарып келе жатқан құлынның қос тұяғын көріп еді... Содан шошына тұрып кеткен. Енді қайтып Моншақтың төмен жағына қарамауға тырысып, кең іш көйлегімен етегін жаба салды... Аққазыны әлдебір салқын сезім кернеп , құлын тұрпатты сәбиді жұлқа тартқызды. Моншақ тұла бойы да селк етті. Сол сәт жылқы жарғақты құлын-сәби жарқ ете қалды... » [3, 111 б]. Ата-ана сәбилерінен басқалардан өзгеше болып дүниеге келетінін сезсе де, құлын-сәбиді қолдарына алғанда қуаныш сезімімен бірге қорқыныш сезімі де бойларын билеген еді. Көптен күткен балалары қандай болып туғанына қарамастан олар одан бас тартпады, керісінше бар мейірім, махаббатын құлын-сәбилерінен аямады. Құлын-сәбидің жарым жылдың ішінде қалай ер жеткені туралы әңгімеде: «*Жылқы тұрпатты, адам тұлғалы нәресте де ширады. Ол жануардай жылдам аяқтанды. Ертегідегідей ерте тілі шығып, ерте ес кірді. Әкесі бөтенсімей бауырына басып, анасы жерінбей жанына алған, көкесі жатсынбай иығына шығарған. Жұрт көзінен жырақта – кәрі таудың қуысында, үш бірдей пенденің уысында өсіп келе жатқан. Еркін еді, ерікті еді*» [3, 112 б].*

Аққазы мен Моншақ құлын-сәбилерін жұрт көзінен аулақ, тау бөктерінде өсіріп жатқан болатын. Себебі қоғам өзіне ұқсамайтын пендені қабылдай алмайтынын олар әуел баста-ақ білген болатын. *«Тұнық табиғатта Басарыстың санасы сараланды. Өзінің тірі пендеге ұқсамайтын жалғыз екенін түсінді. Жат екенін сезінді. Әкесі мен көкесі ескерткен, шешесі көз жасын төгіп айтқан: «Тірі пендеге жолама! Көздеріне түспе!» деген сөзді берік ұстанды. Құла түзде еркін өскен құлындай құнан шығар жасқа келді»* [3, 118 б].

Автор Басарыстың алдағы тағдырына ерекше назар аударады. Басарыстың адамдардың табиғат-анаға деген қатігездігіне куә болу мен табиғаттың ол да адам секілді бір перзенті болған аюды аман алып қаламын деп ұмтылғанында, өзінің ағасының қолынан қазаға ұшырау күтіп тұр еді.

«Осы бір асыл сәтте жанұшыра қимылдаған Керімғазы қолындағы бесатардың шүріппесін қалай ғана басып-басып қалғанын өзі де білмеді. Құнан-жігіт қандасы қарғи шапшып, сом тұяқтары Дулаттың төбесінде найзағайдай ойнап, адам жанды, хайуан тәнді ұлы денесі қиялай құлады. Қар-мұзды қаршылдата оятын, тас-тастақты күтірлете қиятын алмас тұяқтары қиыс кетті.

...Бесатардың егіз дар оғы бастан тиген Басарыстың миы шашылып кетті. Ол қайтып тұяқ серіппеді.» [3, 124 б].

Бұл шығарманың шешімі болып табылады. Осы әңгіме жөнінде «Бұл шығармада мифтегі құбылу үдерісі орта тұсынан тоқтап, бірінен-біріне айналатын екі нысананың да белгілерін сақтайтындай. Жалпы, кентаврдың шындығынан да күмән көп қой. Қазіргі экологиялық апат жағдайында бұдан қорқынышты жағдайлар әлдеқайда мол. Әңгіме – бүгінгі миф, себебі бар; автор сендіруге тырысады, оқырман сенуге бейімделеді. Әңгімеде аналық мейірім дәріптеледі. Адамға саналатын жартылай жылқының жануарға тән қылығын бейнелеу тұсында постмодернизмде әрідек қолданылатын мениппея тәсілі елес береді», - деген ғалым Б.Майтановтың пікірінің жаны бар. Яғни, бұдан қазіргі модернистік, постмодернистік әдебиетке көбіне сюжеттер мен образдарды көне бастаулардан алу, ежелгі түп бастауға қайта оралу тән екендігі шығады. Оны әр автор өзінше интерпретациялайды, бағзы сюжетті жаңаша идеялық қырынан көрсетеді.

Адам баласының ойлап таппайтыны жоқ. Оны А.Алтайдың **«Киллер сауысқан» (Көзжендет)** деген әңгімесінен көреміз. Қараш есімді шал сауысқанмен аң аулайды. Кәдімгі ала қанат сауысқанмен. Жас кезінде Памир тауларына дейін жылқы барымталап барған сапарында, әлде «сібірлік», әлде «хансулық» Қосман есімді сайда сайғақсыз, құмды ізсіз біреуден үйренген «өнері» екен. Кейіннен кемпірі өліп, жалғыз ұлы Қайрат қалаға қоныс аударып, Қарқараның биіктерін жайлап жұртта жалғыз қалады, зеріккендіктен сауысқанымен аң аулауға көшіпті. Көз шұқуға әбден машыққан сауысқан жануардың жазықсыз жанарын ағызып жібереді. Жанарсыз қалған жануар қайда барсын? Омақасып, құлап өз-өзінен өлмей ме?!

«...Жебелеп ұшқан жендет сауысқан құсап жетпістің де желкесіне шығып еді. Сонда да, сауысқанмен саятшылық құруын тоқтатқан емес. Көзжендет те аң мен жануардың жанарын оюын қойған жоқ. Күні кеше көк бөрінің көзін оймады ма?! Басын жоймады ма көзжендет... Қайран көзжендетке өкпе жоқ. Иесі үшін арқар мен түлкі түгілі бөрі мен барысқа да түсіп еді ғой!...» [2,76б].

Кейінірек Қараш Алматының тап іргесіндегі Думан ауылына баласы мен екі немересі үшін көшіп келді. Сол кезде аяғы ауыр келіні босанып, көзсіз сәби туды. Көзсіз, қассыз туған нәрестенің бет-жүзі жып-жылмағай!

«Кеше түнде келінінің аман-есен жаны қалып босаныпты. Бірақ сәбиі көзсіз туыпты. Көзсіз, қассыз туған нәрестенің бет-жүзі жып-жылмағай көрінеді. Дәрігерлер мұның ұлына «жүз жылда бір ұшырасатын жұмбақ құбылыс» депті» [2, 78 б].

Бұл Қараш шалдың обал-сауапты белден басып, күнаға белшеден батқан ісіне Алланың жазасы! Бірақ, оны мойындайтын Қараш жоқ! Ала қанат сумақай сауысқанға кінә тағады. Сол сусыл қанат сауысқан себепкер дейді өзін-өзі ақтап...

Ақиқатында Қараш – ауру адам! Сауысқанға кінә артқандай, рухани кембағалдығын, рухани көрсоқырлығын мойындамаудың өзі аурудың ісі емей, немене?! Ал соқыр адамдар жайлаған қоғам да соқыр хәм сырқат!

Бұл әңгіме жөнінде талантты әдебиет сыншысы Әмірхан Меңдеке «Жас Алаш» газетінде «Соқыр қоғам, соқыр ұрпақ, соқыр...» деп аталатын мақаласында жан-жақты саралап, терең талдаған болатын. «Суреткер Асқар Алтай бір ғана әңгімесімен қазіргі қоғамымыздың сиық-сықпытын дөп әрі терең ашып көрсете алыпты, – дейді Ә. Меңдеке. – «Көзжендет» әңгімесінде айтылған «соқыр ұрпақ» (соқыр ұл, соқыр немере, соқыр шөбере), яғни ұлттық топырақтан ажыраған, ұлттық болмыстан алыстаған, ұлттың мүддесін білмейтін, ұлттың мұнын түсінбейтін ұрпақ бүгінгі күні билікті де жаулап алды. Ал, енді не қалды?... Не қылдық?...

Қарасаныз, күн де, ай да, жұлдыздар да өз орнында. Алла тағала жаратқан он сегіз мың ғаламның артық-тыртығы болсашы! Алла ұлан-ғайыр жерді жаратты. Оның бетіне таулар тұрғызып, өзендер ағызды. Түнді күнмен жалғастырды. Ой жіберген қауым үшін осының бәрінде белгілер, дәлелдер бар. Ал, жұмыр жердегі саналы саналатын адамдардың істегендері көп жағдайда кереғарлық.

Қ.Түменбайдың «Періште» әңгімесінің тақырыбы экологиялық апат болғанымен, мынау жалған қоғамдағы адам жалғыздығы. Әңгіменің қалыпты тіршілік сипатынан бөлек образдар арқылы ой айтудың астарында екі түрлі мән жатыр. Біріншісі, қазақ прозасындағы фантастикалық антропологияның көркемдік құбылыс ретінде көрініс табуы болса, екіншісі, жаңа пішін арқылы әлеуметтік өмір шындығын ашу. Әңгімеде Бекшора әкімнің әйелінің толғағы басталып, ауруханаға кеткеніне қарамастан, әкім жаңа сайланған депутаттың қасынан кете алмайды. Депутат тұрғындарға олардың ең бір өзекті мәселесі болып табылатын уранның зардабы бойынша дайындалған баяндамасын тыңдағанымен, оның жүзеге асырылатынына сенбеді.

«Ұзамай «Үн» деген әйел үнінен соң жарыққа қарай жанталасып келе жатқан перзентті қолы мен сөзі алтын гинеколог аузын тұмшалаған ақ дәкенің астынан «Өй, дөңгелек бас!», «Өй, дөңгелек бас!» деп, бар жақсы сөзін айтып тұрып суырып алды да, сілейіп тұрып қалды. Дөңгелек бас адамға ұқсамайды. Дәрігер құйрығынан салып жібергенде аузындағы аз-кем ана суы төмен лықсыған шарана ыр-р ете қалғанда, отыз жыл баланың жолдасын көрген тәжірибелі маманның қолынан қызыл еденге тарс етіп түсіп кетті» [4, 124 б]. Дүниеге қасқыр басты, кіндіктен төмен екі аяқты сәби келді. Өмірде ешқашан бұндайды көрмеген дәрігерлер мен медбикелер бұған шошына, қорқа қарады. Тек қана анасы Қайырниса: *«Ана болса емшегін сорған перзентінің басынан рахаттана сипап отыр. Қасқыр бас, қамыс құлақ, ырылдаған әлеміш үн бұларды үрейлендірсе, сәбидің басын байлауға келгендерге әйел қарсылық білдірді.*

-Бермеймін, бермеймін. Алып кеткелі келдіңдер ме?! Адамнан алыстатқалы жатсында ма?..» [4, 125 б] – деп зар қақты. Дегенмен дәрігерлер әкесінің шешімін тыңдауға бел байлады. Танертең ертелетіп перзентханаға келген Бекшора әйелі жатқан палатаға келеді. Баласын көргеннен кейін Бекшораның ойына оны жұрт көзіне көрсетпей көзін жою болды, дәрігерлердің де бұл жайлы тіс жармауларын қатаң ескерткен жолатын.

« - Онда біз акт жасаймыз. Укол салып, жанын шығарамыз. Уақытына келісіп, әкесі мен анасы қол қоюы керек.

- Әкеліңдер қағаздарыңды. Осындай бала туылды деген сөз ауыздарыңнан шықпасын» [4, 127 б] – деген өзінің шешімін айтады. Ел билеген адамның қатігездігі таң қалдырады. Сәбиін тартып алған ана: «- Әкесі тездетіңдер деп жатыр ма?! Ол әлі талайды өлтіреді. Осы жерде у ішіп отырғандардың бәрін өлтірген сол. Екі басты сәбилер мен алты аяқты лақтың обалы соларға. Өздерің бөрінің азу тісінен киелі алқа жасайсындар. Қасқыр ішік, қасқыр тұмақ киесіңдер...» [5, 127 б] – деп, сандырақтай берді. Шығарманың соңы сәбидің өлімімен аяқталады.

«Бас дәрігер өз қолымен өте күшті у дәріні тамырына салғанда ыр-п ете қап ұйықтап кеткен шарананың өлімі туралы тағы бір акт қағазын толтырып, бір данасын тезірек әкімге жеткіізуге асықты.

- Мауглиді асыраған қасқыр құрлы болмағанымыз ба?!-деді көз жасын сығып алағн мультфильмді көп көретін медбике қыз Қайырнисаның тамырына ұйықтатын дәріні салып жатып» [4, 128 б]. Расымен де адамның осыншалықты қатыгез болғаны ма?

Айгүл Кемелбаеваның үздік шығармаларының бірі – «Қоңырқаз» әңгімесі. Шығарманың мазмұны туғаннан қамкөңіл кішкентай қыздың сурет салуды, мүсіндер жасауды ұнататыны, бірақ қыз тек қана құс мүсіндерін ғана жасайды. Осыған байланысты жұрт оны Қоңырқаз деп атап кетеді. Ең соңында қыздың арқасына қанат өсіп шығып, аспанға ұшип кетеді. Әңгіме идеясы адам бұрын адам болған, адам эззілдің айтқанына еріп жерге түскен періште деген аңызға негізделген. Әңгіме қазіргі адам әлі де адамның толық тұлғасы емес, адам шындығына келгенде періште нәсілінен екенін еске салуға арналған шығарма болып табылады. Әңгімедегі қанатты қыз адамдардың көне мекені – Періштелер мекеніне ұшып кетеді. «Кенет құлағына сұңқылдаған құс үні естілгендей болды. Мұндай керемет үнді анасының құрсағында жатып қана тыңдағанын түсінді. Жан-дүниесін таңғажайып таныс бейтаныс күй баурады. Ол өзінің де қиялы дәрменсіз бұлдыр мекенді аңсап, күрсініп салды. Адамдар арасында ұзақ жүріп қалғанына өкінді, сол мекенге жетуге құштар. Ұшуға талпынып, қанатын сермеп еді, ауырсынып, көтеріле алмай қор болды. Осыны сезінуі мұң екен, Қоңырқаз адамға тән түйсік сезімнен мүлде арылып еді» [5, 11 б]. Осы әңгіменің жаңалығы оның концепциясы, яғни аңыздық сарынды қазіргі фантастикалық жанрға негіздеп жазуы.

Фантастикалық антропологияны пайдала отырып, әлеуметтік өмір шындығын суреттейді. Осы әңгімелердің басын біріктіріп тұрған ерекшелік – авторлық танымның фантастикалық антропологияға құрылуы болса, екіншісі – жоғарыда талданған шығармалардың негізгі өзегі обал, сауап, киеге әкеліп тірелетіні, үшіншіден, суреткер кейіпкерлерінің жан жалғыздығы мен жатсыну мәселесі. Тәуелсіздік тұсындағы көркем прозаның елеулі өзгерісі антропологиялық поэтика ықпалының айқындылығымен ерекшеленеді. Мифо-поэтикалық үрдіспен тығыз қабысып жататын фантастикалық антропологияның көркем антропологиямен ұласқан ізденіс іздері шығарма табиғатын ерекшелейді

Әдебиет:

1. Мархабаев А.-Х.Ф. Қазақ фантастикасының поэтикасы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 375 б.
2. Алтай А. Абсурд әлем новеллалары. – Алматы: Атамұра, 2008. – 369 бет.
3. Алтай А. Киллер сауысқан. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Арда+7, 2013.- 366 б.

4. Түменбай Қ. Ағаш ескерткіш: Хикаяттар мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 2008. – 240 б.
5. Кемелбаева А. Тобылғысай. Повесть және әңгімелер, Астана: Елорда, 2001. 120 бет.

ӘОЖ 821.512.142.

СЕРІК НЕГИМОВ - АЙТЫС ӨНЕРІН ЗЕРТТЕУШІ

Серікзат Дүйсенғазы

*(Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақ әдебиеті кафедрасының
доценті, ф.ғ.к.)*

Қазақтың айтыс өнері туралы зерттеулер алғаш XIX ғасырдың орта шенінде қолға алына бастады. Оның алғашқы белгілері Орынбай мен Жанақтың айтысын суреттеген поляк саяхатшысы А.Янушкевичтің жазбаларында көрінсе, кейін Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, В. Радлов, М.Көпейұлы сияқты зерттеушілер оның үлгілерін жинап бастырып, салмақты пікірлер айтты. Шоқан Уәлиханов айтыстың сипатына мән беріп, оның сыншылдығы мен мадаққа құрылатынын, тапқырлық пен шешендікті ортаға салуын жазса, В.Радлов айтысты «қайым өлең» ретінде қарастырып, қазақ халқының ақынжандылығын, табан астында тауып айтуға алғырлығын танданыспен жазады. Ал Ыбырай Алтынсарин кейбір айтыстарды өзінің Хрестоматиясында жариялап, оқушыларға көркем үлгі ретінде ұсынады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы болса айтыстың тың үлгілерін жинастырып, оны хатқа түсіріп, ұрпаққа мұра ретінде аманаттады.

Негізінен, айтысты теориялық тұрғыда жан-жақты зерттеу ісі XX ғасыр басынан басталады. Аса көрнекті ғалым А.Байтұрсынұлының 1926 жылы жарық көрген «Әдебиеттанушы» еңбегінде айтысқа алғашқы ғылыми-теориялық сипаттама берілсе, кейін оны тереңдете зерттеу ісін Х.Досмұхамедұлы, М.Әуезов, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов, М.Ғабдуллин, Ә.Қоңыратбаев, т.б. алыптарымыз қолға алды. Одан кейінгі лекте Р.Бердібай, М.Базарбаев, М.Дүйсенов, С.Қасқабасов, М.Жолдасбеков, К.Сейдаханов, Б.Адамбаев, М.Жармұхамедұлы, т.б. ғалымдар төл өнерімізді әдебиет пен мәдениеттің төріне шығаруға ғылыми негіздеме жасап берді. Осы лектің қатарында белгілі ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Серік Негимовтің де еңбегін ерекше атауға болады.

Профессор Серік Негимов қазақтың шешендік өнері мен сал-серілер поэзиясын індете зерттеген ғалым. Соның ішінде айтыс өнерінің XIX ғасырдағы ірі өкілдері Орынбай, Арыстанбай, Біржан сал, Құлтума, Тайжандардан бастап бүгінгі Баянғали Әлімжановтардың шығармашылығына дейін ғылыми талдау жасады. 1991 жылы жарық көрген «Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелігі» атты зерттеу еңбегінің үшінші тарауында айтыс өлеңдерінің бейнелілік сипатына мән беріп, оның лексикалық байлығын, образды қолдану шеберлігін, метафоралық тіркестерін, фразеологиялық оралымдарын ашып көрсетті. Осы ретте, ғалымның: «Айтыс ақындары сөз бәсекесінде, өнер бәйгесіне түскенде ең алдымен ақындық қуатын, өнерпаздық қабілетін, сөз қисыны мен нақысын келтірудегі зергерлігін көрсетуге тырысады. Бұл әріден тамыр тартқан дәстүр. Ақын бейнесі бейнелі сөздерден, өз өлеңдеріндегі бейнелі сөздерден сәулеленіп көрініп тұрады. Небір әсерлі, көрікті сөз-ұғым, сөз-символ осынау ақын образының айналасында жанды, көрікті суреттер жасап, тамырласа тұтасқан.

Өлең сөзге жүйрік екенін таныту үшін «Түлкісін қызыл Алтай сөздің қуып», «шаңқан боздай сөзіме шаң жұқпайды» (Үмбетәлі), «Өлеңнің таңдайымда ұясы бар» (Ләтипа), «Өлеңнің тау мен тасын құлат маған, кәрі тарлан Жамбылдан дәмең болса» (Жамбыл), «Өлеңге жел жетпейтін желқобызбын» (Ілияс Манкин) деп тоқылған ақындық образдарға қарау керек болады», – деген пікірі ойымызды қуаттай түспек.

Ғалым айтыс өлеңдерінің көркемдік-эстетикалық қолданысына, образдардың символикалық-поэзиялық мәніне, лексикалық стилистикасын назар аударады. Айтыс ақындарының халықтың сан ғасырлық ой-санасынан, болмыс-дүниетанымынан туған образды символдарды, тілдік бейнелілік құралдарын, фразеологиялық қазынасын шебер пайдаланып, қайта жаңғыртып отыратын қабілетін саралайды. Айтыс үстінде туатын суретті сөз бен образды ойды жаратылысы құпия, күрделді синтетикалық құбылыс ретінде көрсетеді. Ақынның сөз сайысы кезінде өзінің еркінен тыс космостық, мифологиялық тылсым дүниелерді, табиғаттағы шексіз құбылыс жағдайларды, ұғым-түсініктерді бейнелі сөзге айналдырып айта білетін дарындылығын зерделейді.

С.Негимов тарихта тұлғалары көмескі тартқан ескі ақындардың көпшілігінің шығармашылық портретін жасаған ғалым. Сол бағытта көп ізденіп, жылдап архивтерде отырып, шаң басқа көне қолжазбаларды ақтарды. Әсіресе, «Қазақтың сал-серілері» еңбегінде жазған Орынбай, Сегіз сері, Құлтума ақындардың өмірі мен шығармашылығына қатысты кейбір таласты жағдайларға ғылыми білдірген ғылыми көзқарасы құнды. Мәселен, Орынбай ақынның туған жылы мен тегіне байланысты жазылып жүрген екіұшты пікірлерге өзіндік байлам жасаған. Орынбай ақынның туған жылына қатысты «Қазақ совет энциклопедиясы», «Бес ғасыр жырлайды», «Асыл сөз» жинақтарында ақынның ақын 1813 жылы туған делінгенін, ал поляк саяхатшысы Адольф Янушкевичтің «Қазақ даласына жасаған саяхатының күнделіктері мен хаттары» кітабындағы деректе жылы туған делінгенін, ал поляк саяхатшысы Адольф Янушкевичтің «Қазақ даласына жасаған саяхатының күнделіктері мен хаттары» кітабындағы дерек бойынша 1816 жылы, көкшетаулық ақын Жұмабай Ескеевтің дерегі бойынша 1814 жылы, тағы бір деректе 1818 жылы туып 1897 жылы қайтыс болғаны туралы көрсетілгенін жазады. Соңында А.Янушкевичтің күнделігінде жазылған 1816 жылы деген деректі дұрыс нұсқа ретінде ұсынады. Осы тұста ғалымның бұл пікіріне біз де өз тарапымыздан күмәнді ойларымызды қоса кеткіміз келеді. Өйткені, А.Янушкевичтің күнделігін ақтарып отырғанда кездескен бірнеше күдікті деректен аттап өте алмаймыз.

Біріншіден, күнделіктің 27 маусым күнгі жазбасында генералдың қабылдауында соқыр жыршымен өнер сайыстырған Орынбай өзінің тегі Найман екенін ашық айтады. Ал тарихтағы Орынбай ақынның Арғын Қарауыл елінен шыққан жампоз екені мәлім.

Екіншіден, күнделіктің 23 маусым күнгі жазбасында А.Янушкевич атақты Түбек ақыннан өзімен салыстырмалы түрде Орынбайдың ақындық деңгейін сұрағанын жазады. Сонда Түбек өзінің ақындығын халық жоғары санатқа қосатынын, сондай-ақ, өзі қазіргі жағдайды еркін жырлайтын кең құлашты ақын екенін, ал Орынбайдың тек ел арасындағы ескілікті ғана жырлауды үйренген өзінен төмен ақын екенін айтады. Ал С.Негимов: «Орынбай XIX ғасырдағы айтыс өнерінің «бас ақыны», «төбе ақыны» атанған. Ол Қаракесек Шаншар хан асында отыз ақынмен, Абайділдә (Ғұбайдолла) ханның таққа отыру салтанатында он ақынмен, Ерден Сандыбайұлы аға сұлтандыққа сайланғанда он жеті ақынмен, Орынбордың Кеңшалғын деген жерінде патшаның мұрагерін қарсы алғанда он екі ақынмен, Түркістан, Қазан шаһарларында сексендей ғұлама-хазіреттермен сөз майданында ой, өнер жарыстырған», – дейді. Осындай биік дәрежедегі және атақты ғалымдар Ш.Уәлихановтың, В.Радловтың, Я.Лютштің, Г.Потаниннің қаламына іліккен,

бар қазақ құрметтен тұтқан Орынбай ақынды Түбек өзінен соншалықты төмен санамаса керек еді ғой деген күмәнді ой осы тұста қылаң беретінін жасырмаймыз.

Бұл жерде біз ғалым Серік Негимовтің ғылыми байламын түбегейлі жоққа шығара алмаймыз. Бірақ тарихта басқа да Орынбай ақын болуы бек мүмкін деген пікірімізді қоса кеткіміз келеді. Мәселен, халық ақыны Қалихан Алтынбаев Аягөз өңірінен шыққан әйгілі Сыбанның он жеті ақынының арасында Орынбай Сәметұлы деген айтыс ақыны болғанын жазады.

Орынбай ақынның тегі туралы сөз қозғағанда, М.Ысқақовтың зерттеу мақаласында, Х.Сүйіншәлиевтің «XIX ғасыр» монографиясында және айтыс туралы бірнеше жинақ, монографияларды Кертағыұлы болып қате жазылып жүргенін айтады. Ол жайында ғалым: «Шындығында, Орынбайдың тегі Бертағыұлы болуы керек. 1939 жылы Қазақстанның солтүстік аймағына, Омбымен шекаралас елді-мекендеріне арнайы ұйымдастырылған экспедицияға қатысушы Дүйсенбек Еркінбековтің Орынбайдың өмірбаяны туралы латын әліпбиімен жазылған Қазақстан Республикасы Орталық Ғылыми кітапханасының сирек қолжазбалар қорында сақтаулы қолжазба нұсқасы бар. Осы қолжазбада: «Байғожа – Бертағының баласы, Орынбай – Байғожаның ұлы. Бертағының тәрбиесінде болады. Олар жасынан баланың ыңғайына қарата өлеңге, әнге, әңгімеге үйір етіп тәрбиелей бастайды... Орынбайдың дауысы зор болған» – деген тарихи-әдеби дерек бар», – дей келіп, ақын ұрпағы Молдахмет Ержановтың балаларына қалдырған мұраларына және оның қызы Зияш Молдахметқызының айтуына сүйеніп оның тегі Бертағыұлы болған деген тұжырым жасайды. Зияш Молдахметқызының «Кертағы деген ат біздің үрім-бұтағымызда болмаған, ал «Бертағы» деген ат аталарымыздың Тәңірден қалап «тағы бер, бер тағы» деген тілегінен туған» деген сөзі мен ғалым М.Ғұмарованың «Оның фамилиясы Кертағыұлы емес, Бертағыұлы екені белгілі болды» деген ғылыми пікірін дұрыс деп санайды.

Ғалым Орынбай ақынның өлеңдерінің тектологиясына да мән беріп «Ғұбайдоллаға» және «Ерденге» деген арнау өлеңдерін талдаған.

Деректердер тегі әртүрлі жазылып жүрген XIX ғасырдағы айтыс ақындарының қатарында Құлтуманы да айтуға болады. «Қазақ мәдениеті» атты энциклопедиялық анықтамалықта Құлтума Сармұратұлы деп берілсе, «Қазақ энциклопедиясының» YI томында Құлтума Өтемісұлы деген деректі кездестіреміз. Құлтума Сармұратұлы 1860 жылы Ақмола облысының Қорғалжын ауданының аумағында туған десе, Құлтума Өтемісұлы 1860 жылы Қарағанды облысы, Нұра ауданы, Жартытөбе ауылында дүниеге келгені нақты жазылған. Қазір бұл екі ауданның шекаралас екенін білеміз. Бірақ әдебиет тарихы үшін ақынның тегі мен туған жерін бір ізге түсіру маңызды. Ал С.Негимовтың дегері бұлардан сәл өзгеше. Оның жазуынша Құлтума ақын: «1840 жылы қазіргі Қарағанды облысының Теңіз ауданындағы Жартытөбе деген жерде балық пен құс аулап күнелткен кедей отбасында туады. 1915 жылы сол атақонысында қайтыс болады» делінген. Дегенмен, бұл әлі бір арнаға түспеген, зерттеуді талап ететін мәселе. Түрлі әдеби оқулықтарда әртүрлі жазылып жүрген ақынның келешекте бір ізге түсуі тиіс деп санаймыз.

Осындай тағдыры талас тудырған XIX ғасырдағы тарихи тұлғалардың бірі Сегіз сері Баһрамұлы туралы жазған мақаласы да сегізтанушылардың зерттеулеріне дәйек болатын құнды еңбек.

С.Негимов Жамбыл Жабаев, Кенен Әзірбаев, Нұрпейіс Байғанин сынды айтыс саңлақтарының шығармашылығының көркемдігіне үңіліп, тектологиялық талдаулар жасады. Мәселен, Жамбылдың 1955 пен 1982 жылғы жинақтарында шыққан «Менің өмірім» деген жыр хикаясындағы:

Қазақтың қанға құмар Кене ханы,
Кеше ғана басылды шыққан шаңы.
Хан болмады, қанішер қасқыр болды,
Белгісі жоқ көмілген мола сәні, –

деген шумақтың 1946 жылғы басылымда жоқ екенін айтады. Сол басылымда жарық көрген «Сыздыққа» деген өлеңінде:

Сәлем бердім, алдияр,
Орын бердің қасыңнан.
Сен бір қалған көз едің,
Кенесары асылдан, –

деп жырлаған ақынның Кенесарыға бұлайша шүйлігуіне күмәнмен қарайды. «Алайда екі түрлі сөйлеу жамбыл тәрізді ақынға тән емес. Бұл әдеби хатшының қосқаны не газет редакциясының ісі ме немесе баспа қызметкерлерінің «жақсылығы» ма... Қалай болған күнде де себебі біреу, ол – отаршылдық саясатқа құлдық ұрудың туындаған ой» деген пікірін айтады.

Ізденімпаз ғалым бұлардан бөлек Арыстанбай Тобылбайұлы, Біржан сал Қожағұлұлы, Ақан сері Қорамсаұлы, Ыбырай Сандыбайұлы, Доскей Әлімбайұлы, Шашубай Қошқарбайұлы, Кенішбай Жұбандықұлы, Тайжан Қалмағамбетұлы, Қалқа Жапсарбайұлы, Майасар Жапақұлы, Болман Қожабайұлы, Иса Байзақұлы, т.б. қазақ айтыс өнерінің ірі өкілдері туралы зерттеу мақалаларын жазды. Толықтыра айтқанда, айтыстың екі ғасырлық даму жолын, тағылым мектебін ғылыми зерделеді.

Осы мақалаларының арасында оқшау көрінетіні – 1943 жылы 4 желтоқсанда сұрапыл соғыс жүріп жатқанда Алматыда Опера және балет театрында өткен айтыс туралы жазған мақаласын айтуға болады. «Тарих қаһармандарын тірілткен айтыс» деп аталатын мақалада М.Әуезов, Қ.Сәтбаев, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, А.Жұбанов, Е.Ысмайылов, К.Бәйсейітова сынды ұлт зиялылары атсалысқан айтысты жыр алыбы Жамбыл Жабаев ашып, Кенен Әзірбаев, Шашубай Қошқарбайұлы, Қуат Терібаев, Майасар жапақұлы, Орынбай Тайманов, Нартай Бекежанұлы, Нұрлыбек Баймұратов, Омар Шипин, Көшен Елеуов, Ілияс Манкин, Жолдыкей Нұрмағамбетов т.б. дүлдүлдердің қатысқаны жөнінде жазады. Аталмыш мақала айтыс тарихы үшін үлкен маңызға ие екенін айта кеткіміз келеді. Ғалым «Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі» монографиясында осы кезеңдегі ақындардың өлеңдері мен айтыстарын көркемдік тереңдей тұрғыдан талдап, ғылыми-теориялық тұрғыда байыпты бағасын берген.

Ал осы монографияда 1963 3-5 тамызда Алматыда Қазақ КСР Ғылым академиясы сен Қазақстан жазушылар одағы ұйымдастырған халық ақындарының бас қосуын 1943 жылғы айтыстан кейінгі елеулі оқиға деп бағалайды. Көпшілігінің көзі кетсе де Кенен Әзірбаев, Майасар Жапақов, Болман Қожабаев, Нұрлыбек Баймұратов, Есдәулет Қандеков, Шәкір Әбенов, Көшен Елеуов, т.б. айыр көмей, жез тандай айтыс жүйріктері қатысқан доданы ғылыми таразылап, ақындардың ауызынан төгілген көркем тіркестерді, мифологиялық образдарды, тапқыр теңеулерді, оқшау метафораларды салыстырады.

Дәл осылай, 1980 жылы өткен республикалық айтысқа қатысқан Мұқаш Байбатыров, Қалдыбек Әліқұлов, Мүтәліп Қыраубаев, Қасымқан Алдабергенов, Қалидолла Іздекенов, Тілеумұрат Қожамұратов, Әсімхан Қосбасаров, Айтуған Шәйімов, Жұмаш Оспанбекова, Шолпан Қыдырғиязова, Елеусіз Кенебаев, т.б. сынды бүгінде аттары ұмытыла бастаған көптеген айтыскерлердің сөз барымтасында айтқан көркем тіркестерін теңізден маржан сүзгендей теріп алып зерттейді.

Қорыта айтқанда, зерделі ғалым Серік Негимовтің қазақ халқының төл өнері айтысты зерттеуде сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. Оны осы шағын мақаланың көлемінде зерттеп тауысу мүмкін емес. Ол келешекте толығырақ зерттелуі тиіс мәселе.

Әдебиет:

1. Негимов С. Шығармалары (*зерттеулер*). I том, – Астана: Фолиант, 2015, 424 бет
2. Негимов С. Шығармалары (*зерттеулер, эсселер және ой-толғаныстар*). II том, – Астана: Фолиант, 2015, 424 бет
3. Айтыстану. Ғылыми жинақ. – Астана: Жалғас-Print, 2013, 420 бет

ӘОЖ 821.512.142.

**ПРОФЕССОР С.НЕГИМОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ БИ-ШЕШЕНДЕР МҰРАСЫНЫҢ
ЗЕРТТЕЛУІ**

Серікказы Қорабай,

*(М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Абайтану және әдебиет тарихы
бөлімінің меңгерушісі, профессор)*

Ежелден белгілі дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік жүйесіндегі демократиялық биліктің иесі ретінде би лауазымы басты рөл атқарды. Халық түсінігінде бұл киелі атау төрт түрлі мағынада: 1) ел билеушісі; 2) сотқа төрелік жасаушы; 3) батагөй, шешен; 4) бітістіруші, елші ретінде ұғындырылды. Билер институты Қазақ хандығы тұсында арнайы мемлекеттік қызмет саласы ретінде үлкен беделге ие болды.

Би болу үшін де басты қасиеттің бірі – шешендік өнерге жете мән берілген. Ұлы ғалым Шоқан Уәлиханов: «Би атағын беру қазақта халық тарапынан бір сайлау арқылы немесе халықты билеп отырған өкімет тарапынан бекіту арқылы болған емес, тек сот ғұрыптарына әбден жетік, сонымен қатар тілге шешен қазақтар ғана бұл құрметті атаққа өз бетімен ие болған. Би атағын алу үшін би болам деген қазақ өзінің заң ісіне жетіктігі және шешендік қабілеті бар екендігін халық алдында сан рет көрсетуге тиіс болған. Ондай адамдардың атағы бүкіл қазақ даласына тез жайылып, олардың аты жұрттың бәріне мәлім болып отырған» деп (1,135) бидің шешендік өнермен тығыз ұштасқан қадыр-қасиетін терең ашып көрсеткен. Мұның өзі халқымыздың қай заманда да сөйлеу өнерін жоғары бағалағандығын анық байқатса керек. Сол себепті де сөз өнері, біз әңгіме етіп отырған шешендік өнер өнер атаулының биік өлшемі болып саналды.

Міне, сол бір-бірінен ажырамас өрелі өнер өкілдері – би-шешендердің тұғырлы талант қырларын жете зерттеп келе жатқан фольклортанушы, әдебиеттанушы-ғалым, профессор Серік Негимов деп нық сеніммен айта аламыз. Әрине, бұған дейін кеңестік кезеңде қазақ билерінің шешендік сөздері туралы әдебиет зерттеуші Ә.Мәметова кандидаттық диссертация қорғап, көрнекті фольклортанушы-ғалым Б.Адамбаев ұлттық шешендік өнер туралы үзбей зерттеп, үлкен қажырлық танытты, көптеген жинақтар дайындап шығарып, ғылыми еңбектер қалдырды, ал белгілі әдебиеттанушы-ғалым, филология ғылымының докторы, профессор М. Жармұхамедұлы 1988 жылы «Шешендік өнер» атты ғылыми зерттеу жазды.

Профессор С.Негимов қазақ шешендік өнеріне қызығушылық танытып, еліміз тәуелсіздік алған кезден бері би-шешендер шығармашылығын зерттеу ісімен үзбей айналысып келеді,оның қалыптасу, даму жолдарын, көрнекті өкілдерінің шығармашылық мұрасын үлкен біліктілікпен, жан-жақты саралап қарастыруда. Сол ізденістер нәтижесінде 1997 жылы «Ана тілі» баспасынан ғалымның «Шешендік өнер» атты көлемді оқу құралы жарық көреді.

Шешендік өнер тарихынан, шешендік сөйлеу мен ұлттық шешендік өнерден терең сыр шертетін «Шешендік өнер» кітабының С.Негимовтың ғылыми шығармашылығында алатын орны бөлек.

Байырғы ұлттық өнер туралы алғашқы тәжірибе ретіндегі оқу құралында ұлттық шешендік өнердің болмысы, жанрлық табиғаты терең талданады, ұлттық әдебиет, мәдениет, фольклор тарихындағы елеулі туындылар сөз болып, қазақтың белгілі шешен-билері мұрасындағы шешендік өнерге байланысты ой-пікірлер таразыланады. Ғалым «би» деген ұғымның этимологиясын, шешендік, болмысын, психологиялық-физиологиялық ерекшеліктерін, шешен сөйлеудің қисынды-композициялық құрылысын, тақырыбы мен түрлерін, стильдік табиғатын, оның біртұтас үрдіс, суырыпсалмашылдық өнер екендігін егжей-тегжейлі баяндайды.

«Шешендік өнер» еңбегінде тақырып таңдау, жоспарлы ойды айқындау, материал жинау мен іріктеу, ретке түсіру, шешендік сөйлеу композициясы мен логикалық құрылысы, айғақ-дәлелдер, сөзді айта білу шеберлігі мен дыбыстау мүшелерінің қызметі, аудитория мен шешеннің өзара байланысы, шешеннің сыртқы түр мәдениеті мен ым-ишарат, дене қимылдарын шебер пайдалану мәнісі, конспект жасау мен сөйлесуге жаттығу сырлары, шешеннің сендіру, үйрету, тәрбиелеу сияқты мақсат-міндеттері мен талдау, ойлай білу, тексеру қабілеті, шешен сөздегі қисын заңдылықтары, қабылдау мен түсінудің проблемалары (мотивтер, аудиторияның әлеуметтік құрамы, жас ерекшеліктері, білім-білік деңгейі), шешендік өнердің басқа ғылымдармен байланысы, шешендік өнердің тілдік стильдік табиғаты, көркемдік кестесі тиянақты түрде талданады. Қазақ шешендік өнерінің заңғар тұлғалары, әйгілі би-шешендер Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би, Әйтеке би, Сырым шешен, Ақтайлақ би, Бөлтірік шешен, Абайдың шешендік таланттары жеке сөз болады. Еңбектің әр тарауының соңында жаттығу сабақтары мен сұрақтар және ғылыми трактатардан шағын үзінділер, ал кітап соңында шешендік өнер туралы зерттеу еңбектерден үзінділердің және әлем ойшылдарының шешендік өнер туралы нақылдары мен қанатты сөздерінің берілуі оқу құралының құндылығын арттыра түскен.

Осы «Шешендік өнер» атты жұртшылық ілтипатына бөленген іргелі еңбегінен кейін де қай зерттеуінде болсын, ғалым қазақ би-шешендерінің мұрасына арнайы тоқталып, өзі қарастырған мәселелермен тығыз байланыстыра қарастырды. 1999 жылы жарияланған «Қарауыл Қанай би» атты мақаласында от ауызды, орақ тілді Қанай бидің өз атағына сай қызметі мен шешендік өнеріне кеңінен тоқталса, 2000 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты іргелі ғылыми еңбекте қазақтың би-шешендік өнерінің аса көрнекті өкілдері Әйтеке би мен Қаз дауысты Қазыбек би туралы жазған тараулары жарияланды. Бұл ел тарихында ерекше орны бар ұлы билер туралы монографиялық тұрғыда жазылған алғашқы тәжірибе түріндегі мақалалар ретінде осы тарихи тұлғалар жайындағы одан кейінгі зерттеулерге негіз болды.

Профессор С.Негимов республикалық, халықаралық деңгейде өткізілген алқалы ғылыми жиындар мен конференцияларда да шешендік өнер туралы тынбай сөз қозғап, көптеген мағыналы баяндамалар жасады. Соның айқын бір айғағы – 2002 жылы Талдықорғанда І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің 30

жылдығына арнап өткізілген «Мыңжылдықтар тоғысындағы Қазақстан білімі мен ғылымы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияда «Шешендік өнер тарихындағы Ескелді, Балпық билердің орны» деген тақырыпта осы Жетісу өңірінен шыққан атақты екі би туралы баяндама жасап, жергілікті зиялы қауымды разы қылғаны бар. Өзі солтүстіктің тумасы болса да, оңтүстіктен шыққан сөз саңлақтарының шешендік талантын жан-жақты айшықтап берген білімпаздығына бәрі де таңқалып, ұзаққа дейін ду қол соғып қошамет білдірген.

Ғалым үнемі ізденіс үстінде жүріп, жауынгерлік дауылпаз поэзияның белді өкілі Махамбет Өтемісұлының айтулы ақын ғана емес, ділмар шешен екендігін нақты дәлелдеп, ой түйген болатын. Оның бұл ғылыми мақаласы 2005 жылы Қытайдың Құлжа қаласында шығатын «Іле педагогикалық журналында» жарияланып, алыстағы ағайынды бір тамсантқан еді. Профессордың осы тақырып төңірегінде Қытайда жарияланған жалғыз осы мақаласы ғана емес. Әлгі мақала Қытай ғалымдарының назарына іліккен болуы керек, 2006 жылы Үрімжіде қытай тілінде шыққан «Қазақ әдебиетін зерттеу» атты жинақта ғалымның «Ұлттық шешендік өнер» атты мақаласы жарияланды.

Жалпы, тәуелсіздік жылдары профессор С.Негимовтың би-шешендер мұрасын зерттеген отызға жуық мақаласы жарық көріпті. Осы жайттың өзінен-ақ ғалымның бұрыннан қаузап келе жатқан тақырыбына адалдығын байқаймыз. Оның өз нысанына қызығушылық танытқаны соншалық, тіпті сонау орта ғасырлардағы шешендік өнер тарихын да тереңнен барлайды. Бұл ретте оның «Әдебиет әлемі» атты кітабында жарық көрген «М.Х.Дулатидің шешендік өнерге қатысты ой-пікірлері» атты мақаласының мәні зор. Мақалада Мұхаммед Хайдар Дулатидің мемлекет қайраткері ғана емес, шешендік өнерге байланысты терең ой өрбіткен пайымдаулары кеңінен қарастырылған. Ғұламаның әскери шешендік өнер туралы ғибратты кеңестері мен құнды пікірлерін оның басты шығармасы – «Тарихи Рашиди» кітабынан жеке бөліп алып, үлкен үлгі-өнеге ретінде жұртшылық назарына ұсынған. Ең соңында келіп: «Сайып келгенде, М.Х.Дулати «Тарихи-и Рашиди» еңбегінде көшпелі халықтың көркемдік ойлау жүйесін, дәстүрлі түркілік дүниетанымын, өз заманындағы аузынан дүрлер төгілген ділмарлардың шешендік қабілетін, сөз сөйлеу мәдениетін жарқын түрде көрсеткен деуге болады» деп келелі ой түйеді (2, 218).

Би-шешендер мұрасының қазақтың басқа да бірқатар көркемсөз шеберлерінің шығармашылығында қарастырылуы жайлы мұндай ой тамызығы ғалымның бірнеше зерттеуінде өзінің жалғасын тапқан. Осы тақырып профессордың атақты ойшыл, ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы туралы жазылған «Мәшһүр Жүсіп әлемі» атты зерттеуінің «Мәшһүр Жүсіп шығармашылығындағы би-шешендер мұрасы» тараушасында терең қозғалса, жыр дауылпазы Сәкен Сейфуллиннің 1932 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиеті» атты еңбегінде шешен-билер мұрасын жинап, талдап зерттеуі кеңінен сөз болады. Білік, шешендік өнерде тарихи сабақтастық, дәстүр жалғастығы бар екендігін айта келіп: «... ұлттық әдебиеттану ғылымында тұңғыш рет заман қайшылықтарын бүгежектемей, би-шешендер шығармашылығын, билер дәуірінің әдеби нұсқаларын жинақтап, жүйелеп, түбірлей тексерген Сәкен Сейфуллин демекпіз» деп парасатты пайымдау жасайды (2, 138).

Би-шешендер шығармашылығы – С.Негимов өмірінің темірқазығы іспетті. Ол билердің ата сөздерімен, шешендік өнермен сусындап есейді, өсті, қанаттанды, биікке көтерілді. Фольклор – халық жаны десек, сол фольклордың басты жанрларының бірі – шешендік өнер оның рухани азығы болды. Ол ғұмыр бойы мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді, би-шешендер мұрасы мен ақын-жыраулар шығармаларын, бата сөздерді және ауыз әдебиетінің басқа да көптеген үлгілерін жалықпай жинап, қажымай насихаттап,

зерттеп келеді. Ғалым жинаған материалдың көпшілігі кітаптарға еніп, ғылыми зерттеу айналымына да түсті. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша жарық көрген он томдық «Қазақтың ата заңдары» антологиясына ғалымның «Ұлттық шешендік өнер» еңбегінен үзінді келтірілуінің өзі көп жайтты аңғартса керек.

Профессор С.Негимов шешендік өнермен тікелей байланысты бір бата сөз жанрының өзінен үш бірдей кітап құрастырып, халық игілігіне айналдырды. Өзі де шешендік өнерден үлкен тәлім алып, бұрынғының билеріндей шешен де әсем сөйлеуге дағдыланды. Қазір көпшілік алдында кеңінен көсіліп сөйлеп, шешендік сөз тіркестерімен жұрт алдына шыққанда ғалымның шешендік талантына ел сүйсінеді. Ұлы дала елінің атақты жыраулары мен би-шешендері, суырыпсалма жыр жүйріктері туралы бірнеше халықаралық, республикалық ғылыми конференцияларда баяндамалар жасап, тыңнан ой өрбітуі осы шешендік өнерге деген сүйіспеншілігі мен адалдығынан болар.

Жезтаңдай, ділмар, от ауызды, орақ тілді, тілге жүйрік, сөз қисынын тауып айтатын халық қалаған сөз шеберін, ел-жұртты елеген, халқы қалаған азаматтарды ардақтаудың ана тілімізде атаулары мен дәріптеу, бейнелеу сөздерін айтып тауысу қиын. Оны қазақ теңеп те, бейнелеп те, асқақтатып та айта білген. Әділдікті ту еткен биді «қара қылды қақ жарған», шешенді «ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен» сияқты теңеулермен мадақтап, ардақтаған, дәріптеген. Ел сыйлаған адамдар есімі халық жадында мәңгі сақталған. Мыңдаған, жүздеген жылдар өтсе де, Төле, Қазыбек, Әйтеке билер және басқа да көптеген би-шешендердің есімін жұрт әлі де мақтанышпен айтып отырады. Осы ретте түгел сөздің түбін түсірген, аталы да, баталы да сөздерді қисынын келтіріпайтып жүрген, шешендік сөзді өмірінің сәніне, ғылыми жұмысының мәніне айналдырған фольклортанушы-ғалым Серік Негимов өлең сөзге дес бермеген, ауылдың алты ауызын аңыратып, ердің құнын екі-ақ ауыз сөзбен бітіретін данышпан халықтың ардақты перзенті ретінде шынайы шешендік өнерге машықтанған, шешендік өнерді сүюді де, бағалай білуді де өз еңбектері арқылы үйретіп, ұғындырып келе жатқан зиялы азамат.

Шешендік өнерді ең асыл өнер деп бағаласақ, көпті көрген, көп еңбек жазған құймақұлақ оқымысты Серік Нығметоллаұлы көкейге тоқығанын, содан жасаған ой-түйіндерін жастарға үйретуден жалықпайды. Үлгі-өнегеге толы аталы сөз бен шешендік кемеңгер ойдыжан азығы қылған зерделі жанның бір көргенін, бір оқығанын лезде үйреніп, лезде жаттап ала қоятын, өзінің білгенін біреуге жеңіл де тез түсіндіре қоятын қабілетіне, зеректігіне барша жұрт қайран қалады. Міне, осындай шешендік зор қасиет-қабілетке ие профессор Негимов халқының сөз өнері, шешендік өнері жайында тереңнен ой толғап, нақты тұжырымдар жасаған ғалымдардың бірі ретінде алдағы уақытта да өзіндік ұлттық ерекшеліктерді, қасиеттерді бойына жинақтап, көркемдік қуатымен, ғибраттық сарынымен дараланған, аса бай ақындық тілімен өзгеше қалыпта көрінген, халқымыздың рухани азығына айналған көркемдік құбылыс – би-шешендер мұрасын ұрпаққа ұлағат, кейінгіге аманат, келер күнмен бірге жасайтын рухани асыл қазына тұрғысында зерттеп, тың еңбектер жазады деп кәміл сенеміз. 2009 жылы жарық көрген «Таным мен пайым» атты іргелі ғылыми еңбегінің «Студенттерді шешендік өнерге тәрбиелеудің басты шарттары» деген тарауын тұтастай жас ұрпақты шешендік өнерге баулу мәселелеріне арнап, «Тәуелсіз Қазақстанның жарқын да салтанатты болашағын жасайтын бүгінгі студенттердің рухани бітім-болмысын, ұлттық сана-сезімін, биік дүниетанымын қалыптастыруда шешендік өнердің мән-мағынасы мейлінше зор» деп (3, 103) діттеген мақсатының маңыздылығына терең бойлайды. Шешендік өнердің сыр-сипатына үңіле келіп, студенттерді осындай ізгі қасиетке тәрбиелеудің негізгі шарттарын нақты тізбелеп көрсетеді.

Инжу-маржандай ғасырлар бойы халық жадында сақталып, көптің көкейіне орнаған, халық талғамын өтеген шешендік сөздердің тәрбиелік мәні зор. Оны керекті жерінде жаңартып, жасартып, кәдеге жарату, әлденеше ұрпаққа жаттап жеткізуді Серік Негимов еңбектері іске асырады. Қара қылды қақ жарған әділдік күшті, қызыл тілден бал тамған шешендік күшті десек, талапты жастар осындай ғибратты ғалымдардан шешендікке үйренуді өздеріне міндет, мұрат тұтулары қажет. Ал шешендік өнер халық даналығының жас ұрпақты тапқырлыққа, өткірлікке, адамгершілікке баулитын тәрбие құралы екенін әсте естен шығармауымыз тиіс.

Әдебиет:

1. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы, 1985.
2. Негимов С. Әдебиет әлемі. – Алматы, 2008.
3. Негимов С. Таным мен пайым. – Алматы, 2009.

ӘОЖ 82:821.512.122

БАЛЛАДА ЖАНР РЕТІНДЕ...

Смағұлов Жандос Қожахметұлы

(Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ ф.ғ.д., профессор)

Сембекова Жансая Серғазықызы

(Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ

Қазақ әдебиеті кафедрасының 1-курс магистранты)

Баллада – ғылыми тұрғыда аз зерттелген жанр. Балладаға энциклопедиялық анықтамаларда «Лириканың бір түрі, шағын сюжетті өлең» [1,64] деген түсіндірме берілген. Ең алғаш рет Е. Ысмайыловтың жоғары мектеп үшін жазылған «Әдебиет теориясының мәселелері» атты кітапта баллада лириканың бір түрі ретінде қарастырылған.

Қазақ поэзиясындағы балладаның ерекшелік сипаттарын саралау үшін жанрдың жаратылысына, бітіміне назар аударып қарастырғанды жөн санаймыз. Зерттеулер мен көзқарастарға сүйенсек, орыс әдебиетшілері балладаны "лиро-эпикалық жанр" деп оқшаулай отырып, сондай сипатты шығармалармен қарастырады. Түптеп келгенде, әдебиеттің екі іргелі тегіне жататын – лирика мен эпиканың іштей астасқан, араласып-ұштасып келген түріндегі туындыларға жатады. Поэма, мысал өлеңмен жазылған романның дәстүрлі үлгілеріне баламалайды. Әрине, балладаға бұл сыршылдық пен эпикалық белгілерден өзге көлемі, сюжеттің болуы-болмауы, керемдік бітімі, поэтикалық жаратылысының өзге де тараптарынан туындайтын сипаттар тән. Қазақ әдебиетіндегі балладаны сөз еткенде де, ең алдымен, өзекті екі сипаттың (лирика, эпика) қаншалықты қатысы бар екендігін саралаудан бастаған орынды. Ол үшін академик З.Қабдоловтың лирика мен эпикаға берген сипаттамаларына тоқтала кетейік.

«Лирика— әдебиеттің Аристотель заманынан бері келе жатқан дәстүрлі үш тегінің бірі шындықты адамның ішкі көңіл-күйіне бөлеп, ойы мен сезіміне аастастыра суреттейтін терең психологиялық шығармалардың түрі. Көбіне өлеңмен жазылады.

Көлемі жөнінен, эпосқа қарағанда, әлдеқайда ықшам. Сюжетке де көп бара бермейді, оқиғадан гөрі отты сезім басымдау, күллі сюжет сол сезім маңына, бас-аяғы тұжырымды бірер философиялық ой маңына жинакталады» [2, 316]. Ал «эпос - көркем әдебиеттің байырғы, негізгі тектерінің бірі, дәлірек айтқанда, өмір шындығын мейлінше мол қамтып, кең суреттейтін, адам мінезін мүмкіндігінше терең ашып, жан-жақты танытатын іргелі, күрделі жанр.

Эпостық шығармалардың өмірдегі қат-қабат, шытырман оқиғаларды суреттеуде мүмкіндігі лирикадан әлдеқайда мол, құлашы кең. Эпикалық шығармалардың көбі сюжетке құрылады. Адам образын жан-жақты бейнелеп, шындық сырын неғұрлым толық ашуға бейім» [2, 298]. Осы сипаттарды және баллада жөніндегі орыс және қазақ ғалымдарының байламдарының түптеп келгенде бір екенін ескеретін болсақ, осы жанрдағы өлеңдерді лиро-эпикалық шығармалардың бірі деп айқын айтуға болар еді.

Лиро-эпикалық шығармалар – қай ұлттың әдебиетінде де ықылым замандардан көрініс беретін классикалық әдебиеттің дәстүрлі арнасы. Ол жөнінде қазақ ғалымдарының да тұжырымдары айқын түйінделген.

Мәселен, лиро-эпикалық шығарма туралы зерттеуші Ы.Дүйсенбаев: «Лиро-эпос жырларының қай мезгілде пайда болғанын кесіп айту өте қиын. Өйткені олар кезінде қағаз бетіне түспеген және басқа да жөнді дерек сақталмаған. Тек ұрпақтан-ұрпаққа ауызша айтумен жетіп отырған [3, 9], – дейді.

Ел ішінде баллада сипаты өлеңдер, аңыз, жекелеген эпостар көп сақталмаған. Көшпелі елдің қажетіне жарай бермеген. Халыққа әлденеше рет ерлік істерді, махаббат хикаяларын, мінез-құлық жайын баяндайтын көлемді шығармалар тартымды болды. Бірақ, үлкен бағалы жыр-эпостар бірден туа қоймаған. Әйтсе де, өлеңнің балаң шағы мен есею тарихына көз жүгіртсек, күрделі жырлар жасауға алғаш өткел берген баллада сипатты өлеңдер тәжірибесі болса керек.

Өмірде кез-келген нәрсенің сыры салыстыру арқылы анықталады. Балладаның өзіне тән жанрлық сипаттарын нақтылай айыру үшін, поэмамен, тарихи жырмен, новелламен, мысалмен салыстырғанды жөн көріп отырмыз.

Ең алдымен поэма мен баллада жанрын салыстырып көрейік. Орыс ғалымы Л.И. Тимофеев поэмаға мынадай анықтама берді: «...один из видов лиро-эпического жанра, стихотворное произведение с сюжетно-повествовательной организацией, повесть или роман в стихах.

Сравнительно с различными видами повествовательной прозы сюжет в поэме значительно более лаконичен, сжат, пунктирен, далеко не всегда полностью развернут, движение сюжета иногда как бы заменяется повествовательной характеристикой персонажа или состояний лирического героя» [4, 94].

Ал қазақ әдебиетінің теориясын зерттеуші Қ.Жұмалиев: «...эпостық жанрдың бір түрі. Белгілі бір оқиғаны өлеңмен баяндайтын көркем шығарма. Поэма көбіне сюжетке құрылады, бірақ сюжетсіз поэмалар да кездеседі.

Поэма өлеңмен жазылуының, сюжетке құрылуының үстіне оқиға бірлігінің берік сақталуы, бөлшектерінің біркелкі келуі және солардың барлығы асқан шеберлік, іскерлікпен жанды, жинақы түрде суреттелуі шарт...» [5, 228], – деген екен.

Осы айтылған анықтамаларды тұжырымдасақ, поэманың басты белгілері: сюжет, лиризм, характер екенін ескере отыру керек. Осы белгілерді баллада бітімінен де толық аңғара аламыз.

Қорытындылай келе, балладада бір ғана эпизодтық көрініс алынады. Оның өзі таң қалдырар тосын, оқшау сюжетке құрылады. Кейіпкер ретінде қарапайым адам бейнеленіп, оның бүкіл ғұмыры суреттелмей, бір оқиғаға ғана қатысты оқыс іс-әрекеті көрсетіледі. Кейіпкер жалпы елдік мәселелерді шеше алмайды. Мұнда тарихи деректерге көңіл бөлінбейді, олар жалпы шартты түрде баяндалады, уақытқа шектеу қойылмайды. Кейіпкер көбінесе отбасы, жеке өмірінің мәселелерін шеше алмай шырғалаңға түскен жан. Өлеңнің оң бойын өзектеп, қатерлі қалпымен аяғына дейін шиеліністіре түсетін драматизм де күшті. Сюжет міндеті түрде күтпеген жерден аяқталады.

Эпика мен лириканың белгілері араласа келіп, балладаны өзіне бөлек бір аралық сипаттағы лиро-эпикалық жанр болуына жеткізді. Көлемі жағынан лирикалық өлеңдерден ұзақ, поэмадан қысқа болып келеді. Баллада неғұрлым аз жолдар арқылы баяндалса, соғұрлым сюжеті оқырманды қызықтыра түседі.

Әдебиет:

1. Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы: ҚСЭ, 1973.
2. Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. 2-т. Сөз өнері: монография. Талант пен таным: әдеби толғаныстар. – Алматы: Жазушы, 1983. – 456 б.
3. Дүйсенбаев Ы.Т. Қазақтың лиро-эпосы. – Алматы: Ғылым, 1973. – 150 б.
4. Тимофеев Л.И., Тураев С.В. Словарь литературоведческих терминов. – Москва: «Просвещение», 1974. – 509 с.
5. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1960. – 244 б.

УДК 37.00

СОВРЕМЕННЫЙ НОВОЯЗ И РУССКАЯ МЕНТАЛЬНОСТЬ

Табакова З.П., Назаренко А.А.
(СКГУ им. М.Козыбаева)

У всех языков одна задача –служить людям для осуществления успешной коммуникации. Современное общество, выдвигая на первый план демократические ценности, оказывает влияние и на способы выражения этих ценностей, то есть на язык. Появляются новые слова, в которых не выражается личностное отношение к предмету речи. Цель их применения кажется благородной, так как в них в более мягкой форме выражается основное содержание слова, его смысл, его значение. Например, вместо слова, обозначающего рост человека (*низенький человек, человек низкого роста*) стало более употребительным сочетание *человек невысокого роста*. Слова *калека, инвалид* заменяются сочетанием *человек с ограниченными физическими возможностями*; характеристики по

внешнему виду также становятся более нейтральными, например: *толстый, полный, жирный* человек заменяется сочетанием *человек с излишним весом*.

Более мягкие способы выражения призваны не допускать в языке дискриминации людей по национальной или расовой принадлежности: так, слова *негр, нигер* заменились на *афроамериканец*; чтобы избежать дискриминации людей по возрасту, слова *старик, старуха, старый человек* уходят из употребления и заменяются более употребительными: *пожилой человек*, а в разговорной речи появилось сочетание *возрастной человек*. Попытки избежать дискриминации по возрасту вполне оправданы, так как люди стали не только дольше жить, но и сохранять хорошую физическую форму в преклонном возрасте, а душой, как сказал поэт Владимир Шестериков: «мы будем молодыми в 60, и в 70, и в 100!»

В новых формах языка, как и в каждом новом явлении, есть две стороны. Одна из них несёт положительный заряд, другая – создаёт определённые проблемы. Так, с открытием атомной энергии человечество получило новые возможности, но появилась и реальная угроза ядерной войны и уничтожения всего живого на Земле. Происходящие в языке процессы, конечно, не несут явной угрозы человечеству, но существенно влияют на нравственность человека, особенно на духовно-нравственное воспитание подрастающего поколения. Формирование «мягкого», инклюзивного, языка способствует смягчению словесной агрессии, а значит – помогает избежать конфликтных ситуаций не только в межличностном общении, но и в области дипломатии, в публичных выступлениях и в прессе. Борьба женщин за гендерное равенство в обществе, то есть за равенство в гражданских правах, переросла в проблему равенства полов во всех сферах жизни. Гендерное равенство нашло отражение и в языке. Так, в профессиональной сфере слова женского рода уходят из названий профессии: *повариха, парикмахерша, кассирша, учительница преподавательница* – в официально-деловом стиле заменяются существительными мужского рода: *парикмахер Петрова, кассир Иванова, преподаватель Людмила Петровна Вдовина*. Новая норма не затрагивает разговорную речь, традиционные формы в межличностном общении остаются общеупотребительными.

Однако у этого процесса есть и обратная сторона медали. Инклюзивный язык, называя вещи не привычными словами, способствует новому их восприятию и постепенно изменяет отношение человека к самим явлениям. Мы говорим о тех случаях, когда меняется отношение к моральным ценностям и вековым традициям народа.

Например, признание равенства всех и во всём привело к разрушению традиционных норм поведения в отношениях мужчин и женщин, чему в немалой степени способствует инклюзивный язык. Так, *сожитительство* до брака и в русской и казахской культурах считалось безнравственным, что способствовало более сдержанным и романтическим отношениям влюблённых. В современном языке для обозначения добрачных отношений появилось более мягкое выражение – *живут в гражданском браке*. Однако само понятие *гражданский* предполагает юридическое право, полученное гражданином по законам общества. В тех странах, где такая форма брачных отношений никакими гражданскими законами не закреплена, этот термин юридической силы не имеет и в юриспруденции не употребляется, заменяясь словами: *сожитительство, сожитель, сожительница*. Однако общество постепенно привыкает к новым названиям, при этом исконное их содержание забывается, и под действием *окна Овертона* люди воспринимают по-новому их смысл, происходит постепенное размывание границ между понятиями нравственно/безнравственно, хорошо/плохо.

Яркой демонстрацией этого процесса может служить пример из оскандалившегося учебника по русскому языку для 7 класса.[1] В одном из его упражнений (№ 305)

учащимся предлагается назвать характерные черты *киллера*, описать его характер и внешний вид. В результате ученики вместе с учителем должны создать *словесный портрет* киллера. В методических разработках [2,204], призванных помочь учителю в работе, в качестве дополнительного материала приводится примерный «словесный портрет» КИЛЛЕРА. Авторы приводят характеристики киллера по материалам масс-медиа: он *хладнокровный, выдержанный, умный, решительный, смелый, изобретательный, наблюдательный*. Здесь же говорится о его высоких заработках, красивой и интересной жизни, приводится мнение известного учёного, который считает, что профессия *киллера* является престижной (!).

Получился положительный образ, вполне достойный для подражания учеников. Но ведь заимствованное слово *киллер* заменило русское слово *убийца*. Неужели наши дети будут так представлять убийцу? Остается надежда на здравомыслие учителей, их нравственные ориентиры, о которых так хорошо сказал поэт, учитель, директор школы, Александр Курленя:

Моё призвание – у парт
Растить надежды и таланты.
Я посвятил себя тому,
Чтоб ученик мой ненароком
Не перепутал свет и тьму,
Отдавшись пагубным порокам.
Кредо [3,56-57]

Кстати, само слово *здравомыслие*, *здравомыслящие* люди часто используется как один из приёмов воздействия на человеческую психику. Утверждая, например, сомнительные ценности, автор публикации или оратор своё мнение выдаёт за мнение большинства, например: «*Все здравомыслящие люди* поддерживают ювенальную полицию». Этим приёмом добиваются если не единомыслия, то хотя бы молчания, ведь никому не хочется выглядеть *не* здравомыслящим человеком. При этом забывается простая истина: «Молчание – знак согласия». На эту тему есть очень хорошее стихотворение у В.Шестерикова:

Нет, не всегда молчанье – ~~ж~~олото!
Особой в том заслуги нет.
Иной раз скажешь только слово ты,
А сколько сбережешь от бед!
Когда вас кто-то бьёт отчаянно,
А на устах друзей – печать,
Увы, не ~~ж~~олото – молчанье,
Предать вас – ~~ж~~начит промолчать!
Нет, не всегда молчанье – ~~ж~~олото! [4, с.42].

В нашем примере встретилась новая номинация – *ювенальная полиция*. Казалось бы, утверждая законы о ювенальной полиции, власть проявляет заботу о детях, но словосочетание *ювенальная полиция* вызывает в обществе только страх и недоверие, неприятие и раздражение, и не только по существу её работы, но и по неудачному заимствованию. Первая часть (ювенальная) ничего не говорит ни о детях, ни тем более о заботе о них; вторая (полиция) также не вызывает положительных эмоций, потому что каждый человек понимает, что полиция призвана в обществе следить за порядком. Если к тебе в дом приходит полиция, и неважно, что она ювенальная, – значит что-то не так, ты, вероятно, что-то нарушил. Ещё античные философы уделяли большое внимание теории

именования, а Конфуций сформулировал этот принцип так: «Если имя дано неверно, то речь не повинуется, если речь не повинуется, то *дело не может быть образовано*». А мы хотим решать важные общественные проблемы даже не удосужившись их нормально назвать. Если к *ювенальной полиции* ещё добавить должность *детского омбудсмана* (совершенно неудобопроизносимый термин), то дело с заботой о детях точно «*не образуется*».

А в языке между тем появляются всё новые и новые слова, в которых смысл упрятывается в другую упаковку, и человеческий глаз привыкает безразлично скользить по газетному тексту, не заостряя внимания на отдельных словах, воспринимая только общий смысл текста. В тексте, например, рассказывается о действиях очередной ОПГ. Аббревиатура обозначает – *организованная преступная группа*, что знает далеко не каждый даже взрослый человек, эта аббревиатура заменила в русском языке понятное и точное по смыслу слово *банда*. Иные оппоненты мне возражают, утверждая, что ОПГ не просто банда, а *организованная банда*, но я полагаю, что любая БАНДА *организована*, но *только* по законам преступного мира, для того чтобы грабить и убивать. Складывается мнение, что нас постепенно приучают смотреть на преступный мир другими глазами: оказывается вор – это человек *с альтернативными источниками доходов*, а квартирный вор – это *домушник*; согласитесь, что *домушник* звучит очень мягко, по форме напоминая словосочетание *ворочник*, и особых отрицательных эмоций не вызывает. Общеизвестно, что языковая картина мира активно влияет на ментальность представителей определённого социума. Не случайно ещё в античной философии существовало мнение, что имя вещи влияет как на саму вещь, так и на порядок в обществе. Слово отражает не сам предмет или явление окружающего мира, а то, *как* человек видит его, через призму той языковой картины мира, которая существует в его сознании и которая детерминирована его культурой.

При чтении заголовка статьи в газете «Произошёл рейдерский захват» слово *захват* помогает нам понять, что произошло какое-то преступление. Однако слово *рейдерский* никак не связывается с хорошо известными нам *пиратами*, так как образование сочетания *рейдерский захват* прошло через цепочку разных смыслов: «*пиратский рейд – пиратский захват – рейдерский захват*», слово *пират* в этой трансформации выпало, а вместе с ним ушла и отрицательная оценка события.

Складывается представление, что кому-то очень хочется, чтобы будущее поколение людей, забыв простые истины, потеряло грань между добром и злом. Изучая процессы, происходящие в современном русском языке, нам нет необходимости ни впадать в панику – «теряем язык», ни поддаваться преклонению перед французским, а ныне перед английским языком. Всё хорошо в определённых пределах. Там, где заимствованное слово обозначает что-то новое, не имеющее своего термина в русском языке, это заимствование усваивается естественно, язык его ассимилирует, приспособляя к грамматике и произношению русского языка. В тех же случаях, когда иностранные слова начинают употребляться вместо русских слов, привычных и понятных носителю русского языка, теряется самобытность, связь с корнями русской речи. Такая болезнь языка объясняется извечным преклонением перед всем западным, языком в том числе. Приведём некоторые примеры. Так, повсеместно стало употребляться слово *волонтёр*, заменив русское слово *доброволец*. Чтобы понять заимствованное слово, носителю русского языка приходится его просто запомнить, а в слове *доброволец* любой, знающий русский язык, интуитивно осознаёт *добрую волю* желающих участвовать в хорошем деле. В современной печати можно встретить то и другое название: волонтёрская организация, но Первый

добровольческий форум. И от нас зависит, выберем ли мы волонтера или добровольца, спонсорство, спонсора или благотворительство, благодетель, меценат, наконец; суицид или самоубийство, дорожная карта или план действий, электорат или избиратели, импичмент или недоверие и т.д. К сожалению, этот список только растёт. Недавно на серьёзном заседании прозвучало: «Этих докладчиков берём на пленарное заседание, а остальных отправляем на панель». Оказывается, представить доклад на научной секции не так престижно звучит, как назвать его панельным или стендовым.

Способствуют таким нововведениям журналисты, которые стремятся показать свои знания в английском языке, а за ними тянутся и чиновники всех уровней. В результате русскому человеку, не знающему английский язык (а таковых большинство), приходится заниматься переводом «с русского на русский». Безоглядное заимствование не поддерживается не только семантикой слов, но их произношением. В русском языке, как и во всех других, существуют свои законы орфоэпии. Так, для русского языка характерно чередование гласных и согласных звуков (го-ло-ва), отступления от этого закона не вызывают трудностей (Моск-ва), в случаях скопления согласных происходит их сокращение, выпадение затрудняющих произношение звуков (диэреза: чувство, праздник), но эти отступления легко усваиваются ещё в школе. Однако скопление гласных звуков вызывает неудобство в артикуляции, это явление получило название *зияние*, и в русском языке оно встречается редко. Заимствованные слова могут по-русски звучать неблагозвучно. Смысл слова *инаугурация* никак не связан с русским корнем, но и произнести его надо, нарушая русское произношение: во-первых, здесь сочетаются гласные звуки (ау), во-вторых, заднеязычный [ʒ] оказался между двумя заднеязычными гласными [y]. Те, кто вводит такие слова в русскую речь, не задумываются, что при этом нарушаются отработанные веками законы русской речи.

У каждого языка своё представление о благозвучии и неблагозвучии. Мир меняется, и мы, возможно, вместо английского начнём активно изучать китайский язык, но это совсем не означает, что мы введём в свою речь китайские слова, которые в русской речи будут звучать как наши маты. В этом легко убедиться: пойдите на базар и спросите у китайца, как сказать по-китайски *сто рублей* или спросить: *умеешь не умеешь?* И вы услышите obscenную лексику, которая до такой степени привлекает нашу новую элиту, что даже Филипп Киркоров не устоял перед ней в своём новом клипе «Цвет настроения синий»; удивляет и то, что он не извинился за отборный русский мат в его песне, а только подсчитал, сколько кликов получил его клип, лучше бы он подсчитал, сколько почитателей его таланта изменили о нём своё мнение. Заслуженный режиссёр Никита Михалков не представляет военные фильмы без obscenной лексики. Приведём определение этой лексики: obscенная лэксика (от лат. *obscenus* «непристойный, распутный, безнравственный») – непечатная брань, нецензурные выражения, ненормативная лэксика, сквернословие, срамословие — сегмент бранной лексики различных языков, включающий вульгарные, грубые и грубейшие (похабные, непристойные) бранные выражения, часто выражающие спонтанную речевую реакцию на неожиданную (обычно неприятную) ситуацию.[5] Депутат Госдумы, единорог [Сергей Боярский](#), сын Михаила Боярского, предложил коллегам задуматься о тотальном контроле в сети. Он пишет: «Я считаю, что любые сообщения, которые содержат нецензурную лексику, должны быть удалены. Если на [«Эрмитаже»](#) написали слово из трёх букв, его надо закрасить или нет? Я считаю, что надо. А ещё заодно оштрафовать того, кто это сделал». Однако находятся люди, которые ему публично возражают: «Что? И материться в соцсетях нельзя? Я сознательно подписываюсь на людей в соцсетях, заведомо

предполагая, что они могут использовать крепкое словцо». Меня как читателя больше всего удивило в этом признании то, что любительницей нецензурной лексики в соцсетях оказалась женщина, журналист [Светлана Поворазнюк](#). [6]

Учёные-филологи, не обеспокоенные судьбой русского языка, успокаивают простой люд тем, что язык справился с засилием немецкого, французского языков, с новоязом 20-х годов 20 века, со временем это произойдёт и с английским. Надежда такая, конечно, есть у всех, но это совсем не значит, что наша учёная элита должна выступать в роли простого наблюдателя. Осуждая преклонение перед западными ценностями, В.И. Даль ещё в 1853 году с горечью писал: «У нас просвещение...сделалось *гонителем* всего родного и народного». Кстати, об *элите*. Если раньше к элите относили умных, творческих работников, то сейчас умы и таланты ушли в тень, а элитой стали считать богачей, светских львиц и им подобных «знаменитостей». Помню, как, выступая в университете, аким города, ныне уже бывший, назвал представителем элиты города *хозяина ресторана*, и это утверждалось в аудитории, где сидели учёные, музыканты, художники, вероятно, элита прошлого.

Язык – хранитель нравственных истин, которые определяют духовность как высшее качество человеческой жизни и делают человека человеком. В широко известном сборнике В.И. Даля «Пословицы и поговорки русского народа» есть пословица «Мало ль чего говорят, да не всё перенять»; думаю, что она и для нашего времени остаётся актуальной.

Литература:

1. Сабитова З.К. Русский язык, 7 класс. – Алматы: ТОО Издательство «Мектеп», 2017. – 328 с.
2. Русский язык: Методическое руководство. 7 класс.– Алматы: ТОО Издательство «Мектеп», 2017. – 368 с.
3. 3.Курленя А. И верю я голосу свыше. – Петропавловск: «Северный Казахстан», 2010.– 480 с.
4. Шестериков В. Второе зрение.– Алма-Ата: «Жазушы», 1983. – 64 с.
5. Общечная лексика в русском языке.– Википедия [Электронный ресурс]Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%B1%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%B2_%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%BC_%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA%D0%B5 (дата обращения 11.05.2018)
6. Поразнюк С. Мат в соцсетях должен быть удалён.[Электронный ресурс] Режим доступа:<https://lenta.ru/articles/2018/04/11/boyarski> (дата обращения 9.05.2018)

ӘОЖ 821.512.122

С. НЕГІМОВТЫҢ ӘДЕБИ ТҰЛҒАСЫ

А.Қ. Тұрышев, Ш.Ж.Тұрышева

(С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті)

Серік Негімовты мен 1993 жылдан білемін. Серік Негімов - ф.ғ.д., профессор келеді, дәріс оқиды, шақырдық деді кафедра меңгерушісі Е. Өтебаев. Ия, ұзын да емес, қысқа да

емес, тапал да емес, нағыз сұңғақ келген, адамға мейірмен қарайтын, қарағанда тікелей қадала көзі үлкейіп, бар пейілімен қарайды екен, ғалым келді. Студенттерге дәріс оқуға кірісті. Дауысы жұмсақ, әдебиетті шемішкеше шағатын, теорияға да барады, шешендік сөздерді жатқа соғады, баталардың түр-түрін айтады, және айтып қана қоймайды екен, мәтін ішіндегі ескіліктерді түсіндіріп, мәнін-мазмұнын ашып, жан-тәнімен беріле түсіндіреді. Студенттер де, біз де Секеңді жақсы көріп кеттік. Кейін тағы 1993 жылы С. Торайғыровтың 100 жылдық мерей тойына қатысып, баяндама жасады. Сөйтіп жүріп достасып кеттік. Мәшһүр-Жүсіп Көпеевке арнап халықаралық, республикалық конференциялар ұйымдастырып Секең сол шараның бел ортасында жүретін болды. Сол С. Торайғыров конференциясында менің «Таныстыру», «Айтыс» (қала ақынымен дала ақынының айтысы) турады баяндама жарияланды. Секең менің «дала заңының конституциясы» - деген пікірімді көпке дейін ұмытпай айтып жүрді. Секеңнің бір ауыз сөзіне «Қаз тойғанына семірмейді, орғанына семіреді» - деген риза болып, кәдүескідей марқайып қалдым. Секең мәшһұртауға зор еңбек сіңірді, «Егеменді Қазақстан» газеттерінде ақын жөнінде құнды-құнды мақалалары жарияланды. Мінекей, Серік Негімов - сияқты дара тұлғаға біздің берер ықыласымыз да кездейсоқ емес екен. Серік Негімовтың қолымызда «Өлең өрімі» деген зерттеу еңбегі бар. «Өлкетану өлкесінде» деген тарауында: Интонацияның ішкі иіріміне тоқталады. Интонация жүйесінің ауызекі сөйлеу теориясында (теория публичной речи) көңіл бөлген. Шешендік өнерін құрметтеген арнаулы мектептер көне Греция мен Римде болғаны баршамызға аян. Олар интонациялық құбылыстың белгісі есебінде мыналарды таныған: 1) сөйлеу методикасы, 2) пауза, 3) сөйлеудің шапшаңдығы немесе баяулығы, 4) бұтақталып мүшеленуі, 5) ырғақ, 6) сөйлеудің барысы (поток речи) - деп интонацияның алғы шарттарын жіліктеп береді. Ахмет Байтұрсынов осы - мәселелерге қатты мән берген. «Сонадай-ақ сөздің өлең болып, көңілге ұнап, реттілігінен туатын қасиет сөзді айтқан кезде сағаттың шық-шық жүргені сияқты, тамырдың бүлк-бүлк сокқанының арасы қандай бірдей болса, сөз сөйлегендегі дауыс ырғақ-ырғағының арасы да сондай бірдей болады. Сөйтіп дауыс ырғақ-ырғағы сөзді бірдей-бірдей буынға бөледі. Сондықтан сөз табиғи негізінде қамыс сияқты бунақ-бунақ буыны бар нәрсе болып шығады және де сөздің буындары бір қалыпқа құйып шығарған кірпіш сияқты бірдей деп білуіміз керек. Сөйлем сөзден құралатын нәрсе болғандықтан, сөз ішіндегі буындар, ырғақтар, сөзбен бірге түгелімен сөйлемге кіреді. Өлең сөйлемдерінде сөз ырғақтарының үстіне өлең ырғақтары қосылады. Өлең ырғағы жорға жүрісінің тайпалуы, теңселуі сияқты екінші өңдірғақ болады. Бұл ырғақ сөйлемдердің ішіндегі буын санының бірдейлігімен, кестеленуінің реттілігімен, сөздердің әуездес ұқсастығымен келетін ырғақ. Буын ырғағынан өлең ырғағын айыру үшін бұл ырғақты жорғақ деп атаймыз» - дейді [1, 189 б.]. Демек, өлеңге қойылатын талапты А. Байтұрсынов нақты айтып, жазып отыр деуге әбден болады. С. Негімов келесі тарауда қазақ өлеңдерінің интонациялық және мелодиялық табиғатын қарастырады. А. Байтұрсынов «мелодия» дегенді әуезділігі деп алғанға ұқсайды. «Сөйлеу әуезділігі буын екіпіні мен сөз екпіні қолайлы орналасуынан болады. Әуелі буын екпіндерінің арасы тым жақын келсе, я алыс келсе әуезділігінде кемшілік болады. Тым жақын болып келу өңшең қысқа сөздер бір өңкей келгенде болады да, тым алыс болып келу өңшең ұзын сөздер бір өңкей келгенде болады. Сөйлеу әуезділігі түрлі сөздердің үндері орайласып ұнамды құралуынан болады. Олай құрастыру сөйлеушінің яки жазушының шеберлігін талғайды. Сөздің кестесін келтіріп айту деген сөз Абайдың «тілге жеңіл» деген сөзі. Бұлардың бәрін сөйлеу әуезділігіне тиісті сипат туралы айтылған сөздер. Сөз кестесі келсе, құлаққа жағымды болады, құлаққа жағымды болуы әуезділік болады. Сондықтан да ондай сөздердің сөйлемдері өрнекті сөйлемдер деп аталады.

Өрнекті сөйлемдердің өлеңдісі де, өлеңсізі де болады. Өлең біткеннің бәрі әуезді сөйлеу тобына жатады.» - дейді [1, 179 б.]. Негімовтың өзі «Халық өлеңінің құрылысы. Ол дыбыс әуезділігіне сүйенеді» - деп жазды [2, 18 б.]. А. Байтұрсыновтың «Сөздің әуезділігі ішіндегі дауысты-дауыссыз дыбыстар оңтайлы орналасуынан болады» [1, 179 б.] - деген сөзін басшылыққа алғаны айдан анық. Профессор Негімов Интонациялық көріністі қаратпа сөз, психологиялық, логикалық екпін арқылы жасалатынын айтады. Ол жазба әдебиетте бунақ құрайтын буын санының әр қилылығына орай және сөз жігіне сәйкес өлең интонациясы түрленіп отырады деген. А. Байтұрсынов: «Өлеңнің жорғағы тіл табиғатына қарай түрлі жолмен келеді. Сөзден өлең жасап шығару жағынан тіл үшке бөлінеді: 1. Дауысты дыбыстардың ұзын-қысқалық бар тілдер. 2. Екпін буыны бірыңғай келетін тілдер. 3. Екпін буыны бірыңғай келмейтін тілдер» деп [1, 189]; Аталған мәселелерге қатысты нақты мысылдар келтірген. «Қазақ өлеңі - қашаннан силлабикалық өлең, қазірде солай» - дейді академик З. Қабдолов [3, 276 б.].

С. Негімов қазақ өлеңінің метрикалық жүйесі буынға негізделген. Буын бунаққа, бунақ тармаққа айналып, бір бүтін бөлшек құрайды. Бунақ дауыс ырғағының бірде көтеріліп, бірде төмендеуіне жағдай жасайды. Халық өлеңінің ырғақтық кестесі буын санының бірдейлігімен, бір бүтін бөлшектің тұтастығын сақтайтын бунақ жіктерінің бірдей түсіп, қабысып отыруымен тығыз байланысты. Алайда, сөз салмағы мен бояуына, тыныс-деміне сәйкес, стильдік сипаты мен күйлілік құрлысына орайлас өлеңнің интонациялық өң-әлпеті өзгеріп отырады - деп жазды. Мысал ретінде Иса Байзақовтың «Ақбөпе» поэмасынан ұқсас екі шумақты талдайды. Зерттеуші Ыбырай Сандыбайұлының «Жалғызтау», Ілияс Жансүгіровтың «Күйші», ауыз әдебиеті жаңашылдық үлгісін Жамбыл Жабаев жырларынан іздеді. «Импровизатор-ақындар халық өлеңдерінің әуезін, ырғағын, ұйқасымын жоғалтпайды» - дейді Негімов өз сөзінде. Сөз өнері сөз етпейтін сала жоқ. Ол бәрін қамтиды, оған күллі құбылыстар арқау бола алады. Сондықтан да ұйқасушы сөз мейлінше мол келеді. Ұйқас жүйесінде заттық дүние мен адамзаттық дүниесінің құбылыстары кіре алады. Сөйтіп, ұйқас мүшесі әр түрлі сөз таптарынан жасаланады.

1. Зат есім мен етістік ұйқас мүшесі болады:

Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлейін десең өзін біл.

(А. Құнанбаев)

2. Ұйқас зат есімдерден жасалынады:

Дарияның ортасында сіз қоңыр қаз,
Қалқама көңілім сүйген айтамын наз.

(Ы. Сандыбайұлы)

3. Етістік ұйқастар қазақ өлеңіндегі өнімді әдіс:

Адаммен өмір бапталар,
Өмірім сайран, шаттанар.
Сексен жыл сақтап Нұрпейіс,
Алтын ойды ақтарар.
Жыр асылы басталар,
Ортаңа халық орамал
Өлеңімен тасталар.
Ғасырдың ұлы тойында,
Той бастарың сақтанар.

(Н. Байғанин («Ақын шабыты»))

Әр текті сөз үлгілерінің үндесе байланысуы ұйқас байлығын тудырудың кепілі. Өлеңдегі әуен сұлулығы әр түрлі жолдармен жүзеге асып отырады - деп, тіл білімі саласының да интонацияға қатысты екендігін мысалдар арқылы дәлелдейді. «Шешендік өнер» деген кітабында «Сөздің айтылу және дыбыстау мүшелерінің қызметі» деген тарау алдыңғы кітаптың жалғасы іспетті, толықтыру, кеңінен талдау сияқты көрінеді. Сөйлеу барысында сөйлемнің мән-мәйегін жарқыратып көрсету үшін, сөздің мәнерлі әрі экспрессивті баяуын түрлендіріп беру үшін, дыбыстың мейлінше айқын, мөлдір, таза естілу үшін, көркемдік ерекшеліктерін жетік жеткізу үшін шешеннің дыбыстау мүшелері аса жетілген, дамыған болуы керек. Сонда ғана тыңдаушының әдемілік, сұлулық, эстетикалық ой-сезімін оятып, қалыптастырады - деп жазды. Дыбыстау мүшелері - күрделі жүйе. Ол - тыныстау, вибратор, резонатор және артикулятор аппараттарынан құралады. Осылар дауыстың 1) әуезділігіне, 2) орындау жылдамдығына (темп), 3) жоғарылығына, 4) дыбыстың ерекше естілуіне және 5) дыбыстау мүшелерінің қызметіне әсер ететінін айтады [4, 122-125 бб.]. Тағы да А. Байтұрсыновтың сөзіне назар аударсақ. «Шешен сөзде айтушының мақсаты баяндап, сипаттап түсіндірумен қоймай, пікіріне нандыру, сендіру, ұйыту, бұйыту, иман келтіру болады» - деген [1, 222 б.]. А. Байтұрсынов шешендік сөздердің түрлерін беске: Шешендер жиында аузына қаратып, нандырып, сендіріп, мемлекет ісіне қарар шығару мақсатымен сөйлегенде - **саясат шен сөзі** деп аталады. Екінші - шешендер сотта айыпкер адамдарды ақтау, я қаралау мақсатпен сөйлеп, сот билігіне әсер ету үшін айтқан сөздері - **билік шешен сөзі** деп аталады. Үшінші - Біреудің халық алдында еткен еңбегін, өткізген қызметін айтып, қошеметтеп сөйлеген шешеннің сөзі - **қошемет шешен сөз** деп аталады. Төртінші - Білімділердің, ғалымдардың пән мазмұнды сөйлегені - **білім шешен сөзі** деп аталады. Бесінші - Дін жайынан сөйлеген ғұламалар сөзі, молдалар сөзі - **уағыз деп** аталады - деп бөліп, талдап берді. С. Негімовта шешендік сөздер кітабын осы - негізге байланысты құрды. Шешендік сөздер кітабында Төле би, Қаздауысты Қазыбек би, Әйтеке би, Сырымның шешендік өнері, Ақтайлақ би, Бөліткір шешен сөздері, Абайдың шешендік өнері қамтылып, зерделі тұрғыдан талданғанын байқаймыз. Бұдан әрі профессор Қазақ жұртының тергеу хакімі хақында, Қазақбилерінің жұмыстарды тексеретұғыны турасынан, Бұрынғы замандағы қазақтардың билік қылуы, Бұрынғы замандағы билердің билік қылуы, Әлихан Бөкейханов. Би һәм билік, Тағы да би һәм билік, Шәкәрім Құдайбердіұлы. Би һәм билік туралы, Ахмет Байтұрсынов. Шешен сөз, Мұхтар Әуезов Билер айтысы би, билік туралы айтылған қазақ ғұламаларының шешендік сөз жайындағы ойларын, пікірлерін пайымдаған, жан-жақты қарастырған, үлкен ой түйгені көрінеді.

Атақты Жанқұтты шешен Абайды бозбала шағында көріп, ақыл ойын, білім-білігін, таным-өресін текесереді.

-Шырағым, дүние неге сүйенеді? - деп сұрайды Жанқұтты шешен.

Абай лезде:

-Дүние үмітке сүйенеді.

-Көздің көрмесі бола ма?

-Көз қабағын көрмейді.

-Шам жарығының түспесі бола ма?

-Шам жарығы табағына түспейді.

-Болат пышақтың кеспесі бола ма?

-Болат пышақ өз сабағын өзі кепейді.

-Тамағына тартпайтын мақлұқат бол ма?

-Өз тамағына тартпайтын мақлұқат болмайды,- дейді бала Абай.

Жанқұтты шешен осы ойларыңды өлең сөзбен кестелеші дейді.

Сонда Абай:

Сіз сұңқар самғай ұшқан қиядағы,
Талпынған мен балапан ұядағы,
Өрнекті өлең сөзбен жауап берсем,
Дүниенің жалғыз үміт тиянағы,
Көз көруі жатпейді қабағына,
Шам жарығы түспейді табағына,
Өз сабын болат пышақ өзі кепес
Мақұлқат тартпай қоймас тамағына, - депті.

-Ата, арзан не, қымбат не, даусыз не? - деп, тосыннан сауал қойыпты Абай. Оқыста Жанқұтты: -Шырағым, арзан - өтірік, қымбат - шындық, даусыз - кәрілік емес пе, жанарыңның оты бар екен - ақындығың шығар, маңдайың жарық екен - ойлылығың шығар, сөзіңнің нәрі бар екен - елің сусағанда шөлін қандыра бұлағы боларсың - деп фатихасын беріпті. Абай мен Жанқұтты шешеннің білікті айтысын, ақылды сөз тартысын Серік Негімов кітабында оқтайлы келтіріп, асыл мысалдар келтіріп, талдап берген. Қ. Жұмалиев: «Сондықтан, Абайдың тілін зерттеу тек кешегі тарихты білу ғана емес, бүгінгі әдебиетімізді білу үшін де негізгі мәселенің бірі» - деген [5, 356 б.]. С. Негімов шешен баяндама жасағанда мыналарды қаперге алған орынды деп: 1. Материал жинау, жүйелей білу, көздеген мақсат-нысанаға ыңғайластыра, сәйкестендіре алу, композицияның, логика мен психологияның заңдарына, ауызша сөйлеу мен аудиторияның ерекшеліктеріне үйлестіру. 2. Сөзді дауыстап айта білу өнерін меңгеру, мінбеде өзінді-өзің билеу ережесін қатаң сақтау, аудиторияның тілеу, қалауын қабылдау, ескеру. 3. Аудиторияның тұтқиылдан қойылған сұрақтарына тапқыр жауап беру, білім-ғылым бәсекеталасын ұйымдастыра білу - дегенді атап өтеді. Шешен сөйлеуге төселу үшін үздіксіз ойлану, машықтану, үнемі жаттығу, толассыз еңбек керек. Ғылым, өнер, мәдениет майданындағы әйгілі адамдарды бейтаныс аудитория өте жылы қабылдайды. Қоғамдағы орнын, білімділігін, атақ-даңқы яки заңғар тұлғасын бек сыйлайды. әрі оған сенеді. Белгілі аудитория алдында әлі бедел-құрметке ие болмаған шешенге олардың сенімінен шығу үшін көп қажыр-қайрат жұмсау қажет. Не болмаса аудитория есігін тұңғыш рет ашқанда, оны бір беделді адам таныстыратын болса, ісінің оңға басқаны. Шешеннің сипат-белгілерін, қырларын, дарынды ділмәр-шешеннің даралық қайталанбас қасиеттерін, жан мен тәннің қуатын түп-тамырынан қозғау мүмкін емес. «Бір шешен топты жойқын, буырқанған шабытымен билеп-төстейді, екіншісі жатық, әсем жеткізу шеберлігімен, үшіншісі - әзіл-оспақ, күлкілі, айтқыштық талантымен, төртіншісі - желілі, сабақтас, анық баяндауымен баурайды» - деп жазады В.Г. Белинский [4, 35 б.]. Осы қасиеттер профессор Серік Негімовтан да табылады. ««Әдеби» сөзінің төркінін әдептілікке баулитын «әдеп» сөзімен байланыстырған Ә.Т. Қайдаровтың пікіріне сүйенсек, әдеби тіл, алдымен, сөзді әдепті етіп қолдану, сөз әдебін сақтау, сөзді мәнерлеп, келістіріп айту деген ұғымды білдіреді» - деп жазды Гүлбану Қосымова [6, 6 б.]. Олай болса, «С. Негімовтың әдеби тұлғасы» деген тақырыпты таңдағанда осы қағидаларға сүйеніп барып айтқан едік.

Әдебиет:

1. А. Байтұрсынов (шығармалары) өлеңдер, аулармалар, зерттеулер. Алматы «Жазушы» 1989, 179, 189, 222 б.
2. С. Негімов. Өлең өрімі. Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, Алматы-1980 жыл, 18 б.
3. З. Қабдолов. Сөз өнері. «Мектеп» баспасы, Алматы-1979 жыл, 276 б.
4. С. Негімов. Шешендік өнер. Алматы «Ана тілі» 1997 жыл, 122-125, 35 б.

5. Қ. Жұмалиев. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, Алматы-1960 жыл, 356 б.
6. Г. Қосымова. Шешендік өнердің негіздері. «Баянжүрек» баспасы, Алматы 2007 жыл, 6 б.

ӘОЖ 81.1

ТІЛ ДАМУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Синбаева Г.К., Токқожа А.Б.
(*М.Қозыбаев атындағы СҚМУ*)

Оқушылардың сөйлеу мәдениетін арттыру – заманауи мектептің алдында тұрған өзекті міндеттердің бірі. Адамның мәдениетінің, ойлауының, зияткерлігінің деңгейі тілдік нормаларға сәйкес келуі оның сөйлеу мәдениеті болып табылатындығы белгілі.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Егер орта мерзімді кезеңге арналған міндеттер жөнінде айтатын болсақ, ол бірінші кезекте қазақстандықтардың білім беру және кәсіптік деңгейін сапалық тұрғыдан көтеруді қамтамасыз етуде жатыр» - деп, білім сапасын арттырудың маңызын көрсетеді [1, 11 б].

Тіл – қоғам өмірін ұйымдастырудың басты құралы болумен бірге әлеуметтік және экономикалық өрлеу мен дамудың, халық пен қоғам өміріндегі өзгерістер мен жаңалықтардың айнасы.

«Тіл» немесе «тіл дамыту» — пән аралық түсінік: ол лингвистикалық, психологиялық және әдістемелік әдебиеттерде кездеседі. Лингвистика тіл және оның даму, заңдарын зерттесе, психология адамның бір-бірімен қатынасында ойын, еркін, сезімін және пікірін жеткізу үшін тіл материалдарын қолдану процесі — сөйлеуді зерттейді.

Қазақ тілі мен әдебиетіне арналған бағдарлама: «...тіл дамыту жұмыстарында оқушының сөздік қорын, сөз байлығын толықтыру, өз ойын анық дұрыс етіп ауызша, жазбаша жеткізе білуге баулу, қазақ әдеби тіл нормасында жатық, әдепті сөйлеуге дағдыландыру»,—десе, М. Балакаев: «...сөз байлығын молайту, сөз тіркестерін, сөйлемдерді дұрыс түсініп, дұрыс құрай білу, сөздердің орфоэпиялық нормаларын сақтап, дұрыс оқу – қазақ тілі пәнін меңгертуде оқушылардың бәріне бірдей қойылатын ортақ талаптар», - деп анықтайды.

Ал К. Аханов тіл дамытуды: «айтайын дегенді дәлме – дәл, ашық айқын және әсерлі түрде жеткізіп беру ол үшін тілді, әсіресе оның байлығын, көркемділігі мен үнділігін, сан сырлы мағынасы мен өткірлігін, эмоциональды болуы мен экспресивті қызметін жан – жақты меңгеру», - деп біледі [2, 125б].

Оқыту жүйесінде оқушылардың тіл дамыту жұмыстарын қарастыру ерте кездерде қолға алынған. Оған дәлел ежелгі грек философтары Сократтың «сократтық оқыту әдісі» немесе «эвристикалық әңгіме» әдісі немесе «сұрақ-жауап оқыту жүйесін» жасады. Бұл әдістің негізгі мәні – тыңдаушыны әңгіме барысында қарама-қайшылықтарға әкеліп, сонан соң оң түсініктермен индукция арқылы шындыққа көз жеткізу. Әдістің маңызды жағы – бірізділік, сұрақтардың логикалық жүйелілігі; мақсаты – жаңа білімді меңгеру, шындықты іздеу. Осылайша логикалық ой-өрісті дамыту, диалектикалық пікірталас жүзеге асып, мұғалімнің сұрағы арқылы оқушы шындыққа көз жеткізеді. Оқыту үрдісі мұғалім мен оқушының бір-

біріне толық сенімділік негізінде жүргізілуі керек. Мұғалімнің міндеті – оқушының рухани күштерін ояту. Сократ үшін педагог – бұл «ой туындатушы» болып есептелінді.

Ал Платон ойын балалардың білім алуда, практикалық іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыруда, олардың танымдық қызығушылықтарының дамуындағы маңызын көрсетсе, Квинтилиан балалардың тілін дамытуға ерекше мән берді. Ол үшін ерте бастан олардың сөйлеуіне көңіл бөлуді талап етті, тілді және музыканы оқыту баланың дұрыс сөйлеуін дамытады деп санады. Баланың логикалық жүйелі түрде ойлауын дамыту үшін математиканы оқыту қажет деп есептеді. Балаларға берілетін білімнің негізі берік болуын талап етті.

Иоганн Генрих Песталоцци (1746-1827 жж.) оқыту бақылауға, тәжірибеге негізделіп ұйымдастырылып, қорытынды жасауға, жалпылауға қарай жүргізілу керек деді. Оқытуды жеңілдету үшін Песталоцци дүние заттары туралы білімнің ең жай элементтерін білу арқылы адам айналадағы дүниені таниды деп көрсетті. Ондай элементтерге ол заттың санын, формасын және атын жатқызды. Оқыту үрдісінде өлшеу арқылы бала заттың формасын, санау арқылы санын, тілін дамыту арқылы заттың атын таниды деп білді. Сөйтіп, элементарлық білім беру өлшеу, санау және сөзді меңгеруден тұрады деп есептеді.

Қазақ тілін оқыту әдістемесінде мұғалімдерге көмек боларлық еңбектің, яғни оқыту әдістері жайында бағыт – бағдар көрсетерлік әдістемелік еңбектердің тарихы қазақ халқының алғашқы педагогі, балалар әдебиетінің атасы Ыбырай Алтынсариннен басталады.

Ағартушы – ғалым мәтіндер арқылы баланың тілін дамытудың маңызын ашып, оны іс жүзінде дәлелдеген. «Тіл сезімін дамыту, - дейді педагог – оқушылардың мектеп қабырғасына келгендегі сөз қорын әрі қарай байыту, ал ол оқытушылардан сабақ пен жаттығулардың әбден ойланған системасын талап етеді»[3, 14-15 бб.]деп мұғалімнің де бала тілін дамытуда тиімді әдістердің сараланған түрлерін қолдану керектігін айтып, ұстаздар жұмысының ауырлығын көрсетеді.

Ы.Алтынсарин жылы-ақ баланың тілін дамыта оқытудың міндеттерін белгілесе, XX ғасырдың басындағы білім саласы мен ғылым жолындағы өте биік тұлға – А.Байтұрсынов оны жалғастырды. А.Байтұрсынов қазақ тілін оқыту әдістемесінің іргетасын қалаушы да болып саналады. Оқулықтарға «Тіл құралдың» үш кітабы жатса, ал «Баяншы», «Тіл жұмсар», «Қай әдіс жақсы?», «Жалқылау әдісі», «Жалқылауды жалпылау» секілді еңбектері жас мұғалімдерге, оқытудың тиімді әдісін іздестіріп жүрген педагогтарға көмекші құрал ретінде жазылған. Ол оқушыларды сабақ барысына қызықтыруда көрнекілік әдісінің тиімді екенін атап көрсеткен. Ал тілдік тақырыптармен байланыста тіл дамыту әдістемесі тұрғысынан келгенде, тіл дамыту жұмыстарын жүргізуде жеңілден ауырға қарай принципін басшылыққа алған. Тіл дамыту жолында алдымен оқушыларды жеке сөздермен таныстыру принципін ұстанып, осыдан барып жекелеген тақырыптар арқылы оқушылардың сөздік қорын байытуды мақсат еткен. Екіншіден, А.Байтұрсынов бала тілін дамытуға аса қажетті материал ретінде жаңылтпаш, мақал – мәтелдер, жұмбақтарды береді де, осыдан кейін сюжетті мәтінге көшеді. Себебі бала тілін дамытудың теориялық негізі – халықтық педагогикада, соның қайнар көзі халық ауыз әдебиетінен бастау алады.

Сонымен қатар, ағартушы – ғалымның балаға сөз өнерін, тіл заңдылықтары мен әдебиет заңдылықтарын қатар, бірлікте үйрету керек деген пікірі өте құнды. Себебі, тіл дамыту мәселесін тек қана лексика – грамматикалық заңдылықтарды үйретіп қана емес, сөзді қызмет ету аясында көрсету барысында ғана шешуге болатындығы белгілі. Ғалым сөзімен айтқанда: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенше, көңілдің түйгенін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадырынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын» [4, 68 б.].

1930-40 жылдарда тіл дамыту жұмыстары қазақ тілінен теориялық білім беруге байланыстыра жүргізілді. Мысалы, Ш. Сарыбаев сөздік жұмысын жүргізу арқылы оқушылардың тіл байлығын байыту мәселесін көтерсе, С. Жиенбаев тіл дамытудың ауызша да,

жазбаша да жүргізу қажеттігін, ал Ә. Сәдуақасов шығарма жазуға үйрету сияқты тіл дамыту жұмысының түрлері мен оны жүргізудің жолдарын көрсетті. Сондай-ақ Ғ. Бегалиев, К. Басымов, Н. Сауранбаев т.б. өздерінің еңбектерінде тіл ширату, сөйлеуге үйретудің кейбір тиімді жұмыс түрлерін белгіледі.

Қазақ мектептеріндегі оқушылардың тілін дамыту жұмысын оқытумен байланысты қарау 1950-60 жылдары басталды да, бастауыш сынып мектептегі оқушылардың тілін дамытудың маңыздылығын көрсетсе, Р. Әміров тіл дамыту үшін оқушылардың сөздік қорының мол болуы, тілдің грамматикалық құрылысын игеруі, өз ойын дұрыс сөйлем құрастырып ауызша, жазбаша айта білуі сияқты әдісін ұсынды. Ал С. Рахметова зерттеу еңбектерінде бастауыш сынып оқушылардың тілін дамытудың әдістемелік жүйесінің ғылыми-теориялық негізін қалады. И. Ұйықбаев тіл дамытуды, ой дамытумен байланыста қарастырса, Р. Махмұдов шығармашылық диктант арқылы оқушылардың тіл байлығын, ой өрісін жоғары сатыға көтеруде маңызы өте күшті екендігіне, бұл оқушыларды мазмұндама, шығарма, газет бетіне мақалалар жазуға дайындайтындығына, дұрыс жазуға төселдіретіндігіне тоқталады.

Қазақ тіліне байланысты әдістемелік әдебиеттерді талдау барысында мектеп оқушыларының тілін дамыту, тіл мәдениетін жетілдіру мәселесі түрліше қарастырылып келді. Мәселен, тіл дамытуды С. Жиенбаев, Т. Бегалиев, С. Рахметова т.б. бастауыш сынып оқушыларындағы әліппе мен ана тілін оқытуға байланысты қараса, Х. Арғынов, Д. Әлімжанов, С. Тілешова әдебиет пәніне байланысты қарастырды. Сондай-ақ М. Балақов тіл мәдениеті бойынша, ал Ә. Хасенов статистикалық білім мен дағды беру арқылы тіл дамытуды ұсынды [5, 8-9 бб.].

Қазақ тілін оқыту әдістемесі 1970 жылдары біршама жетістіктерге жетті. 1978 жылы Б. Кәтембаева, Б. Құлмағамбетова, Х. арғыновтардың авторлығымен «ІҮ-ІХ сыныптарда тіл ұстарту», 1980 жылы Б. Құлмағамбетова, З. Қалауованың «Қазақ тілі сабақтарындағы тіл дамыту» деген сияқты мектеп мұғалімдеріне бағыт-бағдар беретін көмекші құралдар жарық көрді.

1990 жылдарда грамматиканың кейбір жеке салалары, тілдік тақырыптармен байланыста тіл дамыту мәселелері оқушылардың тілін дамытудың ғылыми әрі арнайы зерттеу нысаны бола бастады. Мысалы, Б. Жахина лексиканы оқытумен байланысты, Н. Ж. Құрманова морфологияның, З. Қ. Саламатова синтаксистің белгілі бір тақырыбын оқыту арқылы тіл дамытудың әдіс-тәсілдерін қарастырды. Н. Құрманова сын есімдерді оқытуға байланысты тіл дамыту жұмысының маңызына тоқталса, ғалым Т. Әбдікәрімова тіл дамытудағы мәтінмен жұмыстың маңызын, оның оқушы тілін дамытудағы рөлін анықтады [3, 24 б.].

Қазіргі таңда тіл дамытуға арналған жаңа еңбектер жарық көрмеген. Тек қолда бар еңбектер пайдаланылып келеді. Білім мен технологияның дамыған шағында тіл дамытудың жаңа әдістемесін көрсететін оқу құралдарының болмауы бүгінгі күннің маңызды мәселесі болып табылады. Бұл ғана емес жоғарыда атап өткен еңбектерді қарасақ, барлығы дерлік бастауыш сынып оқушыларының тілін дамытуға арналған әдістемелік оқу құралдары. Ал орта немесе жоғарғы буын оқушыларының тілін дамыту әдістемесі жоқтың қасы. Сол себепті жоғары сынып оқушыларының тілін дамытуға арналған әдістемелік құралдарды жасап, баспадан шығару мәселесін де айналып өтуге болмайды.

Философтар мен филологтардың пікірінше, тіл мен сана, тіл мен ойлау өте тығыз байланысты. Себебі адам оны сөйлеу тілінде көрініс табады, өз сөзін дұрыс құрауарқылы оқушы ойын нақтылай түседі, оны дамытады. Адам ойы тілдік материалсыз дами алмайды, мындаған сөздерді, грамматикалық формалар жүйесін, оларды қолданудың амал-тәсілдерін меңгеру арқылы оқушының ойлау жүйесі дамиды. Сондықтан тілді оқытуда мұғалім тіл мен ойдың байланысын естен шығармауы керек. Сонымен бірге тілді меңгеру, оқушы тілінің дұрыс дамуы басқа пәндерді үйренуде, меңгеруде де үлкен қызмет атқарды. Демек, ана тілін білу деңгейі көп нәрсені шешетін өте маңызды фактор болып саналады.

Тілді қоғамдағы осы маңызды қызметтерін толық атқаратын дәрежеге сәйкес етіп, тілді оқушыға меңгерту тілді оқытудағы негізгі мақсат болып табылады. Осы мақсатты орындау үшін тілді оқытуда оқушылардың өз ойын әдеби тілдің нормасы бойынша нақты, дәл жеткізе білу қабілетін дамыту міндеті көзделді.

Жеке адамның сөйлеуінің өзі – оның білімі мен мәдениетінің, сауаттылығының, жалпы рухани дәрежесінің негізгі көрсеткіштерінің бірі. Себебі адамның сөйлеуінен оның ішкі жан дүниесі, ой толғанысы байқалады. Сондықтан да тіл дамыту – мектептегі оқу-тәрбие ісіндегі ең басты мәселе.

Тіл арқылы адам ойын басқаға жеткізеді, қарым-қатынас жасайды және сол арқылы басқаға әсер етіп, ой салады. Қандай қоғамдық ортада болсын адамның белсенді әрекеті оның тілінің жан-жақты, әдеби тіл нормасына сай даму дәрежесіне де байланысты. Ал оқушылардың тілінің дұрыс қалыптасып, дамуы оқу үлгеріміне әсер етеді.

Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі – баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуы. Бүгінгі таңда елімізде Ж.А.Қараевтың, Ө.Жүнісбековтің, М.Жанпейісованың және т.б. ғалымдардың оқыту технологиялары белсенді түрде қолданылуда.

Елімізде оқыту формасын, әдістерін, технологияларын таңдауда көп нұсқалық қағидасы бекітілген, бұл білім мекемелерінің мұғалімдеріне, педагогтарына өзіне оңтайлы нұсқаны қолдануға, педагогикалық процесті кез келген үлгімен, тіпті авторлық үлгімен құруға мүмкіндік береді. Дәстүрлі сыныптық – сабақ жүйесінің барлық элементтерін және сабақты құрастыру технологияларын қолданумен қатар, ұстаз келесі педагогикалық технологияларды қолдана алады: ойын технологиялары, проблемалық оқыту, басқа тілдерді коммуникативтік оқыту технологиясы, оқу зерттеуін ұйымдастыру технологиясы, сын тұрғыдан ойлауды дамыту, жобалау әдісі, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Бұл технологиялар теориялық тұрғыда дәлелденіп, тәжірибеде жақсы нәтиже көрсетіп тұр. Аталған технологияларды күнделікті сабақ үрдісінде қолдану үшін әр мұғалім оқушылардың жас ерекшеліктерін ескер отырып, педагогтік мақсат-міндетіне сай, өзінің шеберлігіне қарай таңдап алады.

Жаңа білім берудің мақсаты – терең білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі дамытудағы адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдерді қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру, яғни жеке тұлғаны қалыптастыруға негізделген, ақпараттық технологияны терең меңгерген, жылдам өзгеріп жататын бүгінгі заманға лайықты, жаңашыл тұлғаны қалыптастыру.

Жаңа ақпараттық технологияның басты тиімділігі – бұл мұғалімге оқу үрдісін түбегейлі өзгертуге, оқытудағы пәнаралық байланысты күшейте отырып, оқушылардың дүниетанымдарын кеңейтуге және қабілеттерін өре біліп, оны дамытуға толық жағдай жасауы.

Сабақ барысында жаңа технологияларды пайдаланудың тиімділігін жоғарыда атап өттік. Мәселен, барлық сабақтар оқушылармен қарым-қатынас жасау барысында өтендіктен коммуникативтік оқыту технологиясының маңызы зор. Бұл технологияның ерекшелігі – тілдік ортаны қалыптастыру, тіл арқылы қарым – қатынас жасау. Оқушылардың коммуникативтік машықтары мен әдеттерін қалыптастыруда мәтінмен жүргізілетін жұмыс түрлерінің орны бөлек. Мысалы, қазақ тілі сабағында мәтінді оқыту арқылы ондағы сөздердің мәнін аштырып, синонимдерін тапқызып, сол сөз арқылы немесе мағыналас сөзі арқылы сөйлем құрату арқылы оқушы ойын, білімін толықтыруға болады.

Интербелсенді оқыту – бұл, ең алдымен білім беруші мен білім алушының қарым-қатынасы тікелей жүзеге асатын сұхбаттасып, әңгімелесіп оқыту болып табылады. Бұл оқыту технологиясында сабақта топтық жұмыстың көптеген түрлері кеңінен қолданылады. Олардың ішіндегі кең таралғандары – «үлкен шеңбер», «аквариум», «миға шабуыл», «іскерлік ойындар», «дебаттар» және т.б. Мысалы, 10 сыныпта іскерлік ойындарға арналған жеке тарау

берілген. Бұл тарауда оқушылар тек білім алып қоймай оны өмірде пайдаланудың жолдарын үйренеді. Оған мысал ретінде іс-қағаздар түрлерінің жазылу үлгісімен танысып сол арқылы өздерінің жеке іс-қағаздарын жазып, «кәсіпкер» ойынын өткізуге болады.

Қазіргі заманның білім берудің басты мақсаты – мамандарды әлемді шығармашылық тұрғыдан өзгертудің әдістемесімен қаруландыру. Осы тұрғыдан алғанда ғылыми міндеттерді дәстүрлі емес әдістермен шешудің жолы ретінде проблемалық оқыту жүйесі ұсынылуы заңды құбылыс.

Проблемалық оқытудың ерекшеліктері – мұнда мұғалім білімді дайын түрде баяндап бермейді, оқушылардың алдына проблемалық міндет қояды. Шешімді және шешу құралдарын оқушы өзі іздестіруі тиіс. Мәселен, қазақ әдебиеті сабағында М.Әуезовтың «Көксерек» әңгімесін өту барысында «Көксеректің адамға қарсы шығуы не себепті болды? Адам кінәлі ма немесе табиғат заңдылығы ма?» деген сұрақтар қою арқылы оқушылардың ойлануына жағдай жасаймыз.

Проблемалық оқытудың жағымды да, жағымсыз да жақтары бар екенін атап өтуге тиіспіз. Бұл технологияның артықшылығына – оқушының өзіндік шығармашылық іс-әрекеті негізінде білімді өз бетімен меңгеру мүмкіндіктері, соның негізінде білімді өз бетімен меңгеру мүмкіндіктері, соның нәтижесінде оқу еңбегіне деген жоғары қызығушылығының, жемісті ойлау қабілеттерінің дамуы жатады. Ал, кемшілік жағына – кей кездерде процеске қатысушылардың танымдық іс-әрекеттерінің әлсіз басқарылуын, жоспарланған мақсатқа қол жеткізуде уақыттың шамадан тыс көп шығындалуын атап көрсетуге болады [6, 89 б].

Қазіргі уақытта жаңа ақпараттық технологиялар нарығының жедел дамуы жүріп жатыр. Түрлі электрондық тақырыптық шығарылымдар, альбомдар, энциклопедиялар, және басқа да мультимедиялық құрылғылар оқыту барысында иллюстрациялар, жазбалар, шығармашылық жұмыста пайдаланылатын құралдар пайдаланылады. Сабақта әр түрлі материалдарды пайдалану формасы, әсіресе сабақта бейне роликтерді және басқа да материалдарды пайдалану оқушыларды эмоционалдық жағынан жоғарылап, пәнді оқуда қызығушылығын тудырып, балалардың зерігуін төмендетеді.

Қорыта келе, тіл дамыту – оқушылардың сөздік қорын байытуға, сөздердің мағынасын түсініп, оларды орнымен қолдана білуге, өз ой-пікірлерін біреуге жеке сөйлемдер арқылы, логикалық, композициялық тұтастығын, құрылымын сақтай отырып жүйелі түрде әңгімелеу немесе жазбаша дұрыс білдіруге үйрету жұмысы. Қоғам дамыған сайын ақпараттық технологиялардың біздің өмірімізден үлкен орын алатыны жасырын емес. Қазірдің өзінде мектеп жасына жетпеген жеткіншектеріміздің жаңа технологияларды пайдалануды тез үйреніп алатындығына көзіміз жетті. Сондықтан бір шетінен уақыт үнемдеу үшін, екіншіден баланың қызығушылығын тудырған жаңа технологияны баланың дұрыс дамуына бағыттай алуымыз үшін жаңа технологияларды сабақ барысында қолдануымыз әрі оны жаңартып тұруымыз керек.

Оқушылардың тілін дамытуға арналған әдістемелік құралдардың заман талабына сай жаңарып отыру да қолға алынады деген үміттеміз. Тек бастауыш буын өкілдерінің тілін дамыту ғана емес жоғарғы буын өкілдерінің тілін дамытуға арналған оқу-әдістемелік құралдардың шығуы қазірден қолға алынса екен.

«Рим де бір күнде құрылмады» деген сияқты оқушылардың тілін дамыту бір күнде бола қоятын жұмыс емес. Бұл үлкен жауапкершілік пен төзімді қажет етеді. «Ең негізгісі – ақырын үйрету. Клиникада да, педагогикада да мұны басты физиологиялық ереже деп есептеу керек. Әр кез күрделі істі бастағанда еш уақытта асықпа, белгілі тәртіппен жұмылып кірісу үшін уақыт бер» И.П.Павлов [4, 170 б.] айтқандай, тіл дамыту жұмысында асықыстыққа жол берілмеу керек.

Әдебиет:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2030. Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі және әл-қуатының артуы: Ел президентінің Қазақстан халқына жолдауы». – Алматы: Білім, 1997. – 256 б.
2. Жапбаров А. «Мектеп оқушыларының тілін дамыту әдістемесі». – Алматы: Шымкент: Жібек жолы, 1997. – 200 б.
3. Жахина Б.Б. Сөздің лексика-семантикалық тобымен байланыста тіл дамытудың әдістемесі. Оқу құралы. – Көкшетау: Келешек – 2030, 2007. – 185 б.
4. Ақыл кені. – Алматы: Көшпенділер, 2005. – 244 б.
5. Жапбаров А. Қазақ тілін оқыту арқылы тіл дамытудың әдіснамалық және әдістемелік негіздері (V-IX сыныптар). Автореферат. – Алматы: 2004. – 53 б.
6. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғарғы оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы: 2009. – 225 б.

ӘӨЖ 81

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ «МАХАББАТ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ТІЛДІК СИПАТЫ

Хамзина Г.С., Ержанова А., Наширова А., Шералиева Г.
(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Махаббат – эмоциональдық күй. Ол жағымды да жағымсыз да эмоциямен беріліп, түрлі лексикалық тіркестері болуы мүмкін. Махаббат концептісі басты жалпы адами ұғымды білдіретін кез-келген тілде кездесетін ұғым. Тілдер санасында махаббат жағымды реңкте бақытпен; қуанышпен; іңкәрлікпен; қызығушылықпен; рақаттылықпен; масаттанумен; қамқорлықпен; толқумен астасады. Сондай-ақ, махаббат қайғымен, сағыну, азаппен, дертпен, үреймен, торығу, қажумен жағымсыз эмоциялармен берілуі де мүмкін. «Махаббат» концептісін лингвомәдени эмоциональдық тұрғыдан қарастырудың маңызы зор. Эмоцияны вербальдайтын тілдік бірліктер концептінің тілдегі көрінісі болып табылады. Концептің эмоционалды және рационалды деп бөлінуі шартты.

«Махаббат» концептісінің негізгі логикалық моделі мынадай: сүю, жақсы көру, жан тәнімен шексіз сүю, махаббаты үшін барлығына да даяр болу.

Меніңше, *махаббат* – дүниедегі барлық күштің көзі, барлық қуаттың бұлақ –бастауы. Онсыз еш жерде жеңіс жоқ.

Ендеше, қыздар, *махаббаттың* мөлдір бастауы – сендерді көргенде қалай тебіренбейін, қалай қуанбайын мен!

Өзінді уыз *махаббатыммен* сүйгенім үшін кеш.

Махаббат пен сана бірін-бірі тыңдамайтынын, әрқайсысы тек өз дегенім ғана болсын дейтінін мен бірінші рет осы кеште ұққандай болдым.

Махаббат бар жерде көз жасы қоса жүреді.

Адамның өмірі қысқа болғанымен, *махаббаты* ұзақ өмір сүреді.

... Мені *махаббаттың* улы жыланы шақты аямай. Жаныма дәрі, дертіме шипа сен ғана!

Еркектер әлімен күшті болса, әйелдер *махаббатымен* мықты.

Әйел *махаббаты* - ең күшті *махаббат*. Әйел *махаббаты* - әлемнің тұтқасы.

Жоғарыда аталған шығармадағы махаббат концептілерінің басым көбі тұлғааралық махаббатқа арналғандығын және зат есім сөз табына жататындығын көруге болады. Махаббаттың түрлеріне байланысты бөлген концептілер кездеседі: *уыз махаббат; асыл махаббат; шексіз махаббат; ескі махаббат; жаңа махаббат*.

М.Әуезов: «Абай өзінен бұрынғы әдебиет тілін халықтық әдебиет тілі сапасында өсіре, байыта, сұрыптай түскен және өз шама-шарқынша қазақ әдебиет тілін жасауда белгілі бір дәрежеде Қазақстанның көп өлкесінің тіл қазыналылығын кеңінен пайдаланып, халықтың әдебиет тілін биік белге шығара түскен классик ақын дейміз», - десе, қазақ тіл білімнің көрнекті қайраткері, ғалым А.Байтұрсынов: «Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен үздік артықтығы әр нәрсенің бергі жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен» [1, 5 б.], - деп тұжырымдаған. Сондай-ақ, «Махаббат» концептісін Абай мен Шәкәрім шығармаларының өн бойынан кездестіріп отыруға болады. Ұлы ақын Абай шығармаларында «махаббат» концептісі адамдар арасындағы көңіл тазалығы, пәктік, шынайылық, құрметтеу, ізгілік, сену сияқты адами қасиетке тән когнитивтік модельдерден тұрады.

Қалмаған Онегиннің ешбір бағы,

Өтіп кеткен жүректің отты шағы.

Мінсіз тілмен сөзінді жазыпсың-ақ,

Ұнатпаған жерім бар сүйтсе-дағы. Сонымен қатар, «махаббат» концептісінің адами қасиеттердің жоғары құндылығын білдіретін ерекшелігі Абайдың дарынды шәкірті – Шәкәрім шығармаларында да ерекше бір мазмұнға толы негізде беріледі. Шәкәрім шығармашылығында «махаббат» концептісінің қолданысын махаббат тақырыбына арналған лирикалық өлеңдерін жеке қарастыру арқылы «махаббат» концептісі адамзатқа ортақ, әр алуан мазмұнға толы екендігін аңғарамыз. Ақын шығармаларында «Махаббат» концептісі екі ғашық арасындағы сезімді ғана емес, елге, жерге, ананың балаға, баланың анаға, рухани жақын адамдар арасындағы қатынасқа негізделген, үлкен бір философиялық мазмұнда көркем сөзбен беріледі. «Махаббат» концептісін жырға қосып ішкі мазмұнын беруде Шәкәрім шығармашылығының ерекшелігі қос ғашықтың арасындағы махаббат арқылы «махаббат» атты күрделі ұғымның ішкі мазмұны сөз етіледі.

Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы «махаббат» концептісі адамзатқа ортақ, оның өмірдегі адамдар арасындағы сан алуан қатынастар мен адамдардың аллаға деген ынтық көңіліне негізделген махаббаттың маңызының зор екендігін танымдық тұрғыда аңғаруға болады. Қос ақынның шығармаларынан «махаббат» адамның адами қасиеттерінің біріне саналатындығы анық көрінеді. Абай мен Шәкәрімнің махаббат туралы ұғым-түсініктері қазақы танымнан алшақ деуге келмейді. Керісінше, екі ақынның дүниетанымында да халықтық ұғымдағы «*Екі жарты – бір бүтін*», «*Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу*», «*Қисық болса да жол жақсы, долы болса да қыз жақсы*», «*Жалғыздық құдайға ғана жарасқан*», «*Жалғыз жігіт – жарымас*», «*Теңін тапсаң, тегін бер*» деген сияқты т.б. паремиялық түсініктерден байқалатын махаббат туралы түсініктер көрініс беріп, өлең тілінде, екі ақынның көркемдік танымында ерекше қырынан айқындала түседі.

Демек, «махаббат» концептісін Абай шығармаларының өн бойынан толықтай кездестіріп отыруға болады. Ал ақын шығармасындағы «махаббат» концептісі адамдар арасындағы көңіл тазалығы, пәктік, шынайылық, құрметтеу, ізгілік, сену т.б. адами қасиетке тән когнитивтік модельдерден тұрады.

Адам тәжірибесі арқылы ғана танып білуге болатын құбылысты дамыту барысында ғана түсінуге болатын ұғымдарды көзбен көріп, қолмен ұстап тану мүмкін емес. Сондықтан философиялық мәні басым, адамның қажеттілігін өтейтін абстрактілі ұғымдарды нақты тұрақталған дефинициялармен танытуға болмайды. Оны адам қалай сезінеді, қалай басынан өткереді, сол әсері арқылы танытады [2, 20 б.]. М.Шаханов поэзиясында метафизикалық

концептілер жиі кездеседі. Солардың бірі «махаббат» концептісі көптеген қазақ майталман ақындарының шығармаларында жырланады, себебі махаббат ұлы, ерекше сезім. Абай Құнанбаев айтқандай: «Махаббатсыз дүние бос, хайуанға оны қосыңыз». Ақынның сөзімен келіспеу мүмкін емес, өйткені махаббат, пәктіктің, тазалықтың, сезімнің символы іспеттес. М.Шаханов та Абай сияқты махаббатты ерекше бір сезіммен жырлаған. Мысалы:– *Бақытты болыңдар! –Тек махаббат пілтесімен жаныңдар!* [3, 272 б.]. Осы жодардан-ақ ақынның махаббатты ерекше бір леппен жырлайтыны, ұлы символ, ғашықтық символы етіп көрсетеді.

Концепт жеке тұлғаның ғаламды тану тәсілі десек, М. Шахановтың концептуалдық ғалам бейнесінде айрықша орын алатын «махаббат» концептісі эмоционалдық, мәдени және көркем концептілердің барлық белгілерін иеленіп, автордың өзіне тән күшті идеялық-эстетикалық реңкте бейнеленіп вербалданады. Ақынның шығармаларында *махаббат* (атау), *сую* (етістік) сөздері «махаббат» концептісін когнитивті-пропозициялық құрылым арқылы анықтауда маңызды рөл атқарады. Автордың поэтикасында *махаббат* лексемасы көп қолданылады.

Ақын танымындағы *махаббат* – бар дүние болмысына, барша адамзат баласына деген сүйіспеншілік. Ақын нені жырласа да, ғашықтықпен жырлайды. Адамдар арасындағы қарым-қатынасты бейнелеу туған табиғатқа, жер-анаға, өз ұлтына, елінің тағдырына деген сүйіспеншілігімен ажырамастай байланыста.

Автордың шығармаларында *махаббат* ұғымы ерекше сипатқа ие, барлық ой-толғамдарының бәрі махаббат сезімімен тығыз байланысты. Ақын ұғымында махаббат тәрбиелік мәндегі құндылық, этикалық, эстетикалық салаларды бір арнаға тоғыстыратын философиялық-дүниетанымдық категория болып табылады. Махаббат ұғымы адам өмірі мен болмысының терең қойнауына бойлауға, оның өмірлік ұстанымдарының дұрыс бағытта құрылуына ықпал етуге көмектеседі.

«Әйел» концептісінің айрықша бір танымдық бөлігі — «*махаббат*» фреймі деп айтуға болады. Әмбебап, метафизикалық деп танылатын махаббат концептісінің өзегі әлем бейнесіндегі түсінікпен сәйкес келсе де, қаламгер танымындағы шеткері аймақтарда түрлі ассоциативтік-бейнелік, эмоционалды-бағалауышты модельдермен беріледі. Бұл орайда М.Жұмабаевтың тілдік тұлғасын қарастырған Ж.Ермекованың «ғаламның діни-мифологиялық бейнесіндегі, ғаламның тарихи бейнесіндегі, ғаламның философиялық бейнесіндегі, ғаламның психологиялық бейнесіндегі махаббат модельдерін» 7 топқа бөліп қарастырғанын және олардың арасында ең көп вербалданатыны «ер мен әйел арасындағы махаббат концептісі» екенін атап көрсеткенін [4, 11 б.] айта кету орынды.

Көркем шығармаларда «Махаббат- күрес» моделін деп ерекше көрсетуге болады.

Белгісіз дұшпандарыңның араларына от жағу салдарынан, жуық арада екеуің айырылып кеттіңдер.

-Бұл мен әлдеқашан ойланған нәрсе, Қайреке!

Бұрын да айтқам, әлі де айтам, шын сүйіскен Бәтесті, қанаушылардың талап жеуіне жол бере алмаймын ! (С. Мұқанов « Мөлдір махаббат»)

Сүйгеніне қол жеткізу үшін неден болса да тайынбай, Бәтесті қанаушылардың талап жеуіне жол бермеуге бел байлауы бір жағынан махаббат үшін күресті білдірсе, екіншіден ер азаматқа тән батырлық, шекіспей беріспеуді дәріптейді.

-Түк те ұяты жоқ –деді Қалиса, ғашық екені рас болса, қыз жігітті іздеді не? ... Жігіт қызды іздеді не? Әсіресе, мынадай қыз бен жігіттің теңеліп тұрған шағында?

-Күйеуін қыздың өзі іздеп шығуын, бұл араның елінде бұрын естігенің бар ма? (С. Мұқанов « Мөлдір махаббат»)

Қазақ лингвомәдени қауымында қалыптасқан нормаға сай қыз жігітті іздемейді. Бұл құндылықтар жүйесінде қазақ қызына жат қылық болып саналады. Бірақ, бақыт та, махаббат та

күресті қажет ететіндіктен, махаббат жолында адам ер мен әйелге бөлінбей, сүйгені үшін күресуі керек.

Д.Исабековтің туындысында «**махаббат — сор**» танымдық моделі өзектенген. Махаббат адамның жақсы қасиеттерін ашып, ұлғайтып көрсететіндіктен, оның азабы мен қайғысының өзі кез келгеннің еншісіне бұйырмайтын, маңдайына жазылмайтын сыбаға деп түсініледі. Концептінің метафорамен вербалданған тармағы Бағиланың ішкі монологінде ойсурет құрылымда танылады: *«Сонда... Сонда мен бұдан былай не істемекпін? Мұның бәрінің апарып тірейтін жері не болмақ? Көзді жұмып алып, қайда барары белгісіз кемеңің соңынан ілесе беруге болмайды ғой. Ол кеме, әрине, өзгелерге мүлде ұқсамайтын алып та сырлы кеме, баратын жері де мен көрмеген ғажайып бір ертегідей қала, бірақ маған басқа қала керек, мүлде басқа қала. Ол, тіпті, кішкене ғана порт болуы мүмкін, әйтсе де мен баратын жер — сол... ойда жоқта кездескен бір кемеңің алыптығына, жүрер жолының қызғылықты да қиындығына, барар қаласының бір-біріне ұқсамайтын әсерлілігіне елігіп, сол кемеңің ақылды да ашулы, сабырлы да салқын капитанымен алаңсыз еріп кете бермекпін бе?»*. Ойсурет құрылымды тармақта «махаббат — сор» танымдық моделі бұлардан басқа *жол, дауыл, жартас, туған порт, жаға* тәрізді лексемалармен репрезенттеледі. Бұл метафоралардың семантикасында үміт, қауіп, қатер, сенімсіздік сияқты түрлі сезімдердің кең ауқымы қамтылғанмен, трагедиялық тармақтың мықтылығы, беріктігі Жасынның шешімінен көрінеді: *Осы ой арпалысы өзін тынымсыз мазаласа да, ұстап тұруға болмайтын еріксіз күш оны аэрофлот агентствосының тоғызыншы кассасына қарай итермелей берді. Ол біреу зорлағандай қиналып билет алды, амалсыз самолетке отырды. Самолет те біреу зорлағандай орнынан қинала қозғалды, қинала екпін алды. Әйелдің бөлмесінен бері созылған адалдықтың жібі бырт етіп үзіліп кетті.* «Махаббат» концептісінің ассоциативтік өрісіне кіретін адалдық семасының концептуалдық метафора арқылы объективтенуінің өзі коннотативті.

Қаламгердің тағы бір кейіпкері «әйел» концептісінің жағымсыз тармағын көрсетеді. «Есепшот, түйетауық және домино» әңгімесіндегі Пістекүлдің бейнесі өзі/өзге оппозициялық бағалауына негізделген, яғни *«өзін ауылдағы ең ажарлы, өжет, екі сөйлеу дегенді білмейтін және көзі ашықтығы жағынан өзгелерге қарағанда оқ бойы озық әйелмін деп санайтын; Өзі туралы мұндай берік байлам оның кеудесіне нан пісіріп, көшеге шыға қалса, былайғы жұртты көзіне ілмей, бойын тәкаппар ұстауға тырысатын;... білдей бұғалдырдың әйелі...»* Пістекүл өзгелердің танымында *шалдуар, шайпау, ұрысқақ*. Соңғы бағалауды ішкі интертекстуалдылық көрсетеді:

*Әй, Пістекүл, Пістекүл,
Сен қылатын іс не бұл?
Саған жақсы ат әпермес
Ұрыс деген түспегір.*

Ағасы шығарған өлеңдегі бағалау автордың субъективті пікірі деуге болады, яғни «...ішкі интертекстуалдылық (романға хаттардың, күнделіктердің, кейіпкерлердің әдеби шығармаларының т.б. келтірілуі) — шын мәнінде, жалған болады, себебі келтірінді элементтерді автордың өзі жазады» [5].

Келтірілген мысалдардан көрініп тұрғанындай, Д.Исабековтің әр шығармасындағы «әйел» концептісінің танымдық тармақтары туындыларында қайталанбай, соны образ жасауға мүмкіндік берген. Бұл концептіні вербалдаған тілдік бірліктердің эмоционалдық, коннотациялық бояуының қанықтығы қаламгер сөзқолданысының авторлық мәнерін танытады, өзі жақсы білетін, ұстанатын ұлттық таным, болмыс ерекшеліктерін оқырмандардың бірнеше буынына жеткізуді діттейді. Қаламгер концепт құрайтын құрылымдық элементтердің қарапайым, күрделі, бейнелі, кеңейтілген, метафораланған формаларын ұтымды, уәжді қолдану арқылы өз кейіпкерлерінің бітім-болмысын дәл, әсерлі, көркем бере алған.

Шығармаларда *махаббат* ұғымы ерекше сипатқа ие, барлық ой-толғамдарының бәрі махаббат сезімімен тығыз байланысты. Жазушы ұғымында махаббат тәрбиелік мәндегі құндылық, этикалық, эстетикалық салаларды бір арнаға тоғыстыратын философиялық-дүниетанымдық категория болып табылады. Махаббат ұғымы адам өмірі мен болмысының терең қойнауына бойлауға, оның өмірлік ұстанымдарының дұрыс бағытта құрылуына ықпал етуге көмектеседі.

Әдебиет:

1. Жампейсова Ж.М. А.Байтұрсынов. Қазақтың бас ақыны. – Қазақ газеті 1913. - 6 б. Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филология», №1(47), 2014.
2. Абдрахманова М. Б. Концепт хромотологиясы// ҚазҰУ Хабаршысы №7, 2005. – 22- 25 бб.
3. Шаханов М. Тілсіздендіру анатомиясы. – Алматы: Рух-дария, 2006. 361 б.
4. Ермекова Ж.Б. Мағжан Жұмабаевтың тілдік тұлғасы: Филол. ғыл. канд. диссерт. авторефераты. – Алматы, 2010. – 25 б.
5. Арнольд И.В. Проблемы диалогизма, интертекстуальности и герменевтики. – СПб.: Образование, 1995.

ӘОЖ 821.512.142.

**ПРОФЕССОР С. НЕГИМОВ ЗЕРТТЕУІНДЕГІ
СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ**

Шапауов Әліби

(Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті)

Қабыкен Мағжан

*(Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
shapau@mail.ru)*

Жаратылыс табиғатынан белгілі әр уақытта заманынан кейде өте туатын тұлғалар болады. Сондай тұлғалардың бірі, ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ әдебиетінде ерекше есім, ақиық ақын – Сұлтанмахмұт Торайғыров.

Ғылыми, танымдық, энциклопедиялық кітаптардың барлығында: «Сұлтанмахмұт Торайғыров 1893 жылы сол кездегі Көкшетау өңірінде (қазіргі СҚО), Қызылту ауданы, Шағырай болысында дүниеге келген. 3-4 жасынан бастап ата-бабасының қонысы Баянауылға көшеді», - деп анықтама берілген.

Сұлтанмахмұттың шығармалары тұңғыш рет кітап болып 1922 жылы Қазан қаласында, араб әріптерімен «Адасқан өмір» деген атаумен үш дастаны басылғаны белгілі [*«Айтыс» дастаны да бар*]. Құрастырушысы ХХ ғасыр басындағы қазақтың белгілі ақыны, өмірі қыршын үзілген талант Бернияз Күлеев. Екінші рет кітап болып, ал шығармаларының толық жинағы ретінде 1933 жылы, сол кездегі астанамыз Қызылорда қаласында, жазушы-драматург, өнерпаз арысымыз Жүсіпбек Аймауытовтың үлкен парасаттылығының арқасында жүзеге асты. Ақын Сұлтанмахмұттың қолжазбаларын жиыстырып, шын ниетімен қамқор болған, нәтижесінде аласапыран заманнан бүгінгі ұрпаққа аманат етуде Жүсіпбектің еңбегі бірінші

орында. Бүгінгі күнге шейін Сұлтанмахмұттың шығармалары кітап ретінде он төрт рет баспа бетін көрді.

Қазақ әдебиеттануында сұлтанмахмұттанудың ғылыми негізін салушы профессор Бейсенбай Кенжебаев. Зерттеуші Б.Кенжебаев 1947 жылы «Сұлтанмахмұттың ақындығы» атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. 1949 жылы «Сұлтанмахмұттың ақындығы», 1958 жылы «Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары» [Осы еңбектің негізінде 1959 жылы докторлық диссертация дайын болды. – Ш.Ә.], 1968 жылы “Сұлтанмахмұт Торайғыровты зерттеу, тану мәселесі”, 1973 жылы «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері», “Әдебиет белестері”, “XX ғасыр басындағы әдебиет”, 1975 жылы «Асау жүрек» және т.б. кітаптары мен бірнеше зерттеу мақалаларын ақынның шығармашылығына арнады.

Профессор Б. Кенжебаев біріншіден, С.Торайғырұлы әдеби мұрасын жинаушы, екіншіден, Сұлтанмахмұттың шығармаларын 1944, 1950, 1957, 1962, 1987 жылдары бір, одан кейін екі томдық және таңдамалы шығармалар жинағын құрастырып, жарыққа шығарушы, үшіншіден, ақын шығармаларының тағдырын зерттеуші, төртіншіден, Сұлтанмахмұт шығармаларының мәтіншісі (текстологы), бесіншіден, С.Торайғыров жайында түсірілген деректі фильмнің сценарий авторы, алтыншы, сұлтанмахмұттану тарихын қоса жазған зерттеуші.

Жалпы сұлтанмахмұттануға үлес қосушы ғалымдар қатарына: Ж.Аймауытов, Б.Күлеев, М.Әуезов, Б.Кенжебаев, Ы.Дүйсенбаев, Б.Шалабаев, Қ.Мұқаметханов, Т.Кәкішев, А.Еспенбетов, Е.Өтебаев, Д.Ысқақ, Қ.Ергөбеков, Б.Мамыраев, Т.Жабағин, Л.Ақбаева және бүгінгі мерейтой иесі ғылым докторы, профессор Серік аға Негимов есімін ерекше атауға болады.

Профессор Серік Негимов «Сұлтанмахмұт Торайғыров және дін» атты күрделі ғылыми еңбегінде: «Асылы, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылық өнернамасына ұлттық рух, сыншылдық көзқарас, трагедиялық сарын, психологиялық тереңдік, эпикалық серпін, лирикалық сипат, драмалық тартыс, көркемдік пафос, сыршылдық, ойшылдық мәнер тән», - дейді (Негимов С. «Таным мен пайым». «Арыс» баспасы, -Алматы-2009 ж, 149 бет).

XX ғасыр басындағы елдегі аласапыран жағдай Сұлтанмахмұтқа қатты әсер етті. Осы кезде елдің тұрмысын алға қарай жылжытып, қазақ халқына бостандық әпереді деген [*«Таныстыру» дастанындағы*] зиялылар қауымының әрекетіне көңілі толмады. Қасіретке толы халық өмірі ақынды *қала мен даланың айқасына*, әкеліп соғып, дүниеге «Айтыс» дастаны келді.

Профессор С.Негимов Сұлтанмахмұт ақынның «Айтыс» дастанына тоқталып, оның тарихи, танымдық және тақырыптық-жанрлық белгілеріне де терең бойлап барғанына көз жеткіземіз.

Сұлтанмахмұттың “Айтыс (*қала ақыны мен дала ақынының айтысқаны*)” атты дастаны жариялылықтың жарық сәулесі түскенше жабық шығармалар сөресінен орын алып келгені, дастанға “байшылдық-ұлтшылдық пиғылды әспеттейтін зиянды шығарма” деген ат қойылып, айдар тағылып, тұтқындық күй кешкені мәлім.

«Айтыс» дастанында оқиға тұтастығы жоқ. Дастан екі адамның әңгімелесуі, пікірсайысы түрінде жазылған. Дастанның мақсаты – қос ғасыр тоғысында қоғамдық жаңа биікке көтерілгелі тұрған қазақ секілді халықтың бойындағы кемшілігі, жетістігі қандай екенін таразылау. Дала ақыны, қала ақыны – бірі ескіні қолдаушы, бірі жаңаны жырлаушы сипатында көрінеді. Бірін - бірі сыйлай отырып сынайды, бірінің ұлттық жетістік деп тапқанын екіншісі дәлелді оймен талдай келіп, бүгін оның да жаңалыққа, жақсылыққа саналмасын айтады.

“Айтыс” – әдебиеттің ерекше атап, тоқталуды қажет ететін түрі, ғасырларға жалғасын таба беретін қасиетті өнері. Ал, Сұлтанмахмұттың “Айтыс” дастаны тіпті бөлек, ол екі ақынның айтысы, қаһарман ретінде “қала ақыны мен дала ақыны” деп алып екеуін ортаға шығарып, ауыздарына сөз салып айтыстырады, тартыстырады. Бұл жерде драманың да

элементтері молынан кездеседі. Ақын Сұлтанмахмұтты XX ғасыр басында қазақ даласында болып жатқан саяси жағдайлар қатты толғанып, өзінше баға бергізген шығармасы.

Қала адамының ауыл адамына менсінбей, паңдана, кекірлене, кемсіте қарайтын алғашқы аман-саулығы былай өрбиді:

Қала ақыны:

Сен кімсің семіз, толық тән жағынан?

Өгіздей бар шығарсың әл жағынан.

Көрінген көрнегіңнен, жүрісіңнен,

Топастығың білінген ар жағынан.

Қала ақынының бұл тосын сауалына бірден ашуланып – аптықпай, ежелгі даланың табиғатымен, парасаттылығымен жауап қайтарады, дала көркін сымбатты жырға бөлейді, елінің ерлігін паш етеді.

Ғалым С.Негимов «Алашты» ұран қылып айтатын да Сұлтанмахмұт деп ерекше атап өтеді. *Дала ақыны:*

Мен – қазақ, қазақпын деп мақтанамын,

Ұранға “алаш” деген атты аламын.

Сүйгенім – қазақ өмірі, өзім – қазақ,

Мен неге қазақтықтан сақтанамын?

Ерікті ен даланың құсынша ұшып,

Ержеттім кеңшіліктің сүтін ішіп.

Сен құсап сармасадай ілбиткен жоқ,

Қаланың көшесінде жоқтық қысып.

- деген жолдар толық мысал бола алады.

Сұлтанмахмұттың «Айтысы» «қазақ» деген кім?, даласының қандай екенін, жағдайлары қалай, қандай кәсіппен шұғылданатынын, дінін, ділін, әдет-ғұрпын, салт-санатының қандай екенін айтқысы келіп, өзі кейіпкер етіп алған «қала ақыны мен дала ақынын» айтыстырады. Ақынның қыр адамы, қыр төсінде туып, өскендіктен және шынында даланың барлық табиғаты артықтығына көзі жете отырып, «дала» ақынына бүйрегі бұрыла сөйлетеді. Сұлтанмахмұт екі ақынды бір-біріне сынатады, кемшіліктерін айттырады. Шығармада сөз болатын ата қоныстың тұтастығы, дін, ана тілі мәртебесінің, ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрдің берік сақталуы, дамыған өнер-білім мен бір бүтін ауыз бірлік болуы қажет екенін ескертеді.

«Айтыстағы» әр жайдан әңгіме қозғап, сөз сайысына түскендердің жөн – жобасы қилы-қилы. Даланың намысын қорғаушы ақынның тұрағы мен түсінігі бесенеден белгілі, ал оның қаланың атынан сөйлейтін қарсыласы біздіңше «уақытша үкімет». Негізінде ақын Сұлтанмахмұт қалаға, қала тіршілігіне, мәдениетіне қарсы емес. Қос ғасыр тоғысында қазақ даласындағы тіршілікті астарлап болса да көрсете білген көріпкелділігі.

Профессор С.Негимов: «Айтыс» дастаны – Сұлтанмахмұттың саяси бағдарламасы», - деп атап өтеді. Атап айтқанда: сол уақытта армандаған қазақтың өз алдына автономия алуы, төл өнеркәсіп, тіл теңдігі, ұлттық қорғаныс, ата заңы, жер туралы заңы т.б. көкейтесті шешімдері ғасыр соңында ғана шешімін тауып жатыр.

Дастанда бірден халықтың жақсы өмір сүру үшін не істеу керек екендігі туралы сөз болып отырады. Лирикалық кейіпкердің «Мен – қазақ, қазақпын деп мақтанамын», - деп айқайлап дүниеге келеді және шығарманың өне бойында «меннің» дауысы басым естіліп, оның өмірлік жолы өзек болады, жырланады. Дастанда баяндалатын ойдың нәрлісі ақындардың жауаптасуынан кейін қала ақынының берген жауабы:

Қала ақыны:

Қазақта не бар еді сүйетіндей?

Кетуіне қайғырып күйетіндей.

Сөйлеші, қане маған, не бар еді,

Соншама жүрек сүйіп иетіндей?

- деп, сол қараңғыда бөгде жандардың жанарына ілігерлік, сезімін тербетерлік несі болған, қазір содан қалған жұрнақтар бар дегенге саятын іші-сырты кедір-бұдыр сауалына:

Дала ақыны:

Сүйдіріп жүрегімді тартқан менің,

Сарыарқа, сары дала – туған жерім.

Көк күмбездің астында көк масаты,

Сәулемен алтындаған сары белім,

- деп басталатын жолдардан ақынның туған жеріне деген ыстық махаббаты аңғарылады.

«Айтыс» дастанының бір алуан тармақтары «алаш» жұртының ерте замандардан бері дамып кележатқан салт-дәстүрін, тұрмыс өрнегін сипаттайды. Сұлтанмахмұт далалықтарды хал-ахуал тұрғысынан біркелкі емес екендігін де есінен шығармайды. Өлең жолдарына кезек береміз:

Дала ақыны:

Сағынам билерімді кең ақылды,

Адамға жегізбейтін ақ – мақұлды.

Құдай өзін туғызған іштен би ғып,

Білмейтін төре айтқанда жат-жақынды,

Кебежекарын кең құрсақ кемеңгерім.

.....

Кәпірдің сақта құдай қаламынан!

Дала жайын білмейтін наданынан.

Қазақ ісі қалаңа қараған соң,

Әзірейілдің адал ісі арамынан,

- деп дала ақыны қазақ ауылындағы билік айту өнерін, дәстүрін орынды мадақтайды.

«Қағазсыз, полициясыз» екі ауыз сөзбен дау дамайды тиятын, төрелік айтқанда туралықтан таймайтын билерді қаланың парақор, қиянатшыл соттарына қарсы қояды.

Ғалым Серік Нығметтолаұлы: «Сұлтанмахмұт поэзиясы мен прозасында мынадай араб-парсы сөздерін жиі пайдаланатынын, атап айтқанда: «ақыл, ғылым, иман, ахуал, ақиқат, тағат, сабыр, тәсбиық, хадис, аят, жұмақ, тозақ, бақ, ар, ұят, ырыс, уәзін, адам, әлем, заман, медресе, мектеп, шарифат, рух, мағнауи» және т.б.

Дастанда дарындылықпен суреттелген мәселенің бірі – жыршы-жыраулардың шығармашылық өнері. *Дала ақыны:*

Даламның ақындарын айтсам сізге,

Үлгіге сөз патшасын содан ізде.

Миға тамақ, жүрекке сусын беріп,

Даңқы кеткен ақын көп бұл үш жүзде.

Қазақтың өміріне айна болған,

Өмірге илһәм құйылар жайда болған.

Қалың топта домбыра қолына алса,

Жаратқыштық бір қуат пайда болған

Айқай сап домбыраны қағып-қағып,

Содан соң көзді жұмып кеткен ағып,

,- деген тармақтар соның кейбір сәттері ғана. Хан мен қараның ертелі-кеш елі үшін атқарған аумақты істерін, достық пен жарастықты, ерлік пен жомарттықты шабыттана толғап, алашына өмір бойы ақысыз-пұлсыз тегін қызмет еткен өрелі таланттардың мәрттігін ұрпақтар есінде мәңгі қалдыру.

«Анам тілі», - деген тіркесті де тұңғыш қолданған адам – Сұлтанмахмұт.

Сүйемін туған тілді - анам тілін,
Бесікте жатқанымда-ақ берген білім.
Сол тілменен үйрендім нәрсе аттарын,
Сол тілменен дінді, әдетті мен жаттадым,- деп түйінді тұжырым жасайды. Дінге жол ашқан, хақ жолын нұсқаған тіл құдыретін әрі діни ұстанымын паш етеді.

Профессор С.Негимов Сұлтанмахмұттың шығармашылығы жайында: «Ұлттық поэзия тарихында жойқын ақындықтың телегейі, жанартаудай жалыны Сұлтанмахмұт Торайғыровтың қолтаңбасы, шеберлік дәстүрі айрықша. Әсіресе, діни-философиялық және түркілік дүниетаным жүйесі. Ол поэзия тілінде адамның ішкі рухани тазалығын, араб-парсының діни дүниетанымындағы негізгі ұғымдарды қолдана отыра асқақтата суреттейді», - деп қорытындылайды

Әдебиет:

1. Сұлтанмахмұт Торайғыров /Екі томдық шығармаларының толық жинағы. Құрастырушылар: А.Еспенбетов, Б.Мамыраев, Қ.Ергөбеков/. – Алматы: ҚР ҰҒА, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. «Ғылым», - 1993.
2. Кенжебаев Б. Ақын – жазушы, ақын – ойшы // «Қазақстан мектебі» журналы, № 10, 1973.
3. Кенжебаев Б. Асау жүрек. – Алматы: Жазушы. 1975.
4. Кенжебаев Б. Сұлтанмахмұт Торайғыровты зерттеу, тану мәселесі. – Алматы: ҚазМУ. 1968.
5. Өтебаев Ермек. Сұлтанмахмұт // «Сарыарқа самалы» атты Павлодар облыстық газеті. № , 1992.
6. Өтебаев Е. Жасасын, алаш, жасасын // «Ана тілі» газеті, 25 сәуір. 1991.
7. Жұмағалиев Задан. Құпиясы ашылған қос дастан // «Жас алаш» республикалық газеті. № , 7 - тамыз, 1993 жыл.
8. Мұсағитов Мүсілім. “Айтыс ...” поэмасы неге аяқталмаған? // «Сарыарқа самалы» атты Павлодар облыстық газеті. №44, 1993.
9. Еспенбетов А. Сұлтанмахмұт Торайғыров. – Алматы: Ғылым. 1992.
10. Негимов С. Сұлтанмахмұт Торайғыров және дін // Кітапта: Таным мен пайым. - «Арыс» баспасы, - Алматы-2009, 148 бет.
11. Шапауов Ә. Сұлтанмахмұт халық және оның болашағы туралы // «Сұлтанмахмұт тағылымы» атты республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Т. 1., Павлодар: ПМУ баспасы. 2003.
12. Шапауов Ә. С. Торайғыровтың “Айтыс” дастанының құрылымы және көркемдік ерекшелігі // «Мәшһүр – Жүсіп оқулары» атты республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Павлодар: ПМУ баспасы. 2003.

ӘОЖ 821.512.142.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНІҢ ЖАРИЯЛАНУ ЖАҒДАЙЫ

Жұрнаш А.

(М.Қозыбаев атындағы СҚМУ)

Қазақ ертегілерін жинаумен және жариялаумен айналысқан орыс ғалымдарының бірі – А. Васильев. Ол 1890 жылдан бастап қызмет бабымен, Торғай облысын аралап, сол өңірдің қазақтарынан ертегілерді жинап, қағазға түсірумен айналысқан. Жинаған ертегілерін жүйелеп,

сұрыптап, 1898 жылы «Образцы киргизской народной словесности. Вып.1» атты жинағын жариялайды. Жинаққа тек қазақ ертегілері кірген, олар: Тазша бала; Қарашаш қыз; Ермағамбет, Қарымбай батыр, Алтын айдар, Шал мен кемпір, Ербосын батыр, Бай баласы мен сұлу қыз, Алтын пышақ, Оқыған бала, Әлібек, Қырық құлақ, Қара қылыш, Алдар Көсе, Амалшыл Бекжан, Сарт пен қазақ, Залым ұры, Түлкі, Түлкі мен тырна, Тоғыз тоңқылдақ, бір шіңкілдек, Томай баласы (өтірік ертегі), Үш ағайынды жігіт (өтірік ертегі).

1906 жылы А. Васильев тарапынан Ы. Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» қайта даярланып, басылады. Хрестоматияның жаңа үлгісіне Васильев ақынның өз қолжазбаларынан алынған деп, «Алтын айдар», «Тазша бала», «Қара батыр» ертегілерін қосады. Негізінде соңғы екі ертегі 1898 жылы шыққан Васильевтің өз жинағынан алынған болатын. А. Васильев жинап, жариялаған 23 қазақ ертегісінің 13 үлгісі қазақ ертегілері жинақтарында басылып, көпшілікке жол тартты. Олардың қатарында төмендегі ертегілерді атауға болады: «Тоғыз тоңқылдақ, бір шіңкілдек», «Амалшыл Бекжан», «Тазша бала», «Әлібек батыр», «Түлкі мен тырна», «Қайсысы үлкен», «Қаратай», «Түлкі», «Қарашаш қыз», «Құйыршық», «Алдар Көсе мен тоңғақ», «Алдар Көсе мен бай баласы», «Шал мен кемпір».

А. Васильевтің ертегілерді жинаудағы өзіндік ерекшелігі ретінде жинаушының жазып алған үлгілерін орыс тіліне аударып, жариялауы деуімізге болады. Мәселен, ғалымның «Карлығаш», «Ахмет и хан», «Золотой нож», «Бухарец и казах» атты аударма ертегілері кейін В.М. Сидельников даярлаған «Казахские сказки» көптомдық жинағына енді. Васильевтің 1898 жылы жариялаған жинағының түрнұсқасы белгісіз себептермен, ҚР ҰҒА ОҒК-ден жоғалып кеткен.

Н.Н. Пантусов еңбегінде мәтіннің лингвистикалық ерекшеліктерімен қатар этнографиялық маңызын да саралаған. Мысалы, биік таулардың басында түрлі аруақтар мекендейтіні туралы халықтың көне наным-сенімін келтіру арқылы ғалым қазақ халқының таным-түсінігінен нақты деректер келтіреді. Сондай-ақ Каф таулары, жалмауыз кемпір, жезтырнақ, перілер, т.с.с. ертегілік бейнелер жайында түйген пайымдауларымен бөліседі.

Кітап шартты түрде үш бөлімге жіктелген: бірінші бөлімде – араб әрпімен берілген қазақ тіліндегі мәтін. Оның көлемі он бетті құрайды. Келесі бөлім – кириллица негізінде жазылған қазақ тіліндегі мәтін, ол кітаптың сегіз бетін алып жатыр. Үшінші бөлімде ертегі мәтінінің орыс тіліндегі аудармасы берілген. Аударманың көлемі он екі бетті құрайды. Жинақтың әр бөліміне жеке тоқталар болсақ. Бірінші бөлімнің басында орыс тілінде «Киргизский текст» деп басталады да, әрі қарай араб тілінде жалғасады. Араб тілінде «Қарамерген деген қазақтың ғажайып ертегісі» делінген және жақшада «1898 –інші жылда 10 қыркүйекте» деген ескертпелер жазылған. Бұл жинақтың үшінші рет басылуы болғандықтан, оның алғашқы басылымдарынан ерекшеліктері кездеседі. Атап айтар болсақ, соңғы басылымда беттердің реті алдыңғы басылымдарындағыдай оңнан солға қарай емес, керісінше солдан оңға қарай бағытталған. Әр бетте жиырма екі жолдан жазылған және мәтін соңы «Таммат тәмам» деп аяқталған.

«Материалы к изучению казак-киргизского наречия» атты кітаптың төртінші шығарылымында бір қудың өмірді ұры болып бастап, соңында хан болғаны туралы ертегі берілген. Жинаққа құрастырушысы – Н.Н. Пантусов тарапынан ертегі мәтіні, оның транскрипциясы мен аудармасы енгізілген. Кітап 1901 жылы Қазан қаласында орналасқан Императорлық Университет баспаханасында басылып шыққан. Кітаптың ішкі бетінде С.Петербург цензурасы тарапынан жариялануға рұқсат 1901 жылы 20 июльда берілгені туралы ақпарат жазылған. «Жинақтың араб әрпіндегі мұқабасында : «Жетісу қазағының арасында жиып алған Николай Пантусов», - деген дерек бар [1,70 б.].

Ертегі мәтініне аударма жасаушы туралы деректі біз ғалым Сұлтанғали Садырбаевтың «Қазақ фольклорын зерттеген орыс оқымыстылары» атты мақаласынан кездестіреміз: «1901 жылы Н.Н. Пантусовтың «Материалы к изучению казах-киргизского наречия» деген шағын

кітапшасы Қазан қаласында басылды. Онда бір қудың өмірін ұры болып бастап, соңында хан қалай хан болғаны айтылады. Ертегінің негізгі идеясы: біздерді кімдер басқарып отыр. Солар болыс болады, хан болады деген ойды астарлап білдірген. Оқиғасы өте қызық. Араб әрпімен басылған, орыс тіліне аударған К. Шегиров (Чигиров)»[17, 26 б.].

Кітапқа кіріспе ретінде профессор Н. Катановтың сөзі жарияланған және онда ертегінің қысқаша мазмұны беріледі. Сонымен қатар ертегінің нұсқалары басқа да түркі халықтары фольклорында кездесетіні айтылады. Кітап үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім – ертегінің араб әрпімен жазылған қазақша мәтініне арналған. Екінші бөлімді қазақша нұсқаның орыс тіліндегі транскрипциясы құрайды. Кітаптың соңғы үшінші бөлімінде мәтін орыс тіліне жолма-жол аударылған. Мұнда кейбір қазақ сөздеріне түсініктемелер беріліп отырған, мысалы, желмая сөзі «одногорбый быстроногий верблюд» деп аударылған. Жинақ хрестоматия үлгісінде жазылған.

Н.Н. Пантусовтың жинағы хрестоматиялық үлгіде жазылған. Дегенмен хрестоматияға енгізілген фольклорлық үлгілер мәтіндерінің үш түрде (араб және орыс әрпінде, орыс тілінде аудармасы) берілуінің өзі осыған дейін жарық көрген жарияланымдармен салыстырғанда ілгерілеушіліктің белгісі болды. Біріншіден, Н.Н. Пантусов ертегі мәтінін араб әрпімен беру арқылы түпнұсқаны берудің ғылыми талабын орындайды және шығыстық білім алған жергілікті халықтың көпшілігіне рухани мұраға деген қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Екіншіден, ертегі мәтінін кириллица әрпімен беру арқылы ғалым орыс түркітанушылары мен шығыстанушыларының, сондай-ақ орыс тілінде білім алған қазақтардың фольклорлық үлгімен танысуына мүмкіндік береді және орыс тіліне деген қызығушылықтың артуын ескереді. Үшіншіден, мәтінді орыс тіліне аудару орыс ғалымдарының арналғандығын бағамдаймыз.

Ертегі тақырыптары алғашқы үш ертегі мәтінінің қасында жазылмаған. Мұны ертегі мәтіндерінің көлем жағынан шамалы болуымен (біріншісі – екі бет, екіншісі – бес бет, үшіншісі – төрт бет, ал төртіншісі – үш бет) байланыстыруға болар. Жинақты құрастырушы ғалым ертегі тақырыбын мазмұнында көрсетіп, жинақтың ішінде арнайы жазуды қажетті деп таппаған.

XX ғасырдың басында қазақ ертегілерінің жариялануы мен насихатталуында маңызды рөл атқарған жарияланымдардың бірі – А.Е. Алектровтың «Киргизская хрестоматия» еңбегі. Бұл еңбек бұқаралық, ағартушылық бағытта оқу құралы ретінде жазылған. Еңбектің ерекше атап өтер ерекшеліктері: үйде және сыныпта орындауға арналған тапсырмаларының болуы, орыс тіліне аударуға қажетті мақалалар жинағының суретпен берілуі және орысша-қазақша сөздіктің қамтылуы. Хрестоматия алғаш рет 1898 жылы Орынбор қаласында жарияланады. Оқу құралы ретіндегі негізгі мақсаты орыс тілін меңгертуге арналған. Алғы сөзінде оқу құралына енген мәтіндердің қыстың ұзақ кештерінде оқылуы ықтимал екені ескертілген. Сондықтан мәтін мазмұны алдымен орыс тілінде ауызша айтылуы керек және содан кейін жазбаша тапсырмалардың орындалуы қарастырылған. Хрестоматияға бала санасына қабылдауға жеңіл, көлемі шағын жүз мәтін енген. Балалардың жас ерекшеліктері ескеріліп, олар дидактикалық принципке сәйкес бірте-бірте күрделеніп отырған. Қосымша қарастыруға ұсынылатын оқу құралдарының тізімі де берілген. Оқу құралының мазмұнында мәтін тақырыптары екі тілде: орыс және қазақ тілдерінде жазылған. Мәтіндер, олардың тақырыптары кириллица әрпімен берілген. Мұнда енген мәтіндер бірден жүзге дейінгі сандармен белгіленген және ретімен тізбектелген. Мәтіндердің араб әрпіне негізделген түпнұсқаларының орыс тіліндегі аудармаларының болмауы оқу құралының негізгі мақсаты ағартушылық сипатта болғанын айғақтайды. Яғни ғылыми мақсат көзделмеген және хрестоматияны құрастырушы халық ауыз әдебиеті үлгілерін оқу материалдары ретінде пайдаланған. Дегенмен, кириллица әрпімен қағазға түскен мәтіндер де тілтанушы ғалымдарға зерттеулеріне қажетті материалдар бола алады деп ойлаймыз.

Мәтіндер балалар үшін танымдық және ақпараттық мақсатта қолданылған. Оқу құралын құрастырушы А.Е. Алехов іріктеп алған жүз шақты мәтіннің жиырма төрті халық ауыз әдебиеті үлгілерінің қатарына жатады. Фольклорлық жанрлардың арасынан ертегілер жиі кездеседі, атап айтар болсақ, «Айтыс», «Ешкі мен қасқыр», «Қасқыр мен түлкі», «Байлық», «Шал мен өлім», «Әділ қазы», «Жиренше шешен мен Алдар көсе», «Шайтан» турасында т.б. жинақталған [18, 107 б.].

Ә.А. Диваев өзінің фольклортану ғылымы бойынша жүзден аса түрлі тақырыптар мен бағыттардағы мағлұматтар мен мақалалар жариялаған. Солардың арасындағы үлкен маңызға ие, көлемді еңбектерінің бірі - «Сырдария аймағының есеп-санақ материалдарының жинақтарына» (I-XI томдар, 1891-1915 жылдардағы) енгізілген этнографиялық материалдары болып табылады. Жинаққа ғалым Ә.А. Диваев ондаған қазақ ертегілері мен аңыз-әңгімелерін енгізген, ондағы мақсаты қазақ халқының этнографиялық ерекшеліктерін көрсету. Сол себепті жариялауға мәтіндерді іріктеу барысында оқырман қауымға қазақ халқының халықтық шығармаларына тән сипаттарды барынша қамтыған туындыларды ұсынуға тырысқан. Диваев өзінің фольклор үлгілері мен этнографиялық материалдарды жариялау тәжірибесінде кеңінен қолданған әдіс – түсініктемелер мен толықтырулар жазып отыру әдісі әлі де маңызын жойған жоқ.

Қазақ фольклорын әрі насихаттауда, әрі жариялауда 1924 жылы ерекше маңызды оқиға болды. Ол Ә.А.Диваевтың қазақ-қырғыз әдебиеті үшін қырық жылдық еңбегінің тойына орай Түркістандық Қазақ-қырғыз Білім комиссариаты ғылыми-көпшілік сипатта Ә.Диваев жинаған әдебиет түрлерінен тізілген «Тарту» атты кітабының басылуы. Ол хрестоматия түріндегі Ташкенттегі Түркістанның баспасөз мекемесінен жарыққа шықты. Хрестоматия туралы М.Әуезов төмендегідей деректер келтіреді: «Хрестоматияның сыртқы мұқабасында: белгілі фольклортанушы Ә.А. Диваевтың суреті; еңбек аталымы; не мақсатпен басылғаны; яғни қазақ-қырғыз әдебиеті үшін қырық жылдық Ә.А.Диваевтың еңбегі тойына арналғаны; құрастырушысы белгілі ақын Мағжан Жұмабаев екендігі сөз болды» [19, 30 б.].

«Тарту» жинағында халық ауыз әдебиеті үлгілерінің барлық түрі қамтылған. Жинақта қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрып, жол-жоралғыларына қатысты тұрмыстық жырлар мен ертегілер енгізілген және құрастырушы – М. Жұмабаев тарапынан жүйеленіп, жіктеліп берілген. Жинаққа барлығы 27 қазақ ертегісі енгізілген. Хрестоматияда қамтылған мәтіндердің жанрылық ерекшеліктері ажыратылып, бірінің ертегі, енді бірінің – тұрмыс-салт жыры екені анық көрсетілген. Бұны біз қазақ фольклортану ғылымындағы, оның ішінде фольклорды жариялау ісіндегі жетістік деп бағалаймыз. Дегенмен, жинақтың кемшіліктерін де айта кеткен жөн болар, 1) жинақтың тақырыптық мазмұнының болмауы; 2) үлгілердің жиналуына қатысты деректердің кездеспеуі. Бұл кемшіліктер сол тұстағы фольклорды жариялау жұмыстарының жоғары деңгейде ұйымдастырылмауын және оған қажетті ғылыми негізменің әлі қалыптасып болмағанын айғақтайды.

Ә.А. Диваев жинап, «Тарту» жинағына енген қырық екі фольклор үлгісінің он жетісі кейін Кеңес үкіметі кезінде араб графикасынан кириллица әрпімен көшіріліп, қайта жарияланғаны белгілі. Мысалы, «Қазақтың халық творчествосы» атты кітапқа Ф.Оразаева мен Т.Сыдықовтардың басшылығымен «Жалайдар хан мен Сағат» (1924 жылғы жинақта «Жалайдар хан һәм Сағат» деп берілген – Н.Ж.), «Шық бермес Шығайбай», «Алдар көсе мен Алаша хан», «Суайт тазша», «Тоғыз таз», «Түлкі, тасбақа һәм кене», «Түлкі мен маймыл», «Ақылды етікші», «Үш ауыз сөз» ертегілер енгізіледі. Жоғарыда аталған ғалымдар Ә. Диваев жинаған фольклорлық материалдардың ғылыми басылымын даярлаумен айналысқан. Бұл басылымдардың біраз бөлігі 1992 жылы Ә.А. Диваевтың атымен шыққан «Тарту» жинағында қамтылады. Ә.А. Диваевтың 1989-1992 жылдар аралығында жарық көрген жинақтарында 1924 жылы М. Жұмабаевтың құрастыруымен Ташкенттен шыққан «Тарту» жинағы туралы мағлұмат кездеспейді. Мұны Кеңес үкіметі тұсында «халық жауы» деген жаламен репрессияға

ұшырап, еңбектері зиянды деп танылуымен және М.Жұмабаевтың кеш (1989 жылы) ақталуымен байланыстыруға болады.

Кеңес үкіметі тұсында еңбектеріне тыйым салынып, соның салдарынан зерттелмей қалған М.Ж. Көпейұлы, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедұлы, Ә. Бөкейханұлы сынды қазақ фольклортанушы ғалымдардың қатарында Мағжан Жұмабаевтың да есімін атай отырып, оның фольклортану ғылымындағы еңбектері ескерілмей жатқанын айтқымыз келеді. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ған бұл бағытта біраз зерттеулер жүргізіліп жатыр және бұл ретте профессор Н.Қ. Жүсіповтың «М.Ж. Көпейұлы – фольклорист» атты еңбегін ерекше атап өтуге болады.

Қорыта келсек, М.Жұмабаев белгілі фольклортанушы-ғалым Ә. Диваевтың қазақ халқының фольклорлық мұраларын жинау мен жариялау ісіне қосқан үлесі зор екенін дәлелдей білген.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты өткен ғасырдың сексенінші жылдарында «Қазақ фольклорының үлгілері» атты көптомдық басылымды дайындап жарыққа шығаруды қолға алды. 1986-1990 жылдар аралығында «Көптомдықтың» 16 томы, атап айтқанда: ертегінің алты томы, айтыстың үш томы, эпостың бес томы, дастандардың екі томы жарық көрді.

Қорыта айтқанда, кеңес заманында фольклорлық туындыларды жариялауда игі істер атқарылғанын байқаймыз. Оқырманға кеңінен танымал болған қазақ эпостарын, ертегі, айтыс, мақал-мәтелдерді, халық әндерін т.б. фольклорлықүлгілерді көптеп жарыққа шығару барынша өріс алды. Олар жанрлық принцип бойынша жарияланып отырды, демек фольклорлық мұраларды жанрлық принцип бойынша жариялау біржола мойындалып айқындалды. Қазақ фольклортанушылары бұрынғы КСРО-да алғашқылардың бірі болып фольклор шығармаларының ғылыми басылымын әзірлеп жарыққа шығаруды жолға қойды. Жарық көрген фольклорлық басылымдардың негізгі типтері: көпшілік, ғылыми-көпшілік және ғылыми болып жіктеледі және олар әр алуан пішін мен түрлерде (балаларға арналған, хрестоматиялар, т.б.) жүзеге асырылды.

Әдебиет:

1. Жүсіпов Н.Қ. Қазақ фольклортану ғылымы: XX ғасырдың бірінші жартысы / Н.Қ.Жүсіпов. – Павлодар, 2007. – 380 б.
2. Садырбаев С. Қазақ фольклорын зерттеген орыс оқымыстылары. // Ақиқат. – 2006. №9. – Б. 23-29
3. Әуезов М.О. 17 том. Алматы: Жазушы, 1969. – 478 б.
4. Әуезов М.О. Әдебиет туралы / М.О.Әуезов. – Алматы: Санат, 1997. – 293 б.

МАЗМҰНЫ

Айтыскер ақын Серікзат Дүйсенғазы Серік Негимовке арнау.....	3
Akeshova M.M. (PhD of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University), Mirzahmetov M.K. (Master-student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University) Some techniques of translating phraseologisms.....	5
Абилхамитқызы Рысгүл (Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті risgul555@mail.ru) С.Негимов және ұлттық сөз өнері.....	8
Ақпанова Ғ.К., Қазезова А.М. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ) Гомердің қайталанбас туындысы.....	12
Ардагер Несібелді (6М121000 – қазақ тілінен басқа тілде оқытатын қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс магистранты), Ғылыми жетекшісі, п.ғ.д., доцент Р.С.Рахметова Қазақ тілінен басқа тілде оқытатын мектептердегі 5-сынып оқушыларының тілін сөйлесім әрекеті арқылы дамытудың жолдары.....	16
Н. Ахат (Ж.Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі) С. Негимов – ұлт көркем сөзінің зергері.....	22
Ахметова Т.А. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ, «Қазақ тілі» кафедрасы, п.ғ.к., Петропавл қ., a_tanya67@mail.ru), Бекмұханбет С.С. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ, ДОВ -14к тобының студенті) Сөйлеу тілі бұзылған балалар психологиясы	25
Ахметова Т.А. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ, «Қазақ тілі» кафедрасы, п.ғ.к., Петропавл қ., a_tanya67@mail.ru), Кожикова Б. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ, ДОВ-14к тобының студенті) Балалардың тілдік қорын дамытуда халық ауыз әдебиетінің маңызы.....	31
Байтанасова Қ.М. (Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ) Поэзиядағы көркемдік модусі....	34
Бекмағанбетова О.Қ. (Ж.Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі) Ғылымдағы ғұмыр.....	39
Бенке Ә.Ә. (Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты жалпы білім беру пәндері кафедрасының магистрі подполковник) Қазақ әдебиеті мен қазақстан тарихын байланыстыра оқытудың мән-маңызы.....	41
Бөкен Г.С. (докторант 3 курса Кокшетауского ГУ им.Ш.Уалиханова) Несколько слов о драмах мрожека.....	44
Ғабдулина М. Ғ., Абдиалимова Н. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ) Тілдік жағдаят – қазақ тілін сапалы меңгертудің кепілі.....	60
Ф.ғ.к., доцент Есматова М.Т. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ), Макашева С.М. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ, фил-м-17-к тобының магистранты) Студенттердің шығармашылығын боөж (білім алушының оқытушымен өздік жұмысы) тапсырмалары арқылы уәждеу.....	65
Сәбит Жәмбек (Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау МУ) Өлең өнерінің талғампаз сыншысы.....	68
Жамитова А.С. (ҚР Ұлттық ұланы Әскери институты тілдік дайындық кафедрасының профессоры, аға лейтенант) Инновациялық технологиялар – кредиттік технологияның негізі.....	72
Жандарбек Мәлібекұлы (Қазақстан Елтаңбасының авторы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дің профессоры) Профессор С.Негимов шығармашылығындағы ұлы дала жыраулары.....	75
Жүсіпов Н.Қ. (С.Торайғыров атындағы Павлодар МУ профессоры, филология ғылымдарының докторы) Профессор Серік Негимов және мәшһүртану мәселелері	77
Кажакпарова А.Е. (Ж.Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі) Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының мағыналық сипаты.....	82

<i>Ф.ғ.к., доцент м.а. Кажыбаева Г.К. (Ш.Уәлиханов атындағы КМУ), Келес Бақытгүл (филология мамандығының IV курс студенті (Ш.Уәлиханов атындағы КМУ) Айқын Нұрқатов – балалар әдебиетінің сыншысы.....</i>	86
<i>К.ф.н., доцент Д. Куандыкова (СКГУ им. М.Козыбаева) Использование игровых технологий на уроках казахского языка.....</i>	91
<i>Қуаныш Қожабайұлы (Жанайдар Мусин атындағы жоғары қазақ педагогикалық колледжінің оқытушысы) Ғұлама ғалым өнегесі.....</i>	98
<i>Қадыров Ж.Т., Қошанова Ж.Т. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ) Мұқтар Әуезов дүниетанымының қалыптасу кезеңдері.....</i>	100
<i>Қадыров Ж.Т. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ, Zhkadyrov.777@mail.ru) Тағылымды тұлға.....</i>	105
<i>Кажыбай А.Т. (ГККП «Кокшетауский высший казахский педагогический колледж им. Ж. Мусина» при управлении образования Акмолинской области) Семантический анализ сюжетной структуры повести Н.В. Гоголя «Шинель».....</i>	109
<i>Ф.ғ.к., доцент Құлыбекова Ж.С., ҚТӘ-17 топ студенті Құрметбек А. (М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, 19zhanika71@mail.ru) «Сөз жоқ, соның іздеріндегі» жеке адамға табынушылық зардаптары.....</i>	114
<i>Нақыпбек Сәдуақасов (заңгер, публицист, Қазақстан, Астана) Профессор С.Негимовтың ғылыми шығармашылығындағы орталық қазақстан ақындары.....</i>	119
<i>п.ғ.д. Р.С. Рахметова (Абай атындағы ҚазҰПУ-дың ассоциативтік профессоры) Білім алушының тілдік қабілетін жетілдіру.....</i>	121
<i>Руда Зайкенова (Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры, филол. ғ.д. Алматы қаласы.) Майталман мәліктанушы.....</i>	127
<i>Сағындыкова А.Б., Ақмағамбетова Б.Е. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ) Әлеуметтік фантастика жанрындағы әңгімелердің ерекшелігі.....</i>	131
<i>Серікзат Дүйсенғазы (Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, ф.ғ.к.) Серік Негимов - айтыс өнерін зерттеуші.....</i>	137
<i>Серікқазы Қорабай (М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Абайтану және әдебиет тарихы бөлімінің меңгерушісі, профессор) Профессор С.Негимов еңбектерінде би-шешендер мұрасының зерттелуі.....</i>	141
<i>Смағұлов Ж.Қ. (Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ ф.ғ.д., профессор), Сембекова Ж.С. (Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ Қазақ әдебиеті кафедрасының I-курс магистранты) Баллада жанр ретінде.....</i>	145
<i>Табакова З.П., Назаренко А.А. (СКГУ им. М.Козыбаева) Современный новояз и русская ментальность.....</i>	147
<i>Тұрышев А.К., Тұрышева Ш.Ж. (С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті) С. Негимовтың әдеби тұлғасы.....</i>	152
<i>Синбаева Г.К., Тоққожа А.Б. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ) Тіл дамыту және оның мәселелері.....</i>	157
<i>Хамзина Г.С., Ержанова А., Наширова А., Шералиева Г. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ) Көркем шығармалардағы «Махаббат» концептісінің тілдік сипаты.....</i>	162
<i>Шапауов Әліби (Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті), Қабыкен Мағжан (Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті sharai@mail.ru) Профессор С.Негимов зерттеуіндегі Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармашылығы.....</i>	166
<i>Жұрнаш А. (М.Қозыбаев атындағы СҚМУ) Қазақ ертегілерінің жариялану жағдайы.....</i>	170